

‘AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

XƏYALƏ ŞAHVERDİ qızı ƏLİYEVƏ

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB
SİNTAKTİK KONSTRUKSİYALARIN ÇOXMƏNALILIĞI VƏ
ONLARIN TRANSFORMASIYA İMKANLARI

5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru,
professor F.Y.Veysəlli

BAKİ - 2016

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL SİNTAKTİK KONSTRUKSİYA ANLAYIŞI.....	7
1.1. Ümumi qeydlər.....	7
1.2. Sintaktik konstruksiyaların əsas əlamətləri.....	14
1.3. Sintaktik konstruksiyaların aspektləri.....	17
1.4. Sintaktik konstruksiyaların bölgüsü.....	19
1.5. Azərbaycan dilçiliyində sintaktik konstruksiyaların transforma- siya imkanları haqqında.....	33
1.6. Fəslin nəticələri.....	41
II FƏSİL İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SİNTAKTİK KONSTRUKSİYALARIN TRANSFORMASIYASI İMKANLARI	43
2.1. Ümumi qeydlər: transformasiya anlayışı və onun tətbiqi.....	43
2.2. Çoxmənalılığın açılmasında transformasiya metodunun rolu.....	48
2.3. Fəslin nəticələri.....	59
III FƏSİL İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SİNTAKTİK KONSTRUKSİYALARIN SEMANTİKASI VƏ ONLARIN EKSPERİMENTAL-FONETİK TƏHLİLİ.....	61
3.1. İngilis və Azərbaycan dillərində sintaktik konstruksiyaların semantikasi.....	61
3.2. İngilis və Azərbaycan dillərində sintaktik konstruksiyaların çoxmənalılığının eksperimental-fonetik təhlili.....	79
3.2.1. Ümumi qeydlər.....	79
3.2.2. Eksperimentin aparılması prinsipləri.....	83
3.2.3. Akustik parametrlərin şərhı.....	85
a) əsas ton tezliyinin şərhı.....	86
b) zamana görə təhlil.....	103
c) intensivliyə görə təhlil.....	110
3.3. Fəslin nəticələri.....	118
YEKUN NƏTİCƏ.....	120
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	124

GİRİŞ

Sintaktik konstruksiyaların tədqiqi linqvistik müstəvidə son illərdə yeni istiqamət almışdır. Söz yox ki, sintaktik konstruksiyaların tədqiqinə yeni yanaşmanın formalaşmasına ötən illərin 60-cı illərindən sonra sintaksisə artan maraq səbəb olmuşdur (22; 30; 46; 64; 73; 76; 85; 96; 98; 99). İndi sintaksisə dair araşdırmalarda sintaktik səviyyədə vahidlərin bölgüsü və geniş təhlili deyil, onların semantikasını, o cümlədən sinonimliyi və çoxmənalılığını daha çox dilçilərin diqqətini özünə cəlb edir (22; 25; 26; 30; 64; 73; 76; 84; 96).

Rus və Avropa dilçiliyi sintaktik araşdırmalarını psixoloji predikat və psixoloji mübtədə və tema-rema kontekstində deyil, tamam yeni aspektdə, özü də semantik və praqmatik cəhətləri qabartmaqla həyata keçirməklə sintaksisi yeni mərhələyə qaldırdı. Ancaq son illərdə həmin dilçilər törəmə qrammatikasının işləyib hazırladığı konsepsiyaya söykənməklə, çoxmənalılığın və sinonimliyin transformasiya metodlarının köməyi ilə daha cəlbədicə nəticələr əldə etdilər. Məsələn, N.Xomski hər bir sintaktik konstruksiyanın alt və üst qatlarını fərqləndirməklə alt qatda gizli qalan semantik mənalardan üst qatda açılmasına yönəlik araşdırmaları ilə sintaksisi yeni mərhələyə qaldırmağa müəssir oldu (98; 99; 100).

Sintaktik konstruksiyaların semantikasının açılışında propozisiya və pressupozisiya kimi faktların cəlb edilməsi həm ingilis, həm də Azərbaycan dilçiliyində geniş tətbiq olunmağa başladı. İngilis dilçiliyində bu işin başlanğıcında N.Xomski dayanır, Azərbaycan dilçiliyində isə bu məsələlər K.M.Abdullayevin və F.Y.Veysəllinin adı ilə bağlıdır (6; 7; 22; 29; 30; 73; 76; 85; 98; 100; 103).

Ancaq ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında sintaktik konstruksiyaların çoxmənalılığını və onların transformasiya imkanlarını qarşılıqlı-müqayisəli ayrılıqda tədqiqat işinin mövzusu olmamışdır. Bu dissertasiya işinin də *aktuallığı* bu boşluğu doldurmaqdan ibarətdir. Azərbaycan germanistikasında ilk dəfə olaraq bu dissertasiya işində sintaktik konstruksiyaların hər iki dildə struktur-semantik xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə tədqiq olunur və onların sinonimliyi və çoxmənalılığının transformasiya imkanlarını geniş dil materialı əsasında şərh edilir. Müxtəlif dil sistem-

lərinə daxil olan qarşılaşdırılan dillərin hər birinə xas olan əlamətlərlə yanaşı, onları fərqləndirən cəhətlər müəyyənləşdirilir və kontrastiv və konfrontativ dilçilik üçün çox ciddi nəticələr əldə edilir. Qeyd edək ki, kontrastiv araşdırmalar bu gün qrammatik tədqiqatların mərkəzində durur, çünki bu, bir tərəfdən, tipoloji və nəzəri dilçiliyin, digər tərəfdən, dillərin qeyri-ana dilli auditoriyalarda tədrisini səmərələşdirməyə, öyrəncilərin dilöyrənmədə yol verdiyi səhvləri qabaqcadan görüb proqnozlaşdırmağa və onların danışıq aktında yol verdikləri interferensiya səhvlərini sistemləşdirməyə imkan verir.

Tədqiqatın obyektini. Tədqiqat işinin obyektini ingilis və Azərbaycan dilindəki sintaktik konstruksiyalar təşkil edir.

Tədqiqat işinin predmetini ingilis və Azərbaycan dillərindəki sintaktik konstruksiyaların çoxmənənliliğinin açılmasında transformasiya metodunun rolu və cümlələrin intonasiya xüsusiyyətləri təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ingilis və Azərbaycan dillərində sintaktik konstruksiyaların məzmun və formasının vəhdəti, habelə onların çoxmənənliliğinin geniş dil materialı əsasında müqayisəli şəkildə eksperimental-fonetik aspektdə ilk dəfə araşdırılmasından ibarətdir. Bu da bizim dissertasiya işimizin yeniliyini təşkil edir. Məlumdur ki, İ.A.Boduen de Kurtene, L.V.Şerba, A.V.İsaçenko, F.Y.Veysəlli və b. xarici dillərin öyrənilməsində ana dilinin roluna xüsusi önəm vermişlər (29; 36; 57).

Dillərin qarşılaşdırılması sonrakı tədqiqatlarda da mühüm yer tuturdu. V.Qak. M.Abdurazakov, C.Buranov, V.Bonsio, H.Qlins, O.Musayev və başqaları öz müqayisəli-tutuşdurma xarakterli əsərlərində dillərin müxtəlif səviyyələri üçün səciyyəvi olan cəhətlərin üzə çıxarılmasında xeyli iş görmüş, sanballı əsərlər yazmış və sintaktik konstruksiyaların öyrənilməsində bir sıra maraqlı nəticələr əldə etmişlər (19; 30; 32; 38; 46; 128; 1136).

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Bu dissertasiya işinin qarşısında duran *məqsəd* ingilis və Azərbaycan dillərinin sintaktik vahidələrinin çoxmənənliliğini və onların transformasiya imkanlarını öyrənməkdən ibarətdir.

Tədqiqat işinin qarşısında duran əsas *vəzifələr* aşağıdakılardır:

1) müasir dilçilikdə sintaktik konstruksiya probleminin qoyuluşunu tədqiq etmək və problemin öyrənilmə dərəcəsini müəyyənləşdirmək;

2) sintaktik konstruksiyaların statusunu nəzəri mənbələr əsasında təyin etmək;

3) ingilis və Azərbaycan dillərində sintaktik konstruksiyaların tədqiqini nəzərdən keçirtmək;

4) sintaktik konstruksiyaların sinonimliyini və çoxmənəlliyini konkret dil materialları əsasında araşdırmaq;

5) müqayisə olunan hər iki dildə sintaktik konstruksiyaların alt və üst qatları transformasiya metodu ilə şərh etmək;

6) sintaktik konstruksiyalarda alt qatın üst qata çevrilməsində transformasiya metodu və bu zaman qatların səciyyələnməsində fonetik və semantik vasitələr tədqiq etmək.

Dissertasiyada müdafiəyə təqdim olunan *müddəalar* bunlardır:

-ünsiyyətin həyata keçirilməsi struktur və semantik baxımdan cürbəcür sintaktik vahidlər vasitəsi ilə olur;

-sintaktik konstruksiyaların müasir dilçilikdə geniş və hərtərəfli tədqiqi N.Xomskinin törəmə qrammatikası işığında daha səmərəli nəticələr verə bilər;

-transformasiya bir tədqiqat metodu kimi sintaktik konstruksiyaların alt qatdan üst qatına çevrilməsini yoxlamaq üçün ən səmərəli üsuldür;

-cümlələrin çoxmənəlliyinin və sinonimliyinin açılmasında propozisiya və presuppozisiya mühüm rol oynayır;

-sintaktik konstruksiyaların çoxmənəlliyinin açılmasında fonetik vasitələr, o cümlədən söz sırası, intonasiya və vurğu aparıcı rol oynadığından onların geniş təhlilə ehtiyacı vardır;

-qarşılaşdırılan dillərdə sintaktik konstruksiyaların çoxmənəlliyində və sinonimliyində oxşar və fərqli cəhətlərin müəyyənləşdirilərək sistemləşdirilməsi kontrastiv dilçiliyin aktual problemlərindəndir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. İşin nəzəri əhəmiyyəti tədqiqatımızdan əldə edilən təcrübə və nəticələr gələcəkdə müqayisəli-tipoloji araşdırmalara yardımçı ola bilər, bu sahədə yeni ümumiləşmiş əsərlərin yazılmasına təkan vermiş olar.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Praktik baxımdan sintaktik konstruksiyaların transformasiya imkanlarının işlənilib hazırlanması xarici dilin tədrisi məsələlərinin optimal həllinə və danışıqın avtomatik dərkinə müsbət təsir göstərə bilər. Tədqiqat işi ingilis dilinin Azərbaycan auditoriyasında tədris prosesinin daha da təkmilləşdirilməsinə və sintaktik konstruksiyaların intonasiya xüsusiyyətlərinə dair nəzəri biliklərin zənginləşdirilməsinə yardım göstərməsilə əsaslandırıla bilər. Bundan başqa, praktik cəhətdən tədqiqat işi ingilis dili sintaksisini yeni, müasir metodlarla, kultur-kontrastiv aspekti qabartmaqla daha yaxşı tədris etmək olar, onun nəticələri nəzəri qrammatika və tipoloji dilçilik sahəsində dərslik və dərs vəsaitlərinin yazılması üçün əsas ola bilər.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işində təsvir, akustik təhlil, nəticələrin riyazi-statistik hesablanması metodlarından, habelə səs siqnallarının öyrənilməsində kompüter proqramından (Praat) istifadə olunmuşdur. İşdə transformasiya metodu hər bir cümlənin mənasının açılmasında geniş tətbiq edilmişdir.

Tədqiqatın materialı. Tədqiqat işində dil materialı kimi ingilis və Azərbaycan dillərində müxtəlif strukturlu cümlələrdən istifadə edilmişdir. Cümlələr struktur-semantik metodun köməyiylə təhlil edildikdən sonra ingilis və Azərbaycan dillərinin daşıyıcılarının ifasında maqnitofon lentinə alınmış və sonra "Praat" proqramından istifadə edilməklə fonetik təhlil edilmişdir.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Tədqiqat işinin ayrı-ayrı fəsilələrinin məzmunu müəllifin 10 məqaləsində, Beynəlxalq və Respublika elmi-praktik konfransda çıxışlarında, Belarus Respublikasında çap olmuş bir məqaləsində şərh olunmuş və kafedra iclaslarında məruzə edilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu və məzmunu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, yekun nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

SİNTAKTİK KONSTRUKSIYA ANLAYIŞI

1.1. Ümumi qeydlər

Cümlə ənənəvi dilçilikdə əsas fikir vahidi kimi müəyyən edilsə də, onun statusu və tərfi hələ də tam şəkildə dilçiləri təmin etməyən məsələlərdəndir. Bu dil vahidinin çoxsaxəliliyi və çoxaspektli olması ona vahid mövqedən yanaşmağa imkan vermir. Ənənəvi dilçilikdə cümləni xəbər mərkəzilə səciyyələnən söz birləşməsi kimi müəyyənləşdirirlər. Özü də bu mərkəz feillə, predikativ və köməkçi feillə birlikdə, həm də intonasiya ilə ifadə oluna bilər (3; 6; 7; 33; 109; 111; 141; 122; 123; 124; 125; 133; 134; 135; 136; 138). Məsələn,

1) /My brother came to me yesterday// (Qardaşım dünən yanıma gəldi)

Bu cümlədə xəbər mərkəzi /to come/ (gəlmək) feilinin keçmiş zamanında ifadə olunub.

2) /He is a teacher// (O müəllimdir)

Bu cümlədə isə (to be) (-dir) köməkçi feili ismi xəbərin nüvəsini təşkil etsə də, /a teacher/ (müəllim) ismi onun tərkibi rolunda çıxış edir və predikativ kimi dəyərləndirilir. Köməkçi feillə birlikdə isə ona ismi xəbər deyilir.

3) /Night// (Gecə), /In the Hotel// (Hoteldə) və s.

Bu cür adlıq cümlələrdə isə xəbər mərkəzini yalnız intonasiya vasitəsilə ifadə etmək mümkündür. Bunu sübut etmək üçün onların intonasiya konturunu dəyişmək kifayətdir. Onları (adlıq cümlələri) müvafiq sual intonasiyası ilə təchiz etsək, çevrilib sual cümlələri olacaqdır.

4) ¿Night? (¿Gecə?), ¿In the Hotel? (¿Hoteldə?) və s.

Məhz elə bu səbəbdəndir ki, cümləni linqvistik mənbələrdə adətən sintaktik konstruksiya kimi müəyyənləşdirirlər (76, s.164).

Məsələn, görkəmli sovet dilçisi Q.Q.Poçepsov cümləni “danışiq aktında istifadə olunan predikativliklə səciyyələnən və müəyyən struktur sxemi reallaşdıran minimal sintaktik konstruksiya” kimi tərif verir (76, s. 165).

Elə buradaca müəllifin bu rəyinə münasibət bildirərək göstərək ki, bu tərifdən aydın olmur ki, o (cümlə - X.Ə.) dil sisteminə necə aid edilə bilər, çünki müəllif çox dəqiq yazır ki, cümlə danışiq aktına aiddir. Halbuki bu dövrə qədər hökm sürən tərifdə cümlə söz qrupları kimi müəyyənləşdirilirdi.

Sintaksis sahəsində bir sıra tədqiqatları ilə tanınan Y.V.Paduçeva məzmun ilə forma arasında olan müxtəlifliyi göstərmək üçün sintaktik konstruksiyaların şərhinin mümkünlüyünü qeyd edir. Müəllif bu barədə fikrini belə ifadə edir: “Məhz sintaktik konstruksiyaların mənası onların şərh (eksplikasiyası) qaydaları ilə müəyyən edilə bilər, yəni o qaydalarla ki, mətdən həmin konstruksiyaları çıxarıb onu başqası ilə forma və məzmun arasındakı daha eksplisit əlaqə ilə, yəni şərhə əvəz etməyə imkan verir” (73, s.12).

Fikrinin davam etdirən həmin müəllif yazır ki, bunu da transformasiya yolu ilə müəyyən etmək mümkündür: “Transformasiya transformasiya qrammatikasında bir qayda olaraq eşmə, burma deməkdir (hərçənd ki, bəzən transformasiya sözünün əvəzinə onun sinonimi olan “çevirmə” işlənir). Biz transformasiya sözündən “eşmə” (свертека) sözünün sinonimi kimi istifadə edəcəyik” (73, s. 13).

Daha sonra bu müəllif sintaktik konstruksiyaların şərh deyəndə sintaktik semantikanın təsvirində səmərəli metod kimi istifadə olunan izahetmə metodunu başa düşür (73, s. 13).

K.Abdullayevə görə, “... feili cümlələrin prinsip etibarı ilə invariant mahiyyətini eynilik cümlələrinə gətirib çıxarılma imkanı bizim üçün bir sıra başqa perspektivlər açır. ...ilkin invariant üzərinə yüklənən sintaktik derivasiya kommunikativ akta konsituativ faktor əlamətini gətirir, biz məhz konsituasiyadan çıxış edərək hər hansı işləmə məqamında cümlənin derivasiya imkanlarına, ilkin nöqtədən uzaqlaşma dərəcəsinə obyektiv şəkildə diqqət yetirə bilərik” (7, s. 16).

İngilis dilinin sanballı qrammatikalarından birinin müəllifi R.V.Zandvord cümləni belə tərifləndirir: “Şifahi və ya yazılı ünsiyyətdə bir və ya bir neçə vahid

birləşir ki, onlardan hər biri fərqli strukturlar düzəldən mürəkkəb söyləmələrə (Phrases) malikdir. Belə vahidləri cümlələr adlandırırlar” (145, s.195).

R.V.Zandvord cümlədən söhbət edərkən daha sonra qeyd edir ki, yazıda cümlə böyük hərflə başlayır, onun sonunda isə nöqtə işarəsi qoyulur. Danışığ aktında isə cümlə əvvəlki və sonrakı cümlələrdən fasilə və son üçün səciyyəvi olan intonasiya ilə fərqlənir (124, s.165).

Göründüyü kimi, müəllif bir neçə məsələni qarışdırır. Cümlənin əsas əlamətləri hansılardır? Müxtəlif alimlər buna müxtəlif cür yanaşırlar. Cümlənin spesifik xüsusiyyətləri onun müəyyən quruluşa (structure), məzmununa (meaning) və işlənmə (use) əlamətlərinə malik olmasıdır (124).

Sovet dilçilərindən Q.Q.Poçepsov bunları daha konkret şəkildə struktur, semantik və pragmatik adı ilə adlandırmağı tövsiyə edir (76, s. 164). Cümləyə söyləmin müəllifinin yaradıcı fəaliyyətinin məhsulu kumu yanaşan (76, s. 167). Q.Q.Poçepsovun fikrincə, cümlə mərkəzi, əsas sintaktik konstruksiyalardan biri, lakin yeganə deyil və buna görə, demək olar ki, cümlə - sintaktik konstruksiyadır. Bununla yanaşı, cümlənin sintaktik konstruksiya kimi şərh edilməsi daha dəqiq və doğrudur, sintaktik konstruksiya sözlər qrupudur, lakin hər bir sözlər qrupu sintaktik konstruksiyanı təşkil etmir (76, s. 164).

Q.Q.Poçepsov cümləyə minimal kommunikasiya vahidi kimi yanaşmaqla, onun “söz və söz birləşmələrindən fərqli olaraq, gerçək situasiyanı, aktuallaşmanı təsvir etdiyini də qeyd edir (76, s. 164). Müəllifə görə, cümlənin kommunikasiya aktında istifadəsinin yararlığı xüsusilə onun insana daima dəyişəm, dinamik gerçəkliyə, habelə danışığ aktında yeni şəqaitlərlə qarşılıqlı müasibətdə (dil vasitələri ilə) fəal və yaradıcı reaksiya imkanı verməsi ilə bağlıdır (76, s. 168). Onun fikrincə, cümlə dilin digər mənalı vahidləri kimi formaya malikdir. Lakin digər dil vahidləri ilə olduğu kimi, dil daşıyıcılarının diqqəti (ola bilsin ki, dilin mənimsənilmə dövrü istisna olmaqla) cümlənin formasında cəmləşmir və buna görə də onun mövcudluğu mənası kimi aşkar hiss olunmur (76, s. 168). Q.Q.Poçepsov həm də intonasiyanı cümlənin əsas əlaməti hesab edir: “intonasiya tərtibatı hər bir cümlənin ayrılmaz xüsusiyyətidir” (76, s. 169).

Qeyd edək ki, cümlədən kiçik dil vahidləri müstəqil işləmə bilməz, onlar yalnız cümlənin tərkib hissələri kimi çıxış edə bilər. Buraya sözlər, söz birləşmələri, sintaqmlar və onların qrupları daxildir. Lakin bu dil vahidləri ünsiyyət aktında işləyəndə bu əlamətlərin hamısına malik olurlar. Məsələn, /Otaq//, /Masa//, /Qar// və s.

/İri otaq//, /Otağın ortasında dördkünc masa// və s (10).

/Dünənki ara verməyən yağış//, /İki gün hava şəraitinin pisliliyindən təxirə salınmış/ Bakıdan Berlinə uçan təyyarə bu gün günortadan sonra yola düşdü// və s.

Cümlə isə, hətta adlıq cümlə olsa belə, aktuallaşmalı, danışmaq məqamında gerçəkliliklə əlaqələnməli, onu ifadə etməlidir. Yuxarıda /Night/ adlıq cümləsini misal gətirmişdik. O, söz kimi təbii hadisəni bildirir, gecə anlayışını əks etdirir. Ancaq cümlə kimi o gerçəkliyin bir kəsiyini bildirməklə həm onu deyən, həm də eşidən üçün aktuallaşmış olur. Onda modallıq ifadə olunur, danışan onu reallıq kimi dəyərləndirir, çünki o, zaman kəsiyini bildirir. Əlbəttə, bu felin şəxs sonluğu qəbul etdiyi cümlələrdə daha aydın nəzərə çarpır, belədə faktiki olaraq modallıq və zaman feldə öz ifadəsini birgə tapır.

5) The Night is good// (Gecə gözəl+dir//;

Ancaq 6) /It was the good Night// (Yaxşı bir gecə idi//.

Bu cümlələrdə müxtəlif zamanın ifadəsi və obyektiv gerçəkliyin inikası feil forması və söz düzümü ilə aydın ifadə olunmuşdur. F.Q.Yungerə görə, “cümlə təsdiq, bəraət, xahiş, təhlükə və s ifadə edə bilər” (97, s. 160).

Xatırlatmaq istərdik ki, F.Q.Yungerin bu tərifində daha çox ifadə olunan fikrin konnotativliyi nəzərə çarpdırılır. Tərifdə həm də strukturla bağlı məna çalarlıqları nəzərə çarpdırılır. Göründüyü kimi, bu tərifdə nə struktur, nə də pragmatik aspekt vurğulanmır. Aktuallaşmanı sintaktik hadisə kimi xəbərlilik adlandırırlar ki, buraya da modallıq və zaman kateqoriyaları daxildir. Cümlədə iştirak edən komponent və konstituentlər bir-birilə üzvi surətdə əlaqəli olur, onlar daxili bütövlük yaradır. Cümlənin heç bir üzvü o biri cümlənin əsas və ya köməkçi elementi kimi çıxış edə bilməz. Deməli, hər bir cümlənin öz strukturu vardır. Bu da müxtəlif dillərdə müxtəlif sayda və modeldə olur. Məsələn, ingilis dilində (7) /The sun shines// (Günəş saçıq) cümləsi birinci elementlə ikincinin /-(e)s/ şəxs sonluğu və xəbər şəkli

ilə bağlıdırsa, Azərbaycan variantında bu yalnız xəbər şəklində /-ır/ və sıfır şəxs sonluğunda öz əksini tapır (4; 8).

Funksional dilçiliyin nümayəndəsi görkəmli rus dilçisi N.S.Trubetskoy türk dillərinin sintaktik quruluşunu belə xarakterizə edirdi: “Cümlədə söz sırası istisnalıq bilməyən bir neçə sadə ümumi qaydalarla müəyyən edilir. Təyin edən söz bilavasitə təyin edilən sözdən əvvəl gəlir, mübtədə xəbərdən qabaqda gəlir (sonra hərəkətin subyektini bildirən söz hərəkət bildirən sözdən əvvəl gəlir), vasitəsiz tamamlıq mübtədə ilə xəbər arasında gəlir və s. Bu adi sxemə həm sadə, həm də mürəkkəb cümlələr, hətta periodlar daxildir” (89, s. 204).

Sitatdan göründüyü kimi, bu böyük alim türk dillərində sintaktik konstruksiyaların daha çox struktur əlamətlərini qabardır. Deməli, cümlə dilxarici gerçəkliyin inikasını kimi aktuallaşmalıdır və bu zaman əsas və aparıcı əlamət kimi xəbərlik çıxış edir (4; 45).

O, cümlənin ən vacib struktur elementi kimi denotatların sonsuzluğa qədər ifadəsinə xidmət edə bilər, hətta oxşar və ya eyni denotatın cürbəcür ifadəsinə həyata keçirə bilər. Buna dilçilikdə variativlik deyilir (135; 137).

İ.P.Susova görə, cümlənin təyinatı “söz birləşməindən fərqli olaraq, situasiya elementlərinin bütöv ansamblı kimi hadisələrin vəziyyətini təsvir etməkdən ibarətdir (85, s. 139). Müəllif cümləni həm dil, həm də danışmaq vahidi kimi təqdim edir və bununla da onun (cümlənin –X.Ə.) söz birləşməsinə yaxınlaşdığını, lakin mətndən uzaqlaşdığını qeyd edir (85, s. 139). İ.P.Susov cümləyə tərif verdikdə onun çoxcəhətliliyinin: 1) onun kommunikativ işarə olmasını; 2) situasiya ilə əlaqəli olmasını; 3) modallığa malik olmasını; 4) cümlə üzvlərinə üzvlənməsini; 5) struktur minimuma (ilkin struktur) malik olması; 6) genişlənmə və transformasiya qaydalarına malik ola bilməsini; 7) məzmun strukturuna malik olmasının nəzərə alınmasını vacib sayır (85, s. 139-143).

N.Xomski nəzəriyyəsinə görə, sintaktik variativləşmənin əsas üsulu cümlə strukturlarının transformasiyasından ibarətdir. Transformasiya altında isə elementar sintaktik konstruksiyanın digər elementar-törəmə və ya bir törəmənin digərinə çevi-

rən istənilən yeniləşmə başa düşülür. Transformasiya qaydaları cümlənin variativləşməsinə xidmət edən derivasiyasında iştirak edir.

Qeyd edək ki, sadə və mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi də müxtəlif ola bilər. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərinin mürəkkəb cümlələrinin materialı əsasında D.N.Yunusov variativliyin həm formal, həm də struktur-semantik xüsusiyyətlərini araşdıraraq belə nəticəyə gəlmişdir ki, mürəkkəb sintaktik konstruksiyalar geniş variativlik diapazonuna malikdir (30). D.N.Yunusovun qənaətinə görə, "...baş cümlə komponenti mahiyyət etibarını ilə əsas informasiyanı vermir, əsas informasiya üçün sadəcə zəmin hazırlayır. Beləliklə, baş cümlə komponenti "tema" kimi özünü göstərir. Cümlənin "rema"sı isə bütöv sintaktik vahidin tamamlayıcı hissəsi olan budaq cümlə komponenti olur" (30, s. 11). Müq. et:

8) /Peter has arrived// (Peter gəlib çatdı);

9) / When Peter arrived (she was in the concert)// (Peter gəlib çatanda o (qadın) konsertdə idi);

10) /Peters arrival// (Peterin gəlib çatması).

Bu üç ifadə arasında yeganə mühüm fərq onların xəbərliliyə münasibətinədir. Xəbərlilik, məntiqi olaraq aktuallaşma, ancaq cümlədə (söyləmədə) olur. Düzdür, maddi varlığa aidlik cümlədəki tərkib hissələrlə də mümkün ola bilər (73; 75; 76; 125; 102].

11) /I enjoy the beauty of landscape// (Mən mənzərədən ləzzət alıram) cümləsində hər bir sözün real gerçəklikdə real denotatı vardır. Elə bu səbəbdən mütəxəssislər hesab edirlər ki, danışmaq aktının gerçəkliyə aidiliyi cümlənin əlamətlərilə təmin edilir (76).

Cümlə xəbərliliyi ifadə etmək qabiliyyətinə malikdir. Cümlənin subyekt-predikat strukturu daha qabarıq şəkildə tema-rema münasibətlərində ifadə olunur. Onlar arasındakı münasibət məhz xəbərlilik vasitəsilə həyata keçir (6; 45; 53; 57; 62; 75; 76; 90; 128; 129; 100; 133; 134; 114).

Səkkizinci cümləni elə işlətmək olar ki, onun xəbər mərkəzi /Peter/ üzərinə keçsin, onda o rema rolunda çıxış edəcəkdir. K.Abdullanın təbirincə desək, "...invariant hissədən ayrılan istənilən derivate cümləni (törəmə - X.Ə) onun dərinədəki

məntiqi-semantik invariantlarına aparıb çıxarmaq mümkündür, başqa sözlə desək, onda S və P hissələrin gizli eyniliyini bərpa etmək olar” (7, s. 15). Biz bu barədə burada geniş söhbət açmaq istəmirik. Əslində bu cür müzakirələr bu fəslin obyekt deyil. Burada biz sintaktik konstruksiya anlayışını açmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Ona görə də maraqlananlar müvafiq ədəbiyyata müraciət edə bilər (6).

Hər bir sintaktik konstruksiyanın modal mənası vardır. Hətta feilsiz cümlədə belə biz bunun şahidi oluruq. Ancaq açıq şəkildə modallıq feilin müvafiq şəxs formalarında ifadə olunur. Sintaktik konstruksiyaların əsas modallığı ya real, ya da qeyri-real məqamla bağlı olur (11; 18).

Cümlədə modallığa xidmət edən çoxsaylı leksik və semantik vasitələr mümkündür. Böyük rus alimi V.V.Vinoqradovun fikrincə, modal mənalar söyləmin məna strukturunun ikinci qatını təşkil edir (44).

Onlar artıq modal məna bildirən cümlənin qrammatik əsasına söykənir və bununla da onun modal mənasına subyektiv çalar verir. Sintaktik konstruksiyanın modal aspekti cümləni deyən müəllifin dəyərləndirmə prizmasından keçməklə müəyyənləşir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, modallıq kateqoriya kimi həm alman və Azərbaycan, həm də ingilis və Azərbaycan dillərinin müqayisəli materialı əsasında müvafiq olaraq Q.Quliyev və F.Cahangirovun dissertasiyalarında geniş tədqiq olunub (11; 18).

Feilin şəkillərilə ifadə olunan ümumi modal məna ikinci dərəcəli modal mənalarla ya qüvvətlənə, ya da zəifləyə bilər. Belə vasitələrə modal sözlər, ədatlar, modal feillər və s aid edilməlidir: /certainly/ (yəqin ki), /perhaps/ (bəlkə), /maybe/ (ola bilsin ki) və s. çoxsaylı modal sözlərdəndir ki, onlar sintaktik konstruksiyalara ikinci dərəcəli modallıq verirlər (11). Müq. et:

12) /Maybe Miller is not a very good driver really// (Ola bilsin ki, Miller çox yaxşı sürücü deyildir).

Deməli, modal sözlər cümləyə həmişə subyektiv çalar verir. Feil forması bunu o qədər aydın ifadə etmədiyi halda modal söz çox aydın şəkildə müəllifin mövqeyini bildirir (76, s. 167).

Subyektiv çalarlığın cümlənin modal mənasına qoşulması konstruksiyasının struktur elementi kimi xəbərə bu və ya digər modal məzmunun verilməsilə mümkündür. Müq. et:

13) /I'll be sure to come// (Gələcəyimə əminəm və ya əminəm ki, gələcəyəm).

1.2. Sintaktik konstruksiyaların əsas əlamətləri

Sintaktik konstruksiyanın daha hansı əlamətləri var? Cümlə onun müəllifinin yaradıcı fəaliyyətinin məhsuludur. N.Xomski bununla bağlı yazır ki, “danışan gözlənilmədən və əvvəlcə heç vaxt işlətmədiyi elə cümlə düzəldə bilər ki, bu dinləyən üçün çox anlaşıqlı olar” (90; 22).

Bununla bağlı N.Xomski belə yazır: “Dil sərəştəsinin ən təsiredici aspektini “dilnin yaradıcı təbiəti” (Creativity of language) adlandırmaq olar, yəni danışanın yeni cümlələr düzəltmək qabiliyyəti vardır, elə cümlələr ki, onlar ani olaraq başqa danışanlar tərəfindən başa düşülür, hərçənd ki, onların artıq “məlum olan” cümlələrlə heç bir fiziki oxşarlığı yoxdur. Dilin normal istifadəsində bu yaradıcı aspektin əsas mənası ən azı XVII əsrdən bu yana etiraf olunurdu və o V.fon Humboldtun ümumi dilçilik konsepsiyasının lap mərkəzində dururdu. Doğrudan da, danışanın “cümlələrlə tanışlığı” barədə danışmaq belə cəfəngiyyatdır. Dildən normal istifadə əvvəllər eşidilmiş cümlələrə oxşarlığından o mənadan danışmaq olar, yəni onlar həmin o törəmə qrammatikası qaydaları əsasında düzəlir, beləliklə, hər hansı bir ciddi mənada məlum cümlələr kimi yalnız klişə və ya bu və ya digər şəkildə daşlaşmış formulaları adlandırmaq olar” (90, s. 103). Bu cümlənin səhvsizlik dərəcəsi, hətta yaradıcılıq probleminə laqeyd qalmayan O.Yespersen kimi dilçilər tərəfindən düzgün qiymətləndirilməyib (90, s.103).

Biz burada bu böyük sitatı ona görə gətirdik ki, N.Xomskinin dilin yaradıcı olmasına nə qədər geniş yer ayırmasının şahidi olaq: “Doğrudan da insan yaddaşında hazır cümlələr saxlamır, müəyyən məqam üçün vacib olan yeni cümlələri düzəldir və ünsiyyətə girir. Bu da ona imkan verir ki, ani olaraq dəyişə bilən gerçəklik məqamını tutsun, həyatın dinamikasına dil vasitələri ilə reaksiya versin və rahat ünsiyyətə girə

bilsin. Danışanın işlətdiyi hər bir cümlə yenidir, onun təkrarı olmur. Min dəfə işlənsə də /Glad to meet you// (Sizi görmək xoşdur) cümləsi yeni və təkrarolunmaz kimi səslənir. Deməli, cümlənin qurulması yaradıcı işdir” (29, s. 320).

Sonu məlum sözlərdən, danışan, qaydalar inventarından istifadə edib sonsuz çoxluğu olan cümlələr düzəldir. Bütün dillərdə sintaktik qaydalar sonu məlum elementlərdən sonsuz cümlələr yaratmağa imkan verir (24, s. 17). Elə ona görə də insanın sonsuz miqdarda cümlə yaratmaq qabiliyyətinin öyrənilməsi müasir dilçiliyin aktual problemlərindəndir. N.Xomskidən sonra bütün sintaksis bu vəzifəni həll etməyi qarşısına məqsəd qoyur (22).

Bütün dil vahidlərində olduğu kimi, cümlənin öz forması var. Məlumdur ki, cümlənin formasından çox məzmunu daha çox önəm kəsb edir. Amma hər bir məzmunun qarşısında forma dayanır. F.Y.Veysəlli L.V.Şerbaya istinadən gətirdiyi misalda formanın da vacibliyini xüsusi vurğulayır (22).

Sintaktik konstruksiyanın forması çoxşaxəli və mürəkkəbdir. Forma deyəndə cümləyə daxil olan hər bir cümlə üzvünün, onun komponentlərinin formal göstəriciləri nəzərdə tutulur. Komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsi, fonetik cəhətdən onun bütöv prosodik və intonasiya modelində ifadəsindəki özəlliklərdir.

Bu o deməkdir ki, hər bir cümlə prosodik və intonasiya qəlibinə malik olmalıdır. Deməli, modallıq cümlənin məzmun əlamətidirsə, intonasiya onun fonetik strukturunun vacib tərəfidir (11; 18; 28; 145).

Dilçilik tarixinə “kompensasiya prinsipinin” müəllifi kimi daxil olmuş böyük rus dilçisi A.M.Peşkovski intonasiyanın vacibliyini nəzərə alaraq onu qrammatik vasitələrlə bir səviyyədə götürür, hətta yeri gələndə onların bir-birini əvəz edə biləcəyini vurğulayırdı (75).

Əlbəttə, bu ayrıca tədqiqat mövzudur və biz irəlidə cümlə konstruksiyalarının çoxmənəlilik transformasiyasından danışanda onun intonasiyasına dair eksperimental-fonetik tədqiqata müraciət edəcəyik (bax: II fəslə).

Beləliklə, sintaktik səviyyənin mərkəzi vahidi cümlədir. Cümlə onun bütün özəlliklərini həm struktur, həm semantik, həm də pragmatik baxımdan dolğun əks et-

dirir (102; 103; 116; 117; 142; 124]. İrəlidə qeyd etdiklərimiz F.Y.Veysəllinin bir fikri ilə tam səsləşir: “cümlə bizim ona verdiyimiz strukturdur” (24, s. 233; 26, s. 168).

Son dövrlərdə aparılan tədqiqatlarda dil sistemində hierarxiyadan danışanda onun piramidasındakı zirvəni cümlə, ondan aşağıdakıları isə müvafiq olaraq cümlə üzvü, söz və morfem kimi dəyərləndirirlər (116).

Cümlə elə bir bütövdür ki, onda ünsiyyətin bütün əlamətləri öz ifadəsini tapır. Lakin bu o demək deyildir ki, cümlədən böyük dil vahidləri şübhə altına alınmalıdır. Söhbət diskurs periodlarından və mətnlərdən gedir (33; 76).

Məlumdur ki, mətnin cümlə kimi aydın struktur səviyyəsi yoxdur. İstənilən mətnin qurulması hər bir ünsiyyətin son məqsədi olsa da, onun cümlə kimi qurulmasının özəl qaydaları yoxdur. Başqa sözlə desək, hər bir ünsiyyət məqamında təkrar olunmaz mətn yaranır. Onda nə anafora, nə representasiya var. Mətdə daha çox koherensiya və koheziya əlamətləri özünü aydın büruzə verir. Birincilər isə həm cümlədə, həm də mətdə qarşılıqlı şəkildə iştirak edir. Cümlənin hər bir məqamını obyektiv əks etdirən öz mənası olur, onda dilin məhdud sxematik qaydaları əsasında qurum, struktur xüsusiyyətləri öz ifadəsini tapır, cümlə konstruksiyaları verilmiş qaydalara müvafiq təşkil olunur (84).

Deməli, hətta dilçilikdə mətn diliçiliyi deyilən bir istiqamətin hökm sürdüyü bugünkü gündə də cümlə və ya sintaktik konstruksiya mərkəzi vahid olaraq qalmaqdadır (76).

Cümlə sadədən tutmuş ən mürəkkəb tiplərə malikdir. Onların hamısında yuxarıda sadaladığımız əlamətlər özünü göstərir. Sadə cümlə həm struktur, həm də kommunikativ baxımdan bütün digər cümlələrin mərkəzində durur, o bütün sintaktik şərtlərə cavab verir. Cümlə və söyləm əlaqəsi də çox vacibdir. Cümlə modeli dil sistemində olan bütün əlamətlərin danışmaq aktında ünsiyyət prosesində söyləmlər şəklində nümayiş etdirir, aktuallaşır və danışan-dinləyən arasında ünsiyyəti təmin edir [6; 8; 10; 22; 29; 62; 68; 72].

Söyləm daha zəngindir, onda danışmaq aktının intonasiya və prosodiya əlamətləri üzə çıxır (25).

Ancaq dil sistemində olmayan şey danışiq aktında reallaşa bilmədiyi kimi, danışiq aktında heç vaxt reallaşmayan konstruksiya canlı və ünsiyyət üçün yararlı ola bilməz (24). Deməli, söyləm, aktuallaşmış sintaktik konstruksiya sintaksisin mərkəzi vahidi kimi qalır və onun avtonomluğu heç vəchlə şübhə altına alınma bilməz (25).

1.3. Sintaktik konstruksiyaların aspektləri

Cümlənin dilçilikdə aktualıq kəsb edən aspektləri hansılardır? Bu suala cavab vermək üçün rus dilçisi V.Q.Admoninin nəzəri mövqeyini geniş şərh edən F.Y.Vey-səlliyyə müraciət edək. F.Vey-səlli yazır ki, V.Q.Admoni cümlənin yeddi aspektini fərqləndirir (33, s. 325-329).

Məsələnin şərh zamanı biz alman dilindəki nümunələrin əvəzinə ingilis misallarından istifadə etmişik.

I. Məntiqi-qrammatik aspekt. Mübtəda və xəbər arasındakı əlaqələri əsas götürən bu aspektə görə cümlənin 12 tipi fərqləndirilir.

1. Əsas odur ki, cümlə fellə bitir. Passiv konstruksiyası da bu tipdə təmsil olunur. Məsələn,

14) /He is working// və ya /He works// (O işləyir);

15) /The book has been read// (Kitab oxundu) və s.

2. İki tamamlıq tələb edən /to give/, /to say/ kimi fellərin işləndiyi cümlələr. Məsələn,

16) /I give him the books// (Mən ona kitablar verdim);

17) / He says me nothing// (O mənə heç nə demədi).

Bu zaman tamamlığın /to/ ilə işlənməsi də mümkündür. Məsələn,

18) /Give this note to your brother// (Bu dəftəri qardaşına ver).

3. Bu cümlələrdə ismi xəbərin predikativ hissəsi qeyri-müəyyən artikillə ifadə olunur. O, ümuminin bir hissəsini və ayrılıb götürülən fərdi ifadə edir. Rus germanistləri L.R.Zinder və T.V.Stroyeva bu məqamda müəyyən və qeyri-müəyyən artiklərdən yox, artiklin aidlik/qeyri-aidlik bildirməsindən danışirlər (53). Məsələn,

19) /He is a smoker// (O siqaret çəkəndir);

20) /His brother was a sailor// (Onun qardaşı dənizçidir).

4. İsmi xəbərin predikativi sifətlə ifadə olunur və əlamət bildirir.

21) /The student is good// (Tələbə yaxşıdır); /This auto is the best// Bu avtomobil ən yaxşıdır). Təkrar olunmasın deyərək xəbər predikativsiz işlənir.

5. (22) /The situation seemed hopeless// (Vəziyyət ümitsiz görünürdü). Bu cümlədə xəbər vəziyyəti bildirir. Bu zaman /to seem/, /to become/, /to get/ (=to become), /to keep/ (=to remain), /to feel/, /to lie/ və s. kimi feillər işlənir (124).

6. (23) /He is in the school//, /She is here//. Bu cümlələrdə yer və zaman zərfləri ismi xəbərin tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

7. (24) /He has to write// (O yazmalıdır), /He must go// (O getməlidir), /The letter is to read// (Məktub oxunmalıdır) kimi cümlələrdə modallıq ifadə olunur.

8. (25). /He has money// (Onun pulu var), /He has dangeore (O qorxur). Burada subyektin daxili aləmi ifadə olunur.

9. (26) /There is/ və /There are/ ilə düzələn cümlələr də subyektin mövcudluğu varlığı nəzərə çarpdırılır.

10. (27) /It rains// (Yağır) tipli şəxssiz əvəzliliklə mübtədası ifadə olunan cümlələrdə feilin mənasına rəğmən hərəkətin yerini və zamanını bildirən söz birinci yerdə gəlir.

11. (28). /The dogs barked furiosesly// (İtlər vəhşicəsinə dişlədilər) kimi cümlələrdə hərəkətin keyfiyyəti, tərz, kəmiyyəti və s. ifadə olunur.

12. Nəhayət, V.Q.Admoninin məntiqi qrammatika bölgüsündə təküzvlü cümlələr yer tutur. Burada hadisə və şeylərin mövcudluğu ifadə olunur. Müq.et:

29) /Hopeless situation, helpless people// (ümitsiz situasiyalar, köməksiz adamlar) və s.

F.Y.Veysəllinin yazdığı kimi, ikinci aspekt cümlələrin təsdiq və inkar növlərini, üçüncü aspekt struktur-qrammatik baxımdan sadə, geniş və elliptik cümlələri, dördüncü aspekt danışmaq aktında cümlələrin tutduğu yerə görə bölgüsünü (müstəqil cümlə, tabesiz cümlənin bağlayıcılı və bağlayıcısız üzvü), tabeli bağlayıcılı və bağlayıcısız), söz sırası ilə fərqlənən cümlələr), beşinci aspekt cümlənin aktual üzvlənmə baxımından bölgüsünü (tema-rema münasibətlərinə görə bölgü), altıncı aspekt

kommunikativ tiplər və yeddinci aspekt cümlənin emosional və neytral baxımdan dəyərləndirilməsini nəzərdə tutur (29, s. 325-329).

Bu aspektlərə münasibət bildirən Q.Q.Poçepsov haqlı olaraq yazır ki, bütövlükdə cümləni 3 aspektə – struktur, semantik və praqmatik aspektə görə tədqiq edəndə digər xırda incəlikləri də nəzərə almaq olur. Beləliklə, Q.Q.Poçepsovun fikrincə, indiyə qədər təqdim olunan aspektləri cümlələrin forması, məzmun və işlənməsilə bağlı göstərilən trixotomiyaya aid etmək olar (76). Q.Q.Poçepsova görə, “cümlə birsözlü cümlələrdən tutmuş mürəkkək çoxpredikativli quruluşlarda qədər cümlə konstruksiyalarını əhatə edən geniş tutumlu anlayışdır. Dil strukturunda cümlənin mərkəzi olmasından bəhs edərkən, habelə sintaktik təsvirlərdə, biz, hər şeydən əvvəl, sadə cümləni, monopredikativ cümlə konstruksiyasını nəzərdə tuturuq (76, s. 171).

Müəllifə görə, “sadəcə struktur deyil (cümlədən aşağı digər dil vahidləri kimi), həm də kommunikativ vahid olan cümlə ünsiyyət aktında yalnız potensial şəkildə cümlədə mövcud olan və onun danışıda aktuallaşmasında reallaşan xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, /It's cold here/ cümləsi danışıda aktında həm sadəcə faktın qeyd edilməsi, həm də /Let's go to another place// cümləsində olduğu kimi hərəkətə sövq edə bilər” (76, s. 171).

Görmək çətin deyil ki, yuxarıda adı çəkilən aspektləri bu siyahıda (aspektlərin bu fərqləndirilməsində siyahını uzatmaq da olar) cəmi üç əsas aspektə aid etmək olar: forma, məzmun və işlənmə (76, s. 173).

Biz də cümlənin bu üç aspektini fərqləndirməklə onların tam şəkildə təsvirini əhatə etmiş oluruq.

1.4. Sintaktik konstruksiyaların bölgüsü

Yuxarıda şərh olunan üç aspekt dildə cümlələrin bölgüsü üçün kifayət qədər əsas verir. Deməli, dildəki bütün sintaktik konstruksiyaları struktur, semantik və praqmatik aspektə görə təsnif etmək olar. Biz də mövzumuza uyğun olaraq ingilis və Azərbaycan dillərində cümlə modellərinin bölgüsünün əvvəlcə struktur, sonra semantik, ən sonda isə praqmatik bölgüsünü verməyə çalışacağıq.

Bəri başdan qeyd edək ki, struktur təsnifdə cümlənin quruluşu ilə bağlı funksional əlamətlər əsas götürülmüşdür. Bu baxımdan cümlələrin bölgüsünü təktərkipli və cüttərkipli, tam və natamam, ismi və feli xəbəri olmaqla həyata keçirmək olar. Lakin sadəcə strukturu əsas götürüb cümlənin ifadə etdiyi mənanı nəzərə almamaq olmaz. Hər bir cümlə gerçəkliyə aidiyyətilə də fərqlənməlidir. Başqa sözlə desək, cümlənin struktur bölgüsündə bir tərəfdən onda ifadə olunan modallıq, o biri tərəfdən onun konkret semantik mənası da nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Qeyd edək ki, dilçilik ədəbiyyatında sintaktik konstruksiyaların bölgüsü ilə bağlı müxtəlif fikirlərə rast gəlmək olur. İngilis dilində nümunəvi kitab sayılan R.V.Zandvortun qrammatikasında cümlələr sadə (simple), mürəkkəb (compound) və cümlə qrupları (sentence groups) olmaq üzrə üç böyük qrupda verilir (124).

Ancaq R.V.Zandvortun qrammatikasında “sadə cümlənin” tam tərifini tapmaq mümkün deyildir. O yazır ki, “yazıda və danışıda cümlələr bir-birindən müvafiq olaraq müəyyən əlamətlərlə ayrılır (başlanğıcda böyük hərflə yazılır, sonda müvafiq punktasiya işarəsi qoyulur (nöqtə, nida, sual işarəsi), şifahidə isə fasilə ilə ayrılırlar, cümlə bir və ya bir neçə sözdən ibarət ola bilər, təknüvəli və cütnüvəli olur, cümlənin xəbər mərkəzi olmalıdır və s.” (124, s. 195).

Ancaq bunlardan məlum olmur ki, sadə cümlə nəyə deyilir. R.V.Zandvort mürəkkəb cümləyə belə tərif verir: “Əgər tərkib, (amplification) mübtədası və finit feli olan iki nüvəli qrup formasını götürərsə belə tərkibə (amplification) kloz (clause) adlanır, cümlə isə mürəkkəb cümlə adlanır” (124, s. 211).

Bəzi müəlliflər bu cür cümlələri kompleks adlandıraraq compound sözünü tabesiz budaq cümlələr üçün tətbiq edirlər. Məsələn,

/When the authorities had arrived, the ceremony began// (Rəsmilər gəlib çatmışdılar ki, mərasim başladı).

R.V.Zandvort bu fikrə əlavə edərək yazır ki, kloz cümlənin hər iki üzvünə aid edilə bilər, ancaq aparıcı üzvü fərqləndirmək üçün onu “main clause” (bizim terminlə - baş cümlə), o birisini isə “sub-clause” (bizim terminlə - budaq cümlə) adlandırmaq olar (124, s. 211).

Bu fikrinə sətiraltı söykəndə R.V.Zandvort yazır ki, “sub-clause” həmçinin “subordinate clauses” və ya “dependent clauses” də adlandırılır. “Main clauses” üçün isə “head-clauses” və “prinsipial clauses” terminlərini işlədirlər (124, s. 211).

İ.P.Susovun fikrincə, dilin fonoloji, morfoloji və leksik səviyyələrindən fərqli olaraq, sintaksis təkrarlanan, inventar dil vahidləri ilə deyil, sayılması mümkün olmayan və danışiq aktında hər dəfə yenidən qurulan konstruktiv vahidlərlə məşğul olur:

a) müvafiq dilin konstruktiv vasitələrindən istifadə etməklə, məhdud say əmələ gətirən abstrakt sintaktik modelləri üzrə;

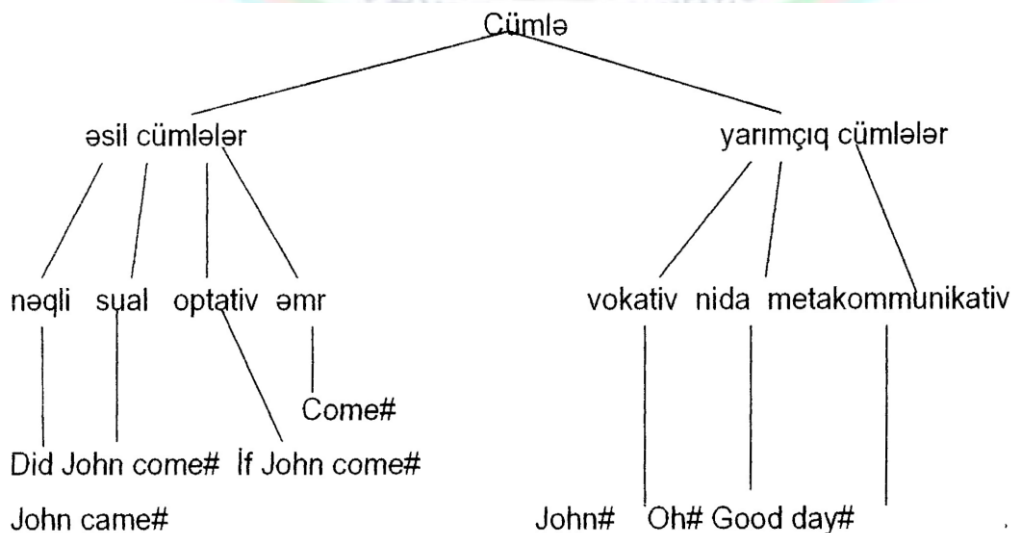
b) məlumat verilməsi nəzərdə tutulan hadisələrin konkret vəziyyətinə uyğunlaşdırılaraq;

c) konkret kommunikatik akta, söyləmin müəllifini və onun adresatını (adresantlarını), yerini, zamanını və söyləmin şəraitini özündə birləşdirən praqmatik kontekstinə uyğun olaraq (85, s. 135).

İ.P.Susova görə, “sintaktik konstruksiyalar sırasına mətn, cümlə və söz birləşməsi aid edilə bilər. Onlardan hər biri üç aspektdən xarakterizə edilə bilər: formal-struktur (quruluş), semantik və praqmatik. Sözbirləşməsi, cümlə və mətn həm formal yanaşma mövqeyindən, yəni formadan onların mənasına doğru, həm də funksional, hər şeydən əvvəl, məzmun mövqeyindən, mənadan onları ifadə edən vasitələrə doğru öyrənilə bilər (85, s.135).

Q.Q.Poçepsov cümlələrin bölgüsünü belə bir sxemdə ümumiləşdirir:

Sxem 1.1

İngiltərənin çox tanınmış alimlərindən biri S.Potter özünün məşhur “Our language” kitabında (kitab 26 dəfə nəşr olunub, birinci nəşri 1950, sonuncu nəşri isə 1984-cü ildə olub) cümləyə xüsusi bəhs həsr etmişdir (116).

Bu alim cümləni iki elementin birlikdə (yəni mübtədə və xəbərin birləşərək vahid kimi çıxış etməsi) ifadəsini tapan vahid kimi müəyyənləşdirir. Mübtədani əsas, xəbəri isə tabe olan kimi qələmə verən bu müəllif onun mübtədə barəsində nə deməli olduğunu müəyyənləşdirir: (¿What am I talking about? ¿What have I to to say about it? Or, in other words: ¿What is may subject? ¿What do I predicate of that subject?) (116, s. 91).

Cümlələrin təsnifinə toxunan S.Potter formaya görə onların üç növünü fərqləndirir:

1) formasına görə:

a) sadə (simple) /I know it// (Mən onu tanıyıram);

b) mürəkkəb tabesiz (compound): /I know it and I am proud of it// (Mən onu tanıyıram və onunla fəxr edirəm).

c) tabeli mürəkkəb cümlə (complex): /I know that he will come// (Mən bilirəm ki, o gələcək).

2) Funksiyasına görə cümlələri o, dörd yerə bölür:

a) nəqli cümlələr: /I know it// (Mən onu tanıyıram);

b) əmr-arzu cümlələr: /Long live the King// (Qoy kral çox yaşasın);

c) sual: ¿Are you coming? (¿Gəlırsən?);

ç) nida cümlələri: ¡How good you are!// (¡Siz necə yaxşısınız!).

S.Potter yazır ki, arzu və sual cümlələrində feil adətən cümlədə başda gəlir (116, s. 94-95).

Biz sadə cümlələrdən tabeli mürəkkəb cümlələrə doğru irəlilədikdə, bəzi başqa dillərdə olduğu kimi (məsələn, alman dilində – X.Ə.), söz sırasını dəyişmirik. Müq.ət:

/I hope (that) he will come//, /He will. I hope, come// /He will come//.

Azərbaycan dilində isə bu cümlə belə olacaq: (Ümid edirəm ki, o gələcək).

Alman dilində isə həmin cümləni iki cür ifadə etmək olar: /Ich hoffe, dass er kommen wird// (Ümid edirəm ki, o gələcək); /Hoffentlich wird er kommen// (Güman ki, o gələcək).

Bundan başqa S.Potter cümlələri üslubi baxımdan üç yerə bölür: neytral (loose), müvazi (balanced) və periodik (periodic) (116, s. 95).

Birincidə, danışan və ya yazan faktları bir-birinin dalınca sərbəst və bədii şəkildə nəql formasında deyir və ya qələmə alır; periodikdə cümlənin mənası lap sonda açılır, dinləyici gərgin şəkildə cümlənin axırını gözləməli olur. Balanslı cümlə isə əvvəlki fikir sonra gələnə paralel olur, onun antitezisi olur. Məsələn, /First come, first served// (birinci gəldi, birinci xidmət olundu) (116, s. 95-96).

Deməli, əsil cümlələr müəyyən informasiya daşıyır, adlıq cümlələr istisna olmaqla xəbər-mübtəda əlaqəsinə söykənir, öz aralarında obyektiv gerçəkliyə münasibətilə fərqlənir, hər birinin öz sintaktik strukturu və intonasiya qəlibi olur. Cümlə nəyisə xəbər verir, hansısa sual qoyur, verilən suala cavab verir, əmr edir və ya danışanın emosional durumunu ifadə edir. Yalançı (kvazi) cümlələr isə ya çağırır, ya nida eləyir, ya da ünsiyyətdə danışıq etikətləri kimi çıxış etdiklərindən yuxarıda göstərdiyimiz strukturların heç birisi bunlarda olmur. Bunlar sadəcə olaraq kommunikaqlar arasında ünsiyyət əlaqəsi yaradır.

– Öhməd, gəlmirsən?

– Mən, mən niyə?

– Ax, sən məni anlamadın!

– Gözüm aydın!

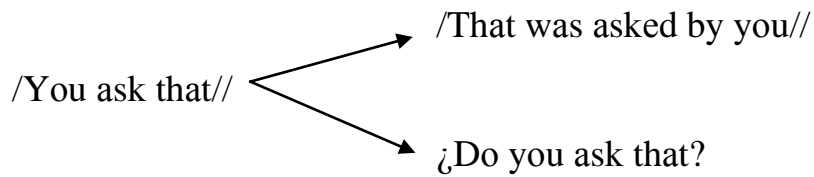
– Sən nə vaxtdan anlaşılan olmusan ki! və s.

Dilçilik ədəbiyyatında bu cümlə tiplərinin hər biri haqqında kifayət qədər geniş yazılıb (3; 22; 26; 30; 31; 33; 44; 53; 75; 76; 84; 125; 133; 134; 137; 140; 116; 118; 124).

Ancaq nəqli və sual cümlələri informasiya verib məlumat almaq baxımından bir-birinə çox yaxın olduğundan onları bəzən bir ad altında vermək istəyirlər, hərçənd ki, bunun üçün hələ indiyə qədər dəqiq ad tapılmayıb (76, s.176).

Ancaq nəqli cümlənin sualı və əksinə transformasiyası bizə əsas verir ki, doğrudan onların yaxınlığını xüsusi qeyd edək.

Sxem 1.2

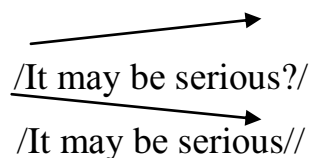
Göründüyü kimi, feilin tranzit olması və ünsiyyət səviyyəsində sual və nəqli (cavab) cümlələrinin sıx bağlılığı onların asanlıqla bir formadan digərinə keçməsinə şərait yaradır. Digər tərəfdən sualla verilən sorğunu nəqli cümlə şəklinə salmaq mümkündür: /What do you ask me?/ /You ask me// və s.

Qrammatika kitablarında təqdim olunan məqsədə görə cümlələrin bölgüsünü (nəqli, sual, əmr cümlələri) dolğun hesab etməyən alimlərə görə bu bölgü kommunikativ funksiyaya görə olsa da, onda struktur əlamət daha güclüdür. Məsələn, Q.Q.Poçepsov yazır ki, əslində nəqli və sual cümlələri də hərəkətin icrasına təhrik edə bilər. Məsələn, /Are you still here/ /Go away at once// (Sən hələ buradasan. Get buradan, bu saatda!).

Bu cümlələrdə nə cavab gözləyən sual var, nə də nəql var (76, s. 278).

Burada hər cümlənin spesifik xüsusiyyəti var: söz sırası, sual sözün iştirakı, feilin xəbər şəklinin forması cümlələrin tipini müəyyən edən formal əlamətlərdir. Əlbət ki, çox güclü fərqləndirici əlamət kimi çıxış edən intonasiyanı unutmaq olmaz. Biz irəlidə intonasiyadan xüsusi bəhs edəcəyik. Burada isə sadəcə olaraq bir cümlə misalında intonasiyanın nə dərəcədə vacib fonoloji olduğunu göstərməklə kifayətlənək (40).

Sxem 1.3

Cümlə növləri içərisində inkar cümlələri xüsusi yer tutur. Adətən deyirlər ki, xəbəri inkar olunan cümləni inkar hesab etmək olar. İngilis dilində bu /to do/ köməkçi felilə inkarlıq bildirən /not/ sözünün birləşərək infinitivdən əvvəl işlənməsilə

səciyyələdir, özü də təsdiq/inkar oppozisiyasında inkarı nişanlanmış (marker) üzv sayılır. Müq.ət: /If I don't come.../ (Əgər mən gəlməsəm...)

Bu, necə deyərlər, ümumi inkardır. Bundan fərqli olaraq isə xüsusi inkarlıq da fərqləndirilir ki, o yalnız xəbərdən savayı cümlənin hər hansı bir üzvünü inkar edən inkarlıqdır. Məsələn, /It was not Mark// (O, Mark deyildi).

Maraqlı cəhətlərdən biri odur ki, ümumi inkarlıq xüsusi, xüsusi isə ümumi istisna edir. İngilis dilində inkarlıq /nobody/ (heç kim), /nowhere/ (heç yerdə), /never/ (heç vaxt) kimi elementlərlə də ifadə olunur (124, s. 206).

R.Kverk belə bir fikir söyləyir ki, /The girl isn't now / a student/ at a large university// cümləsində müxtəlif cür anlaşılarkən dörd elementin dördü də inkar edilə bilər (123).

Ancaq bu fikirlə heç cür razılaşmaq olmaz, çünki belə olduqda cümlə hər dəfə bir cür səslənəcək, onların hamısı eyni vaxtda gələ bilməz. Bundan başqa xüsusi inkarlıq bəzən öz məzmununa görə ümumi inkarlı cümləyə ekvivalent ola bilər. Bunu aşağıdakı transformasiya da sübut edir:

/You can do nothing about it// \implies /You cant do anything it//

Eyni zamanda cümlənin necə deyilməsindən və daxili üzvlənmənin necəliyindən asılı olaraq inkarlıq həm ümumi, həm də xüsusi ola bilər (8). Məsələn,

/It was not Peter// (O, Peter deyildi);

/It was not Peter// (O deyildi, Peter) və s.

Təsdiq və inkar mənalı sual cümlələrində də incə ifadə vasitələrinə malikdir. İngilis deyir:

¿Didnt he take anything? (¿O bir şey götürmədi?);

¿Did he take anything? (¿O nəşə götürdü?);

¿Götürməliydi axı, niyə götürmədi?

Qeyri-inkar sualda belə informasiya yoxdur. Azərbaycan dilində burada /məgər, əgər/ sözlərindən istifadə olunur.

¿Məgər o heç nə içmədi?/ (İçməliidi axı);

¿Məgər o nəşə içdi?/ (İçməməliidi axı).

Cümlələrin struktur təhlili onların üzvlənməsini ehtiva edir. Adətən ənənəvi dilçilik cümləni cümlə üzvlərinə görə təhlil edir və bunu sintaktik təhlilin əsası hesab edirdi.

Dilçililərin çoxu bu cür üzvlənmənin elmə yeni heç bir şey verməcəyini başa düşürdü. Məsələn, L.Yelmslev öz araşdırmalarında cümlənin bu cür üzvlənməsini qəbul etmirdi (21).

İngilis dilçiliyi cümlənin yuxarı səviyyədə üzvlənməsinin vahidi kimi kloz (clause) terminindən istifadə edir (124).

Məlumdur ki, cümlənin ən kiçik vahidi kimi ingilis dilçiliyi “immediate constituents”i (IS), əksər sovet dilçiləri isə bunu öz əsərlərində cümlə üzvü kimi götürürlər (25).

Aşağıdakı misalda bu iki cür üzvlənməni nümayiş etdirək. Məsələn, ingilis dilində /A young man with a paper followed the girl with a blue dress// (Əlində kağız olan adam mavi rəngli paltarlı qızın dalınca gedirdi).

Birinci üzvlənmədə bir neçə birləşmə fərqləndirmək olar:

Birinci üzvlənməni bir düz xəttlə, ikincini iki, üçüncünü üç və s. xəttlə göstərə bilərik:

I. /A young man with a paper/ (mübtədə qrupu)

followed the girl with a blue dress// (xəbər qrupu)

mübtədə təyin xəbər tamamlıq

II. /A young man// with a paper/followed// the girl/ with a blue dress//

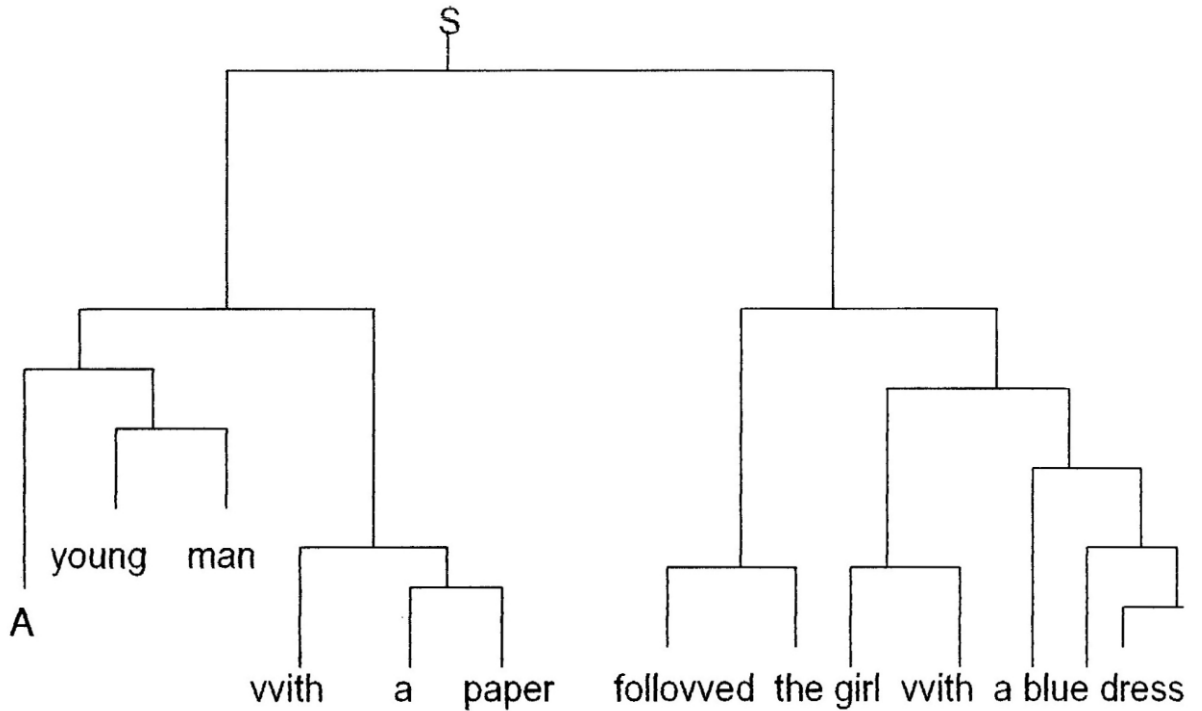
III. /A ///young man// with//a paper/ follow-///ed//the girl/// with a blue dress//

IV./A///young////man//with///a///paper/follow///ed//the////girl///with////a///

/blue/// //dress//

Həmin üzvlənməni mötərizə ilə göstərsək aşağıdakı forma alınacaq: (((a) ((young) (man))) ((with) ((a) (paper)))) (((follow)(ed)) (((the) (girl) ((with) ((a) ((blue) (dress)))))).

Ancaq L.Blumfildin ardıcılları iddia edirlər ki, ağac şəkli bütün cümlədəki əlaqələri tam mənasında açmağa qadirdir (116). Müq. et:

İndi ortalığa sual çıxa bilər, niyə biz cümləni /A young man with a paper/ və /followed the girl with a blue dress/ kimi iki hissəyə bölmüşük. Bunun cavabı çox sadədir. Biz /A young man with a paper/ yerinə /John/ sözünü işlədə bilərik və onda cümlənin ümumi məzmununa xələl gətirmədən onu bu cür işlədə bilərik: /John followed the girl with a blue dress//. Digər tərəfdən, ikinci tərəfi biz /worked/ (işləyirdi) xəbəri ilə əvəz etsək, onda bizim yuxarıdakı cümləmizin əvəzinə /John worked/ (Jon işləyirdi) cümləsi alınacaq. Deməli, yuxarıdakı cümləni morfem təhlilinə tətbiq etsək, onda bizdə üç element alınacaq.

/John/

/work/

/-ed/

Beləliklə, bilavasitə tərkiblər üzrə təhlil son elementə qədər getməyə imkan verir. Tərkibin genişləndirilməsi onun cümlədəki funksiyasına təsir etmir. Məsələn, biz /children/ (uşaqlar) sözünü götürüb onu belə genişləndirə bilərik:

/Children/ (uşaqlar)

/American children/ (amerikan uşaqlar);

/Three American children/ (üç amerikan uşağı);

/Those three American children/ (o üç amerikan uşağı);

/Those three American children with a doq) (o itlə olan üç amerikan uşağı) və

s.

Genişlənmə texnikasına Azərbaycan dilində tətbiq etmək olur. Məsələn,

/universitetimizin tələbələri/;

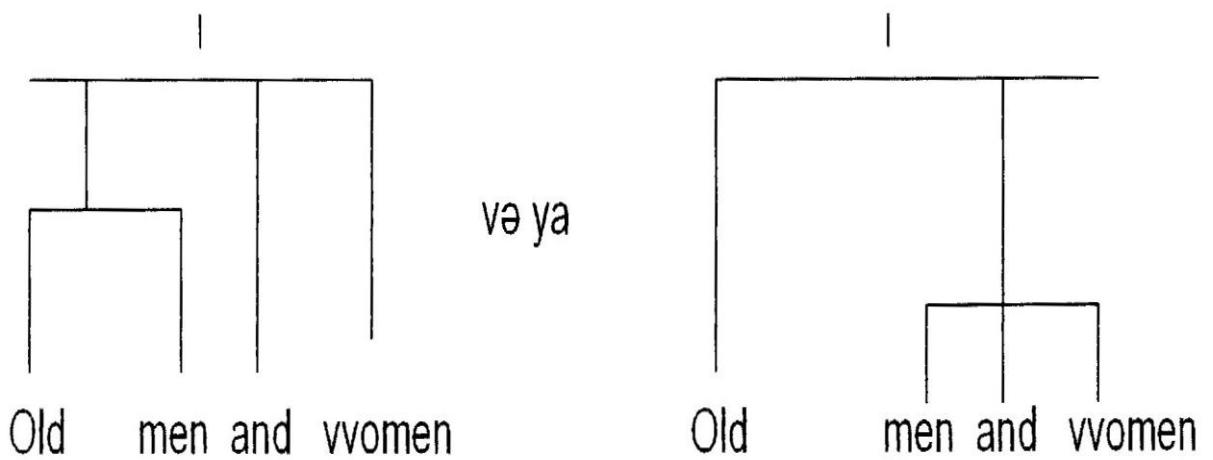
/universitetimizin 3 tələbəsi/;

/universitetimizin 3 əlaçı tələbəsi/;

/universitetimizin 3 əlaçı tələbəsi və 2 qabaqcıl müəllimi/

Faktiki olaraq biz genişlənmə əməliyyatının – uzunluğu qədər həyata keçirə bilərik. Özü də bu zaman tabe edən və tabe olan söz çox asanlıqla müəyyən edilə bilər. Yəni biz hər zaman tərkibləri qrammatik əlaqələr əsasında təyin edə bilərik. İngilis dilində /old men and women/ (qoca kişilər və qadınlar) söyləmini biz daxili əlaqə baxımından belə açə bilərik:

Sxem 1.5

Birincidə /old men/ ayrıca götürülür, ancaq qoca kişiləri nəzərdə tutur, sonra danışanın yanına düşər /qadınlar/ da deyə bilər. Ancaq ikincidə /qoca kişi və qadınlar/ deyilir ki, burada həm qoca qadınlar, həm də qoca kişilər nəzərdə tutulmuş olur. Beləliklə, biz ambigvitlik anlayışına gəlib çıxırıq. Bu termin bizim Azərbaycan dilçiliyinə ilk dəfə F.Veysəlli tərəfindən gətirilib (25).

“Ambigvitlik” mətndə müxtəlif dil səviyyələrində söyləmlərin çoxmənənliliyi deməkdir. Ambigvitlik səriştəli dil daşıyıcısı və qrammatik təhlillə açıla bilər. Məsə-

lən, generativ sintaksis modelində çoxmənalı üst qat strukturlarına müxtəlif semantik şərhlər vermək olar. Səviyyəsindən asılı olaraq leksik və sintaktik ambigvitlik ola bilər. Dilin leksik səviyyəsində müşahidə edilən polisemiya və omonimiya ambigvitliyə bariz misal ola bilər.

Deyilənlərin mahiyyətini açmaq üçün ingilis dilində bir misala müraciət edək:
/He said he was coming today// (O dedi ki, bugün gəlib)

Cümlənin səslənməsindən asılı olaraq ambigvitlik göz qabagındadır. Biz deyə bilərik: /He said he was coming/today// (O dedi ki, gəlib, bu gün//

Amma eyni zamanda bu cümlə belə də başa düşülə bilər: /He said/ he was coming today// (O dedi ki, bu gün gəlib).

Deməli, cümlənin ümumi mənasının açılması onun mübtədə, xəbər, tamamlıq və s. kimi üzvlərə parçalanmasından deyil, daha çox sintaqmatik üzvlənməsindən asılıdır.

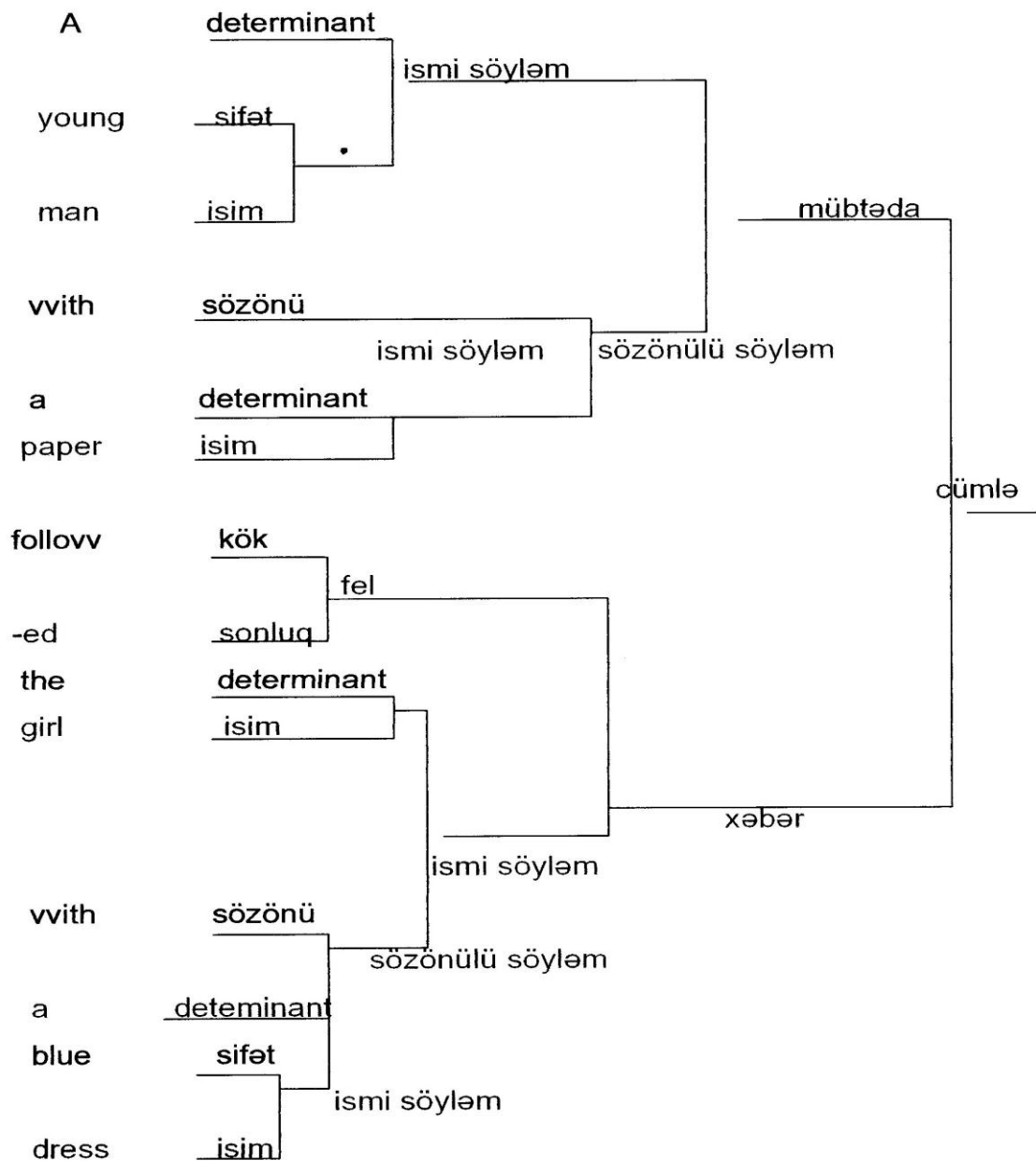
İngilis dilində: /Flying planes is dangerous// (Uçuşu planlaşdırmaq çətindir) və /Flying planes are dangerous// (Uçuş planları təhlükəlidir) cümlələrində tərkiblərin düzgün anlaşılması onların üzvlənməsindən asılıdır. Bu cümlələrdəki ikimənalılıq o zaman asanlıqla aradan qaldırılır ki, biz onlara düzgün şərh verək. Birinci halda cümlənin mübtədəsi /flying/dir, çünki o sonra gələn /plane/ sözünün üçüncü şəxsin təkində indiki zamanda durmasını tələb edib, birincidə hər iki söz isimdir, ikincidə isə /flying/ /planes/ isminə sifət kimi yanaşılıb. Başqa bir cümlə bunu bir daha təsdiq edir. Ancaq burada yalnız şifahi formadan çıxış etmək lazımdır, çünki yazılı forma fərqləri aydın ifadə edir:

/The suns rays meet// (Günəşin şüaları saçır);

/The sons raise meat// (Oğlanlar ət yeyirlər).

Aydındır ki, /rays/ birinci cümlədə isimdir, ikincidə isə /raise/ feildir. Bunun əksinə olaraq birincidə /meet/ feildir, ikincidə isə isimdir. Bu təhlil üsulu bu gün “phrase structure grammar” (söyləm struktur qrammatikasının əsas qayəsini təşkil edir) (21; 114).

Yuxarıda verdiyimiz cümləni ağac diaqrammda deyil, bütün qrammatik əlamətləri qeyd etməklə aşağıdakı sxemdə aydın göstərə bilərik:

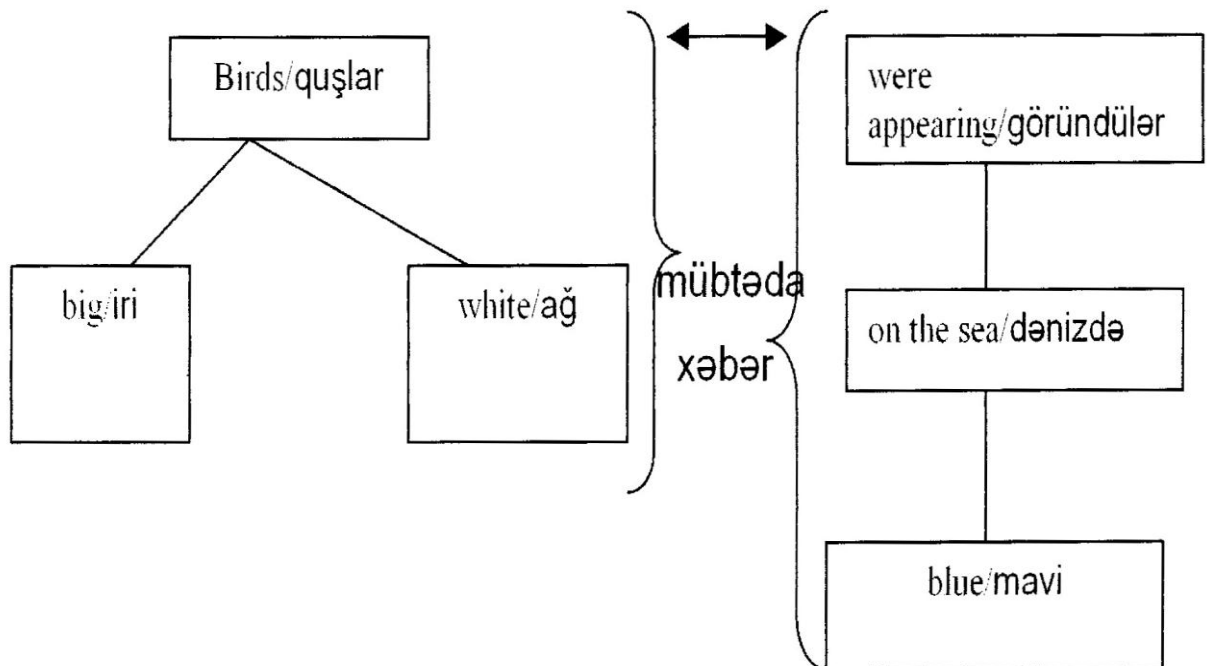

Qeyd edək ki, bu tərkiblərə görə təhlil də cümlə üzvlərinə görə təhlil kimi yuxarıdan aşağı – sintaktik konstruksiyadan ən kiçik elementə qədər aparılır. Tərkiblərə görə təhlildə sadəcə olaraq sintaksis başda qoyulur, sonra isə təhlil ən aşağı mənalı vahid olan morfemə qədər davam etdirilir.

Ənənəvi dilçilikdə cümlə üzvlərinin ilk növbədə cümlənin yaranmasında iki mühüm qütb olan mübtəda və xəbəri əsas götürürlər, əslində cümlə konstruksiyası 3 qrupdan təşkil olunur. Onlardan birincisi mübtəda və xəbər, ikincisi tamamlıq və zərflik, üçüncüsü isə təyindir. Məsələn, biz /Big white birds were appearing on the

blue sea// (İri ağ quşlar mavi dənizin üzərində göründülər) cümləsini ilk öncə üç qütbə bölə bilirik:

Sxem 1.7

Məlumdur ki, ancaq mübtəda və xəbər özləri cümlə düzəltmək qabiliyyətinə malikdirlər: /Birds/ (quşlar) /were appearing/ (göründülər).

Tamamlıq və zərflik cümlənin xəbərindən asıl olan ikincidərəcəli üzvləridir. Məsələn, yuxarıdakı cümlədə /on the blue sea/ (mavi dənizdə) ifadə olunan hərəkətin yerini bildirir. Bəzən tamamlıq və zərflikləri “kompletiv”lər adlandırırlar, çünki onlar ən elementar cümlənin tamamlanması üçün vacib olan struktur-semantik komponentləridir.

/They called the child Jill// (Onlar uşağı Cil adlandırdılar).

Burada /child/ (uşaq) və /Jill/ (Cil) sözləri buraxılsa, cümlə öz bütövlüyünü itirər (114, s. 188).

Üçüncü qrupa isə təyin aiddir. O yalnız cümlədəki ismə tabedir və ondan asılıdır. Yuxarıdakı cümlədə /big white/ (iri ağ) və /blue/ (mavi) sözləri buna misal ola bilər. Q.Q.Poçepsov güman edir ki, təyin cümlənin struktur sxeminə daxil deyildir (76, s. 188).

Bütün bu deyilənlərdən məlum olur ki, hər bir cümlə müəyyən konstruksiyadır. Konstruksiya burada öz müstəqil mənasını itirərək dil hadisəsinin gerçək

əlamətlərini əks etdirir. Bütün konstruksiyalarda olduğu kimi, cümlədə də müəyyən dayaq cizgiləri mövcuddur və onun köməkçi ünsürlərinin götürülməsi konstruksiyanın tamlığına xələl gətirmir, yəni müəyyən məqamda bu və ya digər üzv buraxılsa da konstruksiyanın tamlığı pozulmur. Bu da mütləq və fakültativ elementlərlə bağlıdır. Dilçilik elmində bu məsələlərin işlənilib hazırlanmasında V.Q.Admoninin (33; 126) xidmətləri inkar edilməzdir.

Cümlə kommunikativ-praqmatik vahid kimi, özünün tərkibinə invariant, kontekstdən asılı olmayan hissəni (propozisional və ya diktumu təşkil edən faktual hissə) və dəyişkən, kontekstdən asılı olan (praqmatik çərçivəni və ya kommunikativ modus) hissəni daxil edir. Qrammatik subyekt və predikatın predikativ bağlılığını cümlənin ayrılmaz xüsusiyyəti, başqa sözlə desək, konstruktiv minimumu, predikativ əsası hesab edən İ.P.Susova görə, “eyni bir cümlədə bir neçə müxtəlif məzmun və forma strukturları, məhz proposisional struktur (propozitiv, predikat-arqument, predikat-aktant), predikasiya strukturu (predikativ, subyekt-predika) və subyekt-obyekt strukturu), cümlənin təsvir olunan predmet situasiyasına və söyləmin situasiyasına (informasiya, identifikasiya, tematik və s. digər əlavə strukturlar) “bağlılığını” təmin edən aktuallaşmış struktur və intensional (illokutiv və ya kommunikativ-praqmatik) struktur (85, s. 143).

Cümlədə daxili bağlıqla yanaşı bir də mütləq-distributiv bağlılıq olmalıdır. Məsələn, *tabe üzvün tabe edən üzvdən asılılığı mütləqdır*. Məsələn, */a very nice girl/* (çox gözəl qız) birləşməsində */çox/ /gözəl/* söz olmadan işlənə bilməz. Biz heç vaxt */a very girl/* (çox qız) deyə bilmərik. Deməli, burada artıq təyin rolunda çıxış edən */very/* (çox), sonra isə isim gəlməlidir. Bəzən də asılı söz mütləq element kimi çıxış etməli olur ki, bu da mütləq əhatə deməkdir. Məsələn, *təfəkkür və danışıq fellərini tamamlıqsız və ya onları əvəz edən korelatsız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür*. Məsələn, */He said (that)/*, *(O dedi ki,)* və s. asılı element cümlədə buraxılsa belə, bu cümlənin ümumi quruluşunu pozmaz.

İngilislər deyəndə ki, */I am leaving tonight//* (Mən bu gecə tərk edirəm) bu, zaman bildirən sözün gəlməsi vacibdir, əks təqdirdə, cümlə qırılmış olur.

Ancaq bundan fərqli olaraq, fakültativ əhatə struktur baxımdan mühüm element deyil. O çox asanlıqla üst qatda reallaşmaya bilər. Deməli, asılı əhatənin işlənməsi və işlənməməsi ixtiyaridir. Məsələn, /Thanks/ said John/ (Sağ ol dedi Con) və s. (76, s. 209).

1.5. Azərbaycan dilçiliyində sintaktik konstruksiyaların transformasiya imkanları haqqında

Transformasiya termininə (Azərbaycan dilində “çevrilmə” – X.Ə.) biz türko-logiyada, xüsusilə Azərbaycan dilçiyində ilk dəfə Ə.Dəmirçizadənin əsərində rast gəlirik (12).

Ə.Dəmirçizadə /Sən yazan kitabı mən bəyəndim// cümləsinə şərh verərkən yazırdı: “Diqqətlə yoxlanıldıqda aydın olur ki, bu cümlədə iki fikir ifadə edilmişdir: a) sən kitab yazdın, b) həmin kitabı mən bəyəndim.... Demək /sən yazdın/ cümləsi əslində müstəqil olduğu halda /sən yazan/ şəklinə salınaraq başqa bir cümlənin üzvünə çevrilmişdir (seçmə bizimdir – X.Ə.), yəni əvvəl, müstəqil bir cümlə olduğu halda, indi başqa bir cümlədə təyin vəzifəsi daşıyan bir üzv olmuşdur. Buna görə də bir üzv vəzifəsi daşıyan öz müstəqilliyini itirən və bütövlükdə bir üzv kimi işlənən cümlələrə çevrilmiş (seçmə bizimdir - X.Ə.) üzv adı verməyi daha münasib bildik” (12, s. 18-19).

Bu fikri çox doğru olaraq tənqid edən Ə.Abdullayevin mövqeyilə tam razılışaraq alimin dediklərinə yalnız onu əlavə edə bilərik ki, sinxron təsvirdə tarixi məqamlara əl atmaq bizi düz yola çıxartmaz (3).

Elə ona görə də Ə.Abdullayev tam haqlı olaraq Y.B.Krotoviçdən sitat gətirərək fikrini belə ümumiləşdirir: “...cümləni həmişə necə var, elə də tədqiq etmək lazımdır, nəinki o necə ola bilər, başqa sözlə necə ola biləcəyini yox, faktiki necə olduğunu tədqiq etmək lazımdır. Onu başqa bir cümlə tipinə çevirməməli, canlı nitqdə işlənən formada və tərkibdə götürüb, quruluşunun və tərkib hissələrinin qarşılıqlı əlaqəsini təhlil etmək lazımdır” (3, s. 14).

Göründüyü kimi, çevrilmə, transformasiya anlayışlarından həm Ə.Dəmirçizadə, həm də Ə.Abdullayev metod kimi deyil, başa çatmış prosesin nəticəsini bildirmək üçün termin kimi istifadə edirlər.

Ə.Dəmirçizadə həmin əsərində qeyd edirdi ki, “Çevrilmiş budaq cümlələr, əsasən çevrilmiş üzvlərdir, lakin hər çevrilmiş üzv çevrilmiş budaq cümlə ola bilməz; çevrilmiş budaq cümlələrin xüsusi xəbər və mübtədası olmalıdır.

/Dünən mağazadan aldığım qələmi itirdim//

/Dünən mağazandan aldığım qələmi Əli itirdi// (12, s. 26).

Ə.Dəmirçizadə belə iddia edir ki, çevrilmiş üzv vəzifəsində işlənən cümlənin (yəni ikinci cümlənin) mübtədə və xəbərlə baş cümlənin mübtədə və xəbəri eyni deyildir. Həmin cümləni geniş surətdə açaraq o belə bir forma əldə edir: /Dünən mağazandan mən qələm aldım, lakin həmin qələmi Əli itirdi//.

Demək, burada “mən” mübtədə və “aldım” xəbəri olan bir cümlə “Əli” mübtədası ilə “itirdi” xəbəri olan ikinci bir cümlənin birləşməsi vardır.

Buna görə də yuxarıdakı çevrilmiş (seçmə bizimdir – X.Ə.) üzvlü cümlələrdən birincisi çevrilmiş həmcins üzvlü qovuşuq cümlə, ikincisi isə çevrilmiş budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə hesab olunur (12, s. 26).

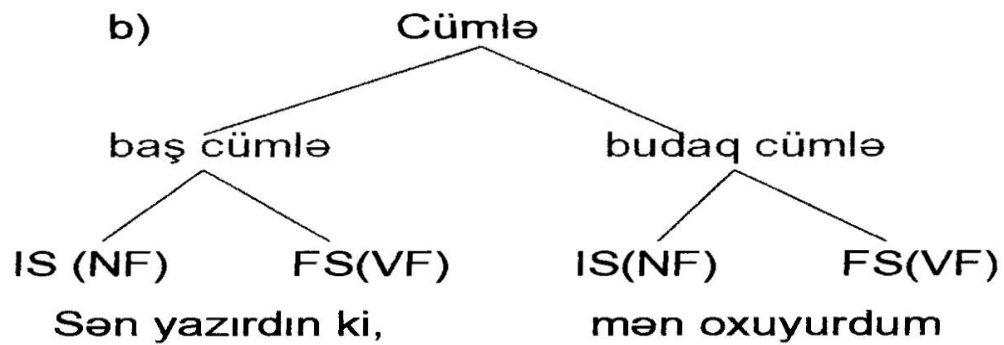
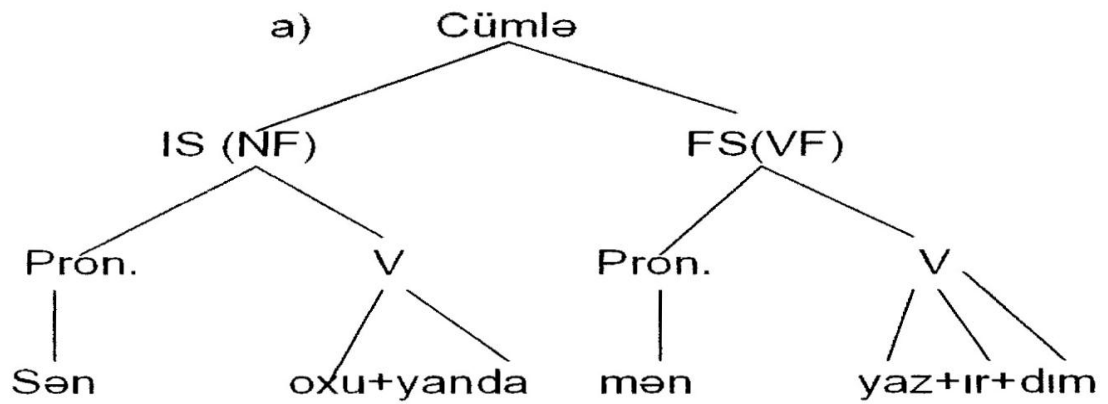
Ə.Dəmirçizadənin transformasiyaya müraciət etməsi özlüyündə doğru üsul hesab edilməlidir. Ancaq çevrilmənin qrammatik fərqlərə deyil, Ə.Abdullayevin yazdığı kimi, məntiqi kriteriyalara söykənməsi ona düzgün elmi nəticə çıxartmağa imkan vermir. Onun öz əsərinin iyirmi yeddinci səhifəsində verdiyi sxem də bir daha dediklərimizi təsdiq edir. Bu yanlışlıq digər türk dillərinin qrammatikasında da özünü büruzə verir. Tərkiblərin cümlə olub-olmaması ilə bağlı Ə.Abdullayevin gəldiyi elmi nəticə tam məqbul sayıla bilər (3, s. 67).

Tərkibdə xəbər şəkli, yəni xəbər mərkəzi yoxdur, mübtədə xəbərlə əlaqələnmir, elə buna görə də tərkibləri cümlə hesab etmək olmaz.

Elə buna görə də “mürəkkəb cümlə ən azı iki cümlədən ibarət olmalıdır” fikr ilə razılaşmamaq olmur. /Sən oxuyanda mən yazırdım// heç vaxt mürəkkəb cümlə kimi götürülə bilməz, çünki onda yalnız bir xəbər mərkəzi vardır: /yazırdım/ -

/oxuyanda/ isə bu mərkəz yoxdur, çünki burada nə şəxs, nə xəbər, nə də zaman şəkilçisi yoxdur. Bu cümləni transformasiya metodu ilə belə açmaq olar:

Sxem 1.8

Deməli, budaq cümlədə olduğu kimi, baş cümlədə də verbum finitum olmalıdır. a)-da bu tələblərə əməl olunmadığından biz onu mürəkkəb cümlə hesab edə bilmərik. b)-də isə hər iki cümlədə xəbər mərkəzi olduğu üçün onu mürəkkəb cümlə kimi qəbul edirik.

Ə.Əbdullayev öz samballı monoqrafiyasında cümlələrin transformasiyaya uğramasına xüsusi bölmə həsr edir (3, s. 401). Fikrimizcə, bu, Azərbaycan dilçiliyində ilk təcrübə sayılmalıdır. Düzdür, müəllif transformasiya dedikdə, nəyi başa düşdüyünü ayrıca izah etmir. Ancaq onun izahından belə başa düşmək olar ki, Ə.Əbdullayev cümlələrin sadələşməsini nəzərdə tutur. Ə.Əbdullayev yazır: “Beləliklə, aydın olur ki, transformasiyaya uğrayan baş cümlələr əvvəlkilərdən təcrid olunub, yeni vəzifə ilə əlaqədar olaraq transformasiyaya uğrayırlar. Transformasiya həm feili, həm də ismi cümlələrdə baş verir” (3, s. 401).

Ə.Əbdullayevin verdiyi misallardan da aydın olur ki, o, transformasiya dedikdə, müasir dilçilikdəki transformasiya anlayışını nəzərdə tutmur. /Kim bilir, ürəyin-

dən nə keçir// cümləsindəki baş cümlə tam sadələşir, son nəticədə cümlə statusunu itirir və /nə bilim kim gətirib/ - /kim isə gətirib// şəklinə düşür. Deməli, transformasiya burada sadələşmə mənasında işlənmişdir.

Daha sonra Ə.Abdullayev göstərir ki, “bilmək” sözü ilə qurulan baş cümlə çoxdan modal sözə çevrilmişdir. Məsələn, “elə bil sözü dilin keçmiş dövrlərində baş cümlə olmuş, zaman keçdikcə transformasiyaya uğrayaraq, indiki halına düşmüşdür... Elə bil sözü baş cümlə olduğu zaman ümumi şəxslə cümlə kimi işlənmişdir. Həmin sözün /guya (ki), sanki, deyəsən/ kimi sinonimləri də vardır. Onlar da transformasiya yolu ilə baş cümlədən əmələ gəlmişdir” (3, s. 403).

Eyni sözləri Ə.Abdullayev “görmək” feili haqqında da söyləyir. O hazırda “görünür” şəklində işlənərək modal sözə çevrilmişdir. İndi “görünür ki” kimi işlənən ifadədə Ə.Abdullayev /ki/ni əvvəllər budaq cümləni bağlayan element kimi şərh edir və hazırda rudiment kimi ara sözlərdə iştirakını güman edir: “Ara sözlərin tərkib hissəsi kimi işlənən ki elementi bağlayıcı vəzifəsi daşımır, olsa-olsa qüvvətləndirici ədat kimi işlənir. Məsələn, Görünür ki, bir neçə qaymaqparəst arvad ... qaymağı almış” (3, s. 404).

Eyni yazıçı bu sözü gah /ki/ ilə, gah da /ki/siz işlədə bilər. /Görünür, düşmənlər mənim...// Bu cümlələrin hər ikisi S.Rəhimovdan götürülmüşdür.

Ə.Abdullayev transformasiya haqqında fikirlərini inkişaf etdirərək yazır ki, bu gün ədat kimi işlənən /görüm/, /görək/ sözləri vaxtı ilə baş cümlə kimi işlənib. Eləcə də /bax, görüm/ ədatları. Birinci halda əvvəldə başqa bir feilin əmr forması, ikinci halda isə /bir/ sözü işlənir. Müq. et:

/Yaz görüm, nə deyir//

/Bir bax, necə gözəl oxuyur//

Bununla yanaşı /görmək/ feili müasir Azərbaycan dilində baş cümlə rolunu oynaya bilər. /Görürsən (ki) əlimdə işim var//.

Transformasiyanın sadələşmə mənasında işlədilməsini biz Ə.Abdullayevin /demək/, /ola bilər (ki)/, /olsun (ki)/, /olmaq/, /tutaq (ki)/, /tutalım/, /az qalır/, /az qalmışdı (ki)/, /istədi/, /allah eləməsin/, /allah eləməmiş/, /allah göstərməsin (ki)/, /inanim (ki)/, /şübhəsiz (ki)/, /yəqin (ki)/, /ehtimal (ki)/, /təəssüf (ki)/, /qəribədir/,

/maraqlıdır/, /təəccüblüdür/, /aydındır/, /adətdir/, /doğrudur/, /düzdür/ /düzü/, /doğrusu/ və s. timsalında nümunələr əsasında açıb göstərir.

Bütün bunlardan sonra Ə.Abdullayev yazır: "...əmələ gəlmə tarixi qədim olan budaq cümlələrin baş cümləsi daha çox transformasiyaya uğrayır. Ən çox tamamlıq və mübtədə budaq cümlələrinin baş cümlələri zəifləyib qüvvəsini itirmiş və yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz şəkillərə düşmüşdür" (3, s. 411).

Buna bənzər fikirləri Ə.Abdullayev budaq cümlələrin transformasiyası haqqında söyləyir: "Çoxdan bəri dildə işlənən bəzi budaq cümlələr dilin qənaətə meyilli qanununa əsasən, forma və məzmunca müəyyən dəyişikliyə uğrayır, budaq cümlə öz keyfiyyətini itirir, bununla da keçmişdə mürəkkəb cümlə vəziyyətində olan cümlələr sadə cümlə vəziyyətinə düşür. Bu ən çox özünü şərt və qarşılaşdırma budaq cümlələrində, həmçinin nisbi əvəzliliklə təşkil olunan budaq cümlələrdə göstərir. Ele tarixən də bu budaq cümlələr daha qədimdir" (3, s. 411).

Sonra Ə.Abdullayev /demək/, /allah qoysa/, /allah istəsə/, /yoxsa/, /istər/, /istər (sə də)/, /ağzına nə gəldi danışır/, /haçan oldu gətirərsən/, /haraya istəyir apar/, /kim istəyir qalsın/ və s misallarından istifadə edərək fikirlərinə aydınlıq gətirir.

Lakin Ə.Abdullayev hər hansı bir cümlə tipinin bu və ya digər kateqoriyaya aid olmasını sübut etmək üçün əlahiddə olaraq çevirmə metodundan istifadə edir. Məsələn, /Heç cəmisi bir saat olmaz ki, bu şəhərə gəlmişəm/ cümləsinin mübtədə budaq cümləsi olmasını o çevirmə üsulu ilə belə göstərir:

(nə)

/Bu şəhərə gəldiyim/ heç cəmisi bir saat olmaz//

mübtədə

xəbər

Eyni zamanda yuxarıda deyildiyi kimi bizim dilçiliyimizdə transformasiya (çevirmə) metodundan hələ ötən əsrin 50-ci və 60-cı illərində istifadə olunurdu. Məsələn, M.Ş.Şirəliyev /Qırx ildən artıqdır ki, mən Bakıda işləyirəm/ cümləsini sadə cümləyə çevirir: /Mənim Bakıda işlədiyim/ qırx ildən artıqdır// və bu cür izahatdan sonra müəllif göstərir ki, budaq cümlə çevrilmədən sonra sadə cümlənin mübtədəsi yerinə keçir və /nə?/ sualına cavab verir (3, s. 411).

Ancaq bu çevirmə metodu elə həmin müəllifin 1951-ci ildə yazdığı əsərindəki /Bir az keçmədi ki, Züleyxa gəlin gedib Əsgərin arvadı oldu// cümləsinin mübtədası kimi qəbul edilməsinə imkan vermir. Müq. et:

/Züleyxa gəlinin gedib Əsgərin arvadı olmasından bir az keçmədi//

Burada zaman mənası daha qabarıqdır və /nədən?/, /hansı vaxtdan?/ sualına cavab verən heç zaman mübtəda budaq cümləsi ola bilməz (3, s. 412).

Çevirmə metodu ilə Ə.Dəmirçizadə tabelilik və tabesizlik əlaqəsini də aydınlaşdırmağa cəhd göstərir. Məsələn, /Xəstələndim və kağız yazmağa vaxtım olmadı// və /Xəstələndiyimə görə kağız yazmağa vaxtım olmadı// cümlələri üzərində aşağıdakı əməliyyatları aparır:

1) a) /Xəstələndim və kağız yazmağa vaxtım olmadı//

b) /Kağız yazmağa vaxtım olmadı və xəstələndim//

2) a) /Xəstələndiyimə görə kağız yazmağa vaxtım olmadı//

b) /Kağız yazmağa vaxtım olmadığına görə xəstələndim//

1-ci altında verilmiş misallarda dəyişiklik etməklə həm cümlələr arasındakı münasibət, həm də cümlənin ümumi məzmunu dəyişir. 1) a)-da xəstələnmək kağız yazmamaq üçün səbəbdir. 1) b)-də isə səbəb, yəni xəstələnmək nəticəyə çevrilmişdir. Ə.Abdullayevin bu sözlərinə heç nə əlavə etməyə ehtiyac yoxdur. Sadəcə olaraq 1) a)-nın işlənməsi bir az şübhə doğurur. Elə 2) b)-də onun kimi, müasir Azərbaycan dili norması baxımından yaxşı səslənmir.

Bundan sonra isə transformasiya metodundan düzgün istifadə etməməsilə bağlı Ə.Abdullayevin Ə.Dəmirçizadəyə qarşı irəli sürdüyü iradlarla razılaşmamaq olmur. Ona görə də onun sözlərini olduğu kimi burada verməyi qərara aldığımız. Göründüyü kimi, Ə.Dəmirçizadənin tabesizlik və tabelilik arasında tətbiq etdiyi ölçü (biz deyərdik ki, metod - X.Ə.) özünü doğrultmur. Ə.Dəmirçizadənin bu səhvi A.M.Peşkovskidən gəlir.

A.M.Peşkovskinin “Русский синтаксис в научном освещении” adlı əsərində “Сочинение и подчинение предложений” adlı bir bölmə var (75). O, tabesizliyi tabelilikdən ayırmaq üçün izahatını iki cümlə üzərində qurur. Həmin cümlələr bunlardır:

/Он не пошел в школу и у него болит голова//;

/Он не пошел в школу, потому что у него болит голова//;

Sonra o bu cümlələr üzərində aşağıdakı əməliyyatı aparır:

/Он не пошел в школу, и у него болит голова//;

/У него болит голова и он не пошел в школу//;

/Он не пошел в школу, потому что у него болит голова//;

/У него болит голова, потому что он не пошел в школу//.

A.M.Peşkovski bu əməliyyatdan hansı nəticəyə gəlsə, sonralar Ə.Dəmirçizadə də həmin əməliyyatı apararaq eyni nəticəni çıxarır. Əgər A.M.Peşkovski bu hadisəni “необратимость” və “обратимость” adlandırmışsa, Ə.Dəmirçizadə bu hadisəyə “çevricilik” və “çevrilməzlik” adı vermişdir...(12). V.V.Vinoqradov A.M.Peşkovskinin tabelilik və tabelilik (“необратимость” və “обратимость”) barədəki fikirlərinə belə qiymət verir: “Beləliklə, A.M.Peşkovski tərəfindən inkişaf etdirilən tabelilik və tabelilik nəzəriyyəsinin sadəcə olaraq irəli sürülməsi onu göstərir ki, bu nəzəriyyədə hər şey öz yerində deyil: o həddindən artıq ümumi, formal, sxematikdir, kifayət qədər qrammatik deyildir, ...çevricilik və çevrilməzlik xüsusi, ümumiyyətlə, tabelilik və tabelilik anlayışı üçün o qədər də əhəmiyyətli deyil və olduqca mücərrəddir. – Doğurdan da nitqdə nə çevrilə bilər? Yəni mənaya xələl gətirilmədən nələr öz yerlərini dəyişdirə bilərlər?” (3, s. 90).

Qeyd edək ki, V.V.Vinoqradovun tənqidi o qədər də əsaslandırılmayıb. Məsələ burasındadır ki, A.M.Peşkovski həmin üsuldan cümlələrin kommunikativ tiplərini və sintaktik növlərini müəyyənləşdirmək üçün metod kimi istifadə etmişdir. Həmin sitatın davamı göstərir ki, V.V.Vinoqradov öz hökmünün əleyhinə gedir. Ə.Abdullayev yazır: “Yalnız sadalama vəziyyətində olan adların və mühakimələrin yerini dəyişmək olar. Bunu da mənadan asılı olaraq hər zaman eləmək olmaz... Bundan əlavə, sintaktik bütövü və onun hissələrinin mənasını nəzərə almadan və onu əmələ gətirən “cümlələr arasındakı qarşılıqlı münasibətin, sintaktik asılılığın və onların bir-birinə semantik-qrammatik təsvirinin təhlilindən çıxış etmədən cümlələrin tabelilik və tabeliliyinin mahiyyətini müəyyən etmək olmaz” (3, s. 90).

Sonralar tabesizliyi tabelilikdən fərqləndirmək üçün bu üsuldan Azərbaycan dilçisi N.Məmmədov də istifadə etmişdir. Onun nümunələri bir daha bunu deməyə əsas verir ki, tabesizlik və tabelilik əlaqələrini, habelə sintaktik konstruksiyanın ümumi mənasını transformasiya (çevirmə – X.Ə.) üsulu ilə asanlıqla müəyyən etmək olar. Müq. et:

/Ayaz və şaxta getdikcə artır və çiskin, duman kəndi bürüyürdü//;

/Çiskin, duman kəndi bürüyür və ayaz, şaxta getdikcə artırdı//

Bu misallarda komponentlərin yerini dəyişməklə onlarda ifadə olunan səbəb və nəticə əlaqələrinin də yeri dəyişilir. Birinci cümlədə də çiskin və dumanın kəndi bürüməsinə səbəb ayaz və şaxtadırsa, ikincidə ayaz və şaxtanın artmasına səbəb çiskin və dumandır. Deməli, yerdəyişmə metod kimi özünü doğruldur.

N.Məmmədov cümlədə səbəblə nəticənin yerini dəyişmək üçün də çevirmədən istifadə edir və bu məqsədlə ona görə bağlayıcısını çünki bağlayıcısı ilə əvəz edir.

Müq. et:

/O çox möhkəm adamdır, ona görə də ona etibar etmək olar//;

Ona etibar etmək olar, çünki o çox möhkəm adamdır//.

Lakin Ə.Abdullayevin fikrincə, əvvəla, N.Məmmədov izahatı dolaşıqdır və o, olduğunu əməliyyat apardığı cümlələrdə səbəblə nəticənin yerinin mexaniki surətdə dəyişsə də, səbəbin səbəbliyində, nəticənin də nəticəliyində qaldığını qeyd etmişdir. Müəllifə görə, “eynizamanlılıq əlaqəsindən başqa, istər tabesiz mürəkkəb cümlələrdə, istərsə də tabeli mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin yerini dəyişmək arzu edilən müsbət nəticəni vermir” (3, s. 92).

Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri məsələlərini öz monoqrafiyasında geniş işıqlandıran görkəmli dilçimiz K.Abdullayev tərkiblərin ayrıca cümlə olub-olmamasına xüsusi bölmə ayırır və türkologiyada bu barədə hökm sürən fikir və cərəyanları 3 qrupda ümumiləşdirir:

1. Tərkibləri əsas götürərək onların iştirak etdiyi cümlələri mürəkkəb cümlə saymayanlar (M.A.Şirəliyev, Ə.Abdullayev və b.).

2. Tərkibləri bitmiş cümlə hesab edərək onları budaq cümləyə bərabər cümlə kimi qəbul edənlər (M.A.Kazımbəy, V.Qordlevski və b.).

3. Tərkibli cümlələri o zaman budaq cümlələr hesab etmək olar ki, tərkiblərin özlərinin müstəqil “şəxsi” mübtədası olsun (N.Z.Hacıyeva, Ə.Dəmirçizadə, Q.Əbdürəhmanov və b.) (6, s. 140).

K.Abdullayev M.Şirəliyevin fikrinə ortaq çıxaraq yazır ki, tabeli mürəkkəb cümlə probleminin həll edilməsi zamanı hər bir dilin konkret spesifikliyini nəzərə almadan bütün türk dilləri üçün reseptlər vermək mümkünsüzdür (6, s. 144).

Tədqiqatçı mənbələrdəki mövcud fikir və mülahizələri geniş tədqiq edərək görkəmli alim N.Z.Hacıyevanın adını çəkir və onun “Transformalar nəzəriyyəsi”ndən söhbət açaraq tərkibləri transformalar adlandırdığını xüsusi vurğulayır. Burada artıq transformalar anlayışına tam aydınlıq gətirilir: “...bu anlayışın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, iki feili cümləni birləşdirərkən tabe olan cümlənin feili qrammatik cəhətdən transformasiyaya uğrayır. Feilliyini itirməyə cəhd göstərir və adlıq (ismi) forma kəsb edir” (6, s.149).

Bu sitatda diqqəti cəlb edən məsələ məhz transformasiyaya uğramaqdır. Lakin bu transformasiya anlayışı tam açılmamış qalır və belə hökm çıxarılır: “...mürəkkəb sintaktik bütöv məhz müstəqil cümlələrin birləşməsindən əmələ gəlir və, bir qədər də irəli getsək, təbii olaraq bu qanunun (iki müstəqil xəbəri olan cümlə quruluşunun türk cümləsinə uyğun gəlmədiyi qanunu - X.Ə.) tətbiqi bizə imkan verir ki, sintaktik tədqiqat obyektini kimi tabesiz cümlə adlandırılan süni birləşmə terminindən imtina edək” (6, s. 150).

K.Abdullayevin öz araşdırmalarından gəldiyi nəticə, fikrimizcə, məhz transformasiya metodundan implisit şəkildə istifadə edərək cümlə strukturlarının müxtəlif variantlarını aşkar etməkdən ibarətdir. Onun 164-cü səhifədə gətirdiyi bu misallar dediklərimizi bir daha təsdiq edir:

/Mən bilirəm ki, sən uşaqsan//

/Mən onu bilirəm ki, sən uşaqsan//

Bu misalların şərhində tədqiqatçı struktur dəyişikliyi ilə yanaşı onların informativ müxtəlifliyini xüsusi qeyd edir. İkincidə aktuallaşma, canlanma və konkretlik daha güclü ifadə olunub (6, s. 164).

Beləliklə, elmi-nəzəri ədəbiyyatın qısa xülasəsi bunu deməyə əsas verir ki, mürəkkəb sintaktik konstruksiyalarının müxtəlif variant və tiplərinin müəyyən edil-məsində transformasiya metodundan, ardıcıl şəkildə olmasa da istifadə olunmuş, xüsusilə, tərkiblərin cümlə statusu qazana bilməməsini sübut etmək üçün xeyli ma-raqlı fikirlərə rast gəlmək olur. Ancaq transformasional-törəmə qrammatikası işığında bu məsələ hələ də öyrənilməmiş olaraq qalır.

1.6. Fəslin nəticələri

Müasir elmi-nəzəri ədəbiyyatın tənqidi təhlili göstərir ki, dilin sintaktik yarusunun əsas vahidi olan cümlə anlayışı çox mübahisəli və qeyri-dəqiqdir.

1. Elə cümlə termini özü baş və budaq cümlələr kimi işlənərək bir növ dolaşılıq yaradır. Azərbaycan dilçiliyində bu məsələ dəfələrlə mübahisə obyektinə olsa da, hələlik vahid fikrə gəlmək mümkün olmamışdır. Biz hələ Azərbaycan dilçiliyində cümlə ilə tərkiblər arasındakı münasibətlərin aydınlaşdırılmasına dair müxtəlif fikir-lərin olduğunu demirik. Hesab edirik ki, bu məsələdə Ə.Abdullayevin mövqeyi daha inandırıcıdır və biz də gələcəkdə cümlə deyəndə onun konsepsiyasından çıxış edəcəyik.

2. İngilis dilçiliyində məsələ bir az başqa cürdür. Orada tabesiz cümlələri compound, tabeli cümlələri isə complete adlandırırlar. Digər tərəfdən budaq cümləni kloz adlandırmaqla ingilis diliçiliyi dolaşılıqdan yaxa qurtarmağa çalışır.

3. Hər iki dildə cümlələrin bölgüsünə dair fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Hə-ləlik isə həm sintaktik konstruksiyalarının funksiyası, həm forması, həm də semantik-struktur aspektdən öyrənilməsi konkret olmasa da, müəyyən bölgü kriteriyalarını işləyib hazırlaya bilmişdir. Biz bu bölgüləri əsas götürməsək də, sintaktik kons-truksiyalarla bağlı N.Xomski təlimini daha müasir və daha əhatəli hesab edirik və sonrakı fəsillərdə tədqiqatımızı bu istiqamətdə aparacağıq.

II FƏSİL

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SİNTAKTİK KONSTRUKSİYALARIN TRANSFORMASIYASI İMKANLARI

2.1. Ümumi qeydlər: transformasiya anlayışı və onun tətbiqi

Məlumdur ki, transformasional qrammatikada istiqamətlərdən biri sintaktik strukturun vəzifəsini və nəticə etibarı ilə təsvirdə “oxların” seçilməsi şərtlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir ki, bu da komponent təhlilin əsaslarını işləyib hazırlamaqla mümkün olur (73, s. 172). Məsələn, N.Xomski sintaksisi “cümlələrin qurulması prinsipləri və üsulları haqqında təlim” kimi qəbul edirdi. Müəllifə görə, “konkret dilin sintaktik tədqiqatının əsas məqsədi həmin dildə cümlələri törədən özünəməxsus bir mexanizm kimi nəzərdən keçirən qrammatikanın yaradılmasıdır” (16, s. 6).

Katz və Fotor vurğuladığı kimi, “cümlənin mənası onun elementar tərkiblərinin mənasına və onların kombinasiyası modusuna söykənir. Eyni zamanda aydındır ki, üst qat bilavasitə tərkibləri strukturları ilə verilmiş kombinasiya tərtibi semantik şərh üçün bütövlükdə demək olar ki, tam irrelevantdir, halbuki abstrakt alt qatda ifadə olunmuş qrammatik əlaqələr əksərən məhz cümlənin mənasını müəyyənləşdirən əlaqələrdir” (99, s.162).

Sonralar N.Xomski bu mövqedən uzaqlaşır və 1969-cu ildə yazdığı “Deep Structure, Surface Structure and Semantic Interpretation” (London, 1969) adlı əsərində semantik şərhin yarı alt və yarı üst strukturlar arasında olduğunu əsaslandırmağa çalışır, yəni mənə tərəfinin bütövlükdə alt qatdan asılı olmadığını, onun ilkin olaraq alt qatda gizlənmədiyini göstərməyə çalışır. Ancaq C.Lakoff sonralar cəhd göstərdi ki, generativ semantika nəzəriyyəsini əsaslandırсын ki, bu da sintaktik və semantik fenomenləri bir-birilə bağlayır (107).

N.Xomski generativ qrammatikanın vəzifələrini müəyyən edərkən yazır ki, “Mən elə gəlir ki, bu ümidverici yanaşma dil hadisələrini və əqli fəaliyyəti mümkün

qədər dəqiqliklə təsvir etmək, həmin hadisələri mümkün qədər maksimum izah edəcək abstrakt nəzəri aparatın işlənilib hazırlanmasına çalışmaq və, nəhayət, hazırkı mərhələdə nəzəri cəhətdən müəyyənləşdirilmiş əqil strukturlarını və proseslərini hər hansı bir fizioloji mexanizmlərə aid etmədən və yaxud əqli funksiyaları “fiziki səbəblər” baxımından şərh etmədən dil hadisələrinin təşkili və funksiyası prinsiplərini aşkarlamaqdır” (16, s. 35).

N.Xomski alt struktur anlayışını “Por-Royal nəzəriyyəsinə” istinadən daxil edir. O yazır: “Bu nəzəriyyə təsdiq edir ki, linqvistik formalar abstrakt quruluşu ilə birlikdə signal kimi verilir və bədən üzvləri tərəfindən həyata keçirilir, yəni ötürülür və yaxud qəbul edilir. Alt və üst strukturları əlaqələndirən transformasiya əməliyyatları isə faktiki əqlin yerinə yetirdiyi həqiqi əməliyyatlardır və onlar cümlələri formalaşdırarkən və yaxud başa düşülərkən təfəkkür tərəfindən həyata keçirilir (16, s. 40).

N.Xomski əsərində qeyd edirdi ki, “Por-Royal nəzəriyyəsində alt və üst strukturlar ...tədqiqat kimi normal insan intellektinin xüsusiyyəti kimi psixologiyaya aiddir” (82, s. 30).

N.Xomski yazır ki, “/A wise man is honest// (Müdrək adam düzgündür) cümləsinin üst strukturu bu cümlənin subyekt “a wise man” „müdrək adam” və predikata “is honest” „düzgündür” parçalanmasına imkan verə bilər. Lakin alt struktur fərqli olacaqdır. Por-Royal nəzəriyyəsində “insan müdrəkdir” və “insan düzgündür” hökmlərinin dərin struktura aid olmalarına baxmayaraq, mən hökm etməyə ki, insanlar müdrək və yaxud düzgünlər (16, s. 38).

Onun fikrincə, ifadə edən alt qatın bütün dillərə xasdır, çünki o, fikir formasının refleksiyasıdır. Alt qatı üst qata çevirən transformasiya qaydaları isə dildən dilə fərqli ola bilər. Üst qat transformasiyaların nəticəsi olsa da, əlbəttə, birbaşa sözlərin məna əlaqələrini bildirmir. Daha çox alt qat cümlənin semantikasını əks etdirir. Əlaqə ondadır ki, hər bir real cümlə müəyyən mənada abstrakt məna tərəfini ifadə edir. N.Xomskiyə görə, “dərin struktur fikri törəmədir və üst strukturla – bəzi səs törəmələri ilə transformasiya keçidləri ilə əlaqəlidir” (16, s. 39).

Onun şərhində alt struktur cümlənin anlamının yaranmasını, üst struktur isə bu anlamın səsdə təəcəssümüdür. Hər bir dil səsle məna arasında xüsusi münasibət

kimi nəzərdən keçirilə bilər. Por-Royal nəzəriyyəsinin məntiqi nəticəsi bundan ibarətdir ki, dil qrammatikası alt və üst strukturları və onlar arasında transformasiya münasibətlərini səciyyələndirən qaydalar sistemini ehtiva edir və əgər qrammatika dildən istifadənin yaradıcı aspektini uyğunlaşdırmalıdırsa, bu alt və üst strukturların qeyri-məhdudluğu sayəsində baş verir (16, s. 39).

Linqvistik müstəvidə “alt struktur” anlayışının müxtəlif şərhləri mövcuddur. N.Xomskinin generativ dilçiliyində alt struktur anlayışı altında üst strukturların – söz birləşmələri və cümlələrin törəmələrin ilkin nöqtəsi kimi çıxış edən nə isə bir semantik və ya məfhumu törəmə başa düşülür.

Beləliklə, alt struktur (dərini struktur) səsəqədərki, hətta sözəqədərki törəmə kimi də çıxış edir, baxmayaraq alt strukturu illüstrasiya edir. N.Xomski onu tam real sözlərin münasibəti kimi təqdim edir (məsələn, /a wise man/ təyini söz birləşməsinin alt strukturunun subyekt /a man/ və predikat /be wise/ hökmləri kimi illüstrasiyası) (82, s. 52).

Yuxarıdakı nümunədə gördüyümüz kimi, N.Xomski istənilən təyini söz birləşməsinə mahiyyət etibarını ilə predikativ xarakterli alt qata aid edir, məsələn, /a wise man/ üst strukturuna /a man is wise/ alt struktura aid edilir. Belə olan halda alt qat həmin sözlərə xas olan mənaların münasibəti deyil, sadəcə başqa sintaktik konstruksiyadır.

Sözlərin cümlədə ondan kənarında malik olmadığı mənalar qazanması aşkar və məlum faktdır. Bunu faktiki olaraq N.Xomski də “öz təbiətinə görə nisbi” adlandırdığı “funksional anlayışları” daxil etdikdə və “qrammatik kateqoriyalarla” qarşılaşdırdıqda qeyd edir. N.Xomski üçün “funksional mənalar subyekt və predikat”-dır (98, s. 65-68). Əlavə etmək istərdik ki, N.Xomski “bu mənalar öz xarakterinə görə o anlamda nisbidir ki, onlar yalnız öz aralarında bir-birilə müəyyən münasibətdə olduqda meydana çıxırlar.

U.L.Çeyfin “semantik strukturlar” konsepsiyası generativ aspektdə alt struktur konsepsiyasının bir növü kimi çıxış edir. U.L.Çeyfin fikrincə, “danışan əvvəlcə semantik strukturu “yaradır” və sonradan baş verənləri məhz semantik struktur təyin edir” (82, s. 21). U.L.Çeyfin qənaətinə görə, cümlənin üst struktura deyil, alt struk-

tura da malik olduğunu iddia edən nəzəriyyə aktiv və onlara müvafiq passiv cümlələrin mənə yaxınlığını nəzərə almaq üçün işlənib hazırlanmışdır. Məsələn, müasir ingilis dilindəki /Flying planes can be dangerous/ (Uçan təyyarələr təhlükəli ola bilər) və (Təyyarədə uçmaq təhlükəli ola bilər) cümlələrində çoxmənalılıq faktları və s. (92, s. 78).

Qeyd etmək lazımdır ki, U.L.Çeyfin fikrincə, alt strukturun “generativ” və “qeyri-generativ” şərh arasında dəqiq sərhəd keçirməyə heç də həmişə nail olmaq mümkün deyildir. Bəzi müəlliflər alt strukturu “müərrəd struktur sxem” kimi müəyyənləşdirərkən, qeyd edirlər ki, “müərrəd struktur sxem” və “quruluş nümunəsi” anlayışları mahiyyət etibarilə “alt cümlə” anlayışı ilə eyniyyət təşkil edir və bu barədə ingilis dilinə xitabən B.İnqve və N.Xomski öz linqvistik tədqiqatlarında ətraflı yazmışlar (92, s. 75).

Xatırlatmaq istərdik ki, “alt strukturun” bütün generativ şərtlərinin mahiyyətində üst strukturun müəyyən transformasiya qaydaları əsasında alt struktur tərəfindən törədildiyi ideyası dayanır. Alt strukturun üst struktura münasibətinin qeyri-generativ şərhinin əsasında isə mahiyyət və təzahür münasibətlərinin qərarlaşdığı qeyd edilir (82, s. 14).

Q.V.Kolşanski öz tədqiqatında alt strukturun komponentləri arasındakı məntiqi-sintaktik xarakterini qeyd edirdi. Onun qənaətinə görə, “Alt struktur söyləmin qurulmasında konkret formaların hərəkətini idarə edən dil kateqoriyalarının münasibətləridir” (60, s. 62).

Beləliklə, sovet və xarici dilçilərin əsərlərində alt struktur üst strukturun konkret sintaktik formaları ilə törəmə münasibətlərilə bağlı olan sintaktik vahiddə məntiqi-sintaktik münasibətlərin sistemini təmsil edir. Semantik və məfhumu törəmələrdən səslə törəmələrə - üst struktura transformasiya imkanlarına qarşı çıxış edən V.M.Solntsev alt strukturu “sözün ondan kənarda və üst struktur adlandırıldıqdan kənarda mövcud olmayan funksional mənalarının müəyyən münasibəti” kimi nəzərdən keçirirdi (82, s. 25).

V.M.Solntsevə görə, “alt struktur, qəbul olunduğu kimi, üst strukturun əsasında dayanır, lakin onunla tam üst-üstə düşmür. Eyni bir üst struktur iki müxtəlif

alt struktura uyğun gələ bilər, məsələn, “the shooting of the hunters” ifadəsi iki cür şərh edilə bilər: “ovçuların atəşi” və “ovçuların güllələnməsi” (bu iki ifadə iki müxtəlif alt strukturu təmsil edirlər. Və, əksinə, iki müxtəlif üst struktura eyni bir alt struktur uyğun gələ bilər, məsələn, “müəllimin gəlişi” (приход учителя) və “müəllim gəldi” (учитель пришел) ifadələrində olduğu kimi, (müxtəlif üst strukturlar). Burada birinci və ikinci halda hərəkətin subyektinin – müəllimi və hərəkətin özünün – gəlişi və gəldi işarələnməsini aşkar etmək mümkündür (82, s. 13).

V.M.Solntsevə görə, “alt strukturların “abstrakt sintaktik modellər” kimi etiraf edilməsi bir suala – nə üçün eyni bir alt struktura (abstrakt sintaktik modelə) müxtəlif üst strukturların uyğun gələ bilməsi, yəni faktiki olaraq müxtəlif sintaktik modellər, məsələn, təyini söz birləşməsi modeli (müəllimin gəlişi) və cümlə modeli /Müəllim gəldi// və, əksinə, nə üçün müxtəlif alt strukturlar (abstrakt sintaktik modellər) eyni bir üst strukturlarda reallaşa bilirlər - sualına inandırıcı cavab verə bilmir (82, s. 15).

Müəllif fikrinin davamında qeyd edir ki, “alt strukturların real təzahürü bir-birilə variativ münasibətlərdə olan üst strukturlardır” fikri də nə gerçəkliyi əks etdirir, nə də mövcud vəziyyəti dəyişmir, çünki söz birləşməsi və cümlə kimi vahidlər arasındakı münasibət variativ münasibətlər kimi qəbul edilə bilməz (82, s. 15). Alt və üst strukturlar arasındakı münasibətlərin mahiyyət və təzahür kimi şərhə də gerçəkliyi əks etdirmir. Məsələn, “müəllimin gəlişi” üst təyini strukturu təzahür kimi qəbul etsək, onda məlum olmur ki, nə üçün bu hadisənin mahiyyəti subyekt və hərəkətin faktiki predikativ münasibəti olmalıdır.

Əslində, variativ münasibətlər, məlum olduğu kimi, funksional baxımdan eyniyyət təşkil edən vahidlər arasında mövcud olur. O ki qaldı söz birləşməsi və cümlə münasibətinə, onlar funksional baxımdan müxtəlif vahidlərdir: söz birləşməsi söz kimi nominativ funksiyaya, cümlə isə kommunikativ funksiyaya malikdir. Bu səbəbdən də təyini söz birləşməsi modeli (müəllimin gəlişi) və cümlə modeli /Müəllim gəldi// arasındakı münasibətləri variativ hesab etmək düzgün deyildir.

V.M.Solntsevə görə, “nüvə cümlələri” anlayışı hər hansı bir dildə mövcud olan sadə cümlələri işarələmək üçün yetərlidir” (82, s. 17). Lakin üst qatdakı “düzgün insan” təyini söz birləşməsinə alt qatda “insan düzgündür” “nüvə cümləsi”-nə uyğun

gəlməsini etiraf etmək çətin ki, mümkün olsun. Görünür, N.Xomski də məhz buna görə alt strukturu “... heç biri təsdiqlənməyən hökmlər sistemidir, lakin onlar öz aralarındakı qarşılıqlı əlaqəyə əsasında cümlənin mənasını ifadə edə bilirlər” anlamında qəbul edir (16, s, 39-40).

N.Xomskinin qeydinə görə, “Dilin qrammatikası, mənim bu termini işlətdiyim anlamda, ümumi cizgilərdə dildə səs və məna arasında uyğunluqları ifadə edən qaydalar sistemi kimi xarakterizə edilə bilər” (101, s. 52).

Ancaq mütəxəssislər alt və üst struktur anlayışlarına münasibət bildirərkən göstərirlər ki, onun semantik model konstruksiyası daha çox generativ semantikaya söykənən sintaksisin inkarıdır.

Bu gün generativ qrammatika çoxlu qayda və formula irəli sürür ki, o modellərinin funksiyada olmasını təmin etsin, hərçənd ki, komponent təhlilə söykənən semantik nəzəriyyələrdə külli miqdarda boşluqlar var. Aydındır ki, alt və üst qatlar məna oxlarını müəyyən etməkdə mühüm rol oynayırlar. Ancaq elə bunun özü bir daha göstərir ki, onların heç birinə üstünlük vermək olmaz. Burada əsasən kontekstdən asılı olaraq oxların istiqamətinə uyğun mənanın açılması mühüm yer tutur.

2.2. Çoxmənalılığın açılmasında transformasiya metodunun rolu

Müasir dilçilikdə özünə möhkəm yer tutmuş törəmə qrammatikasının (TQ) strukturalizm cərəyanında artıq ənənəyə çevrilmiş anlayışlarına əlavə etdiyi məhz “transformasiya”dır.

Ə.Orucovun redaktəsi altında çapdan çıxmış “Rusca-azərbaycanca lüğət”də transformasiya sözü belə açılır – transformasiya 1) şəklini dəyişmə, başqa şəkklə girmə, bir haldan başqa hala keçmə; dəyişmə, dəyişilmə; 2) elektrik dəyişən, elektrik cərəyanının transformator vasitəsilə artırılıb-azaldılması; 3) gözbağlayıcılıq və s. (146, s. 340).

Təxminən oxşar və bir az geniş açmaya biz M.T.Tağıyevin rəhbərliyi altında çap edilmiş “Azərbaycanca-rusca lüğət”ində rast gəlirik (147, s.535).

Ancaq bu anlayışı ilk dəfə dilçilik elminə gətirən XIX əsrin sonuna yaxın fransız məntiqçisi L.Kutura olmuşdur (17).

O isimlərin feldən düzəlməsinə nominal transformasiyalar kimi yanaşırdı. Müq. et:

/to work/ /work/ (işləmək, iş)

/to teach/ /teacher/ (öyrətmək, müəllim) və s.

O.Yespersen özünün “Qrammatikanın fəlsəfəsi” əsərində /Marias Schönheit/ (Mariyanın gözəlliyi) və /Marias Ausgang/ (Mariyanın çıxışı) ifadələrində /Schönheit/-1 nominal predikatın (/ Maria ist schön// (Mariya gözəldir) və /Ausgang/-1 verbal predikatın (/Maria geht aus// (Mariya eşiyə çıxır) transformasiyaları adlandırır.

Müq.et:

/Maria ist schön// /Marias Schönheit//

/Maria geht aus// /Marias Ausgang// (16, s.184).

Qeyd etmək lazımdır ki, qrammatikanın ənənəvi yolla tədrisində transformasiya prinsipi implisit şəkildə vasitəçi kimi çıxış edir. Məs., ingilis dilində müəyyənliyi və qeyri-müəyyənliyi bildirmək üçün müvafiq olaraq ismi xəbər düzəldəndə qeyri-müəyyən və ya müəyyən artikldən istifadə etməklə biz bunu müəyyənləşdirə bilərik. Müq.et:

/He reads a book/ (O bir kitab oxuyur) – qeyri-müəyyənlik

/He reads the book/ (O, kitabı oxuyur) – müəyyənlik

Bu cümləni /Kitab o oxuyur// şəklində işlətmək qeyri-mümkündür. Beləliklə, bu cümlənin ikimənalı olması istisna edilir.

Azərbaycan dilində danışan hər kəs bilir ki, /atlı/ sözü /at/ sözündən yaranıb, əksinə yox. Eynilə bu mürəkkəb sintaktik konstruksiyalarda budaq cümlə baş cümlənin hissələrə transformasiyası kimi də başa düşülə bilər. Məsələn, /Mən deyirəm// ifadəsində fikir tamamlanmayıb. Bu ifadəyə /Əhməd gəldi// əlavə etməklə və həm də /ki/ bağlayıcısı artırmaqla Azərbaycan dilində /Mən deyirəm ki, Əhməd gəldi// cümləsini yarada bilərik.

Müəyyən danışmaq məqamında, diskursda aşağıdakı ifadələrə rast gəlmək olur.

-¿Kim deyir bunu?

-İMən deyirəm?

-İSən kimsən axı?

-Məni tanımadın, mən müəlliməm də.

-İSənə nə deyə bilərəm axı? İNədən bilirsən? İƏhməd gəldi, gəlmədi?

-Mən deyirəm. Özü də üstündə dururam.

Bu cür dialoqda həmin cümlənin işlənməsi adi haldır. Ancaq fikri tamamlayanda bu artıq cümlədə ikincinin birinciyə obyektidir. Biz burada ikinci cümləni sadə tamamlıqla əvəz edə bilərik: /Mən nəyə deyirəm// və ya /Mən Əhmədin gəlməsini deyirəm//

Bu çevirmə əməliyyatı ilə biz cümlənin tipini asanlıqla müəyyən edə bilərik. Beləliklə, təhlil zamanı transformasiya bir metod kimi həmişə geniş tətbiq edilir. Bu da onunla bağlıdır ki, dil daşıyıcıları öz dillərinin müxtəlif paradigmləri arasındakı müəyyən əlaqələri xatırlayır və işlədirlər (98).

Transformasional qrammatika (TQ) həm konstitusional və funksional, həm morfoloji qaydaları və funksiyaları, həm də qrammatik əlaqələri əhatə edir. Transformasiyalar dilin təsviri və müxtəlif dillərin müqayisəsi üçün çox əlverişli metod olaraq sintaksisdə geniş tətbiq olunur (17, s. 191).

Bu bölmənin bundan sonrakı hissəsi elmi rəhbərim F.Y.Veysəllinin bu yaxınlarda çap olunmuş “Struktur dilçiliyin əsasları. I, Morfemika və sintaqmatika” əsəri əsasında yazılmışdır (22).

1) törəmə qrammatika çox mürəkkəb bir cərəyan olmaqla vahid kriteriyalarla müəyyənləşmir;

2) mürəkkəblik təkə təsvir qaydalarında və işarələr sistemində deyil, həm də vahid yanaşma prinsiplərinin olmamasındadır;

3) törəmə qrammatika özündən əvvəlki cərəyanlara (rasionalizm, humboldtçuluq, blumfildçilik və s.) söykənməklə dilçilik tarixində yeni mühüm mərhələdir;

4) N.Xomski həmişə ideal danışan-ideal dinləyən modelini əsas götürərək, dil daşıyıcılarının ana dil bilgisinə söykənməklə onların danışıda-dinləmədə insanı niyyətlərinin sirlərini açmağa çalışır. Bu da, sözsüz, dilin tədrisində mühüm əhəmiyyətə malik, didaktik məqsədli yanaşma hesab edilə bilər;

5) törəmə qrammatika N.Xomskinin təliminə söykənən yeni bir cərəyanın – praqmatik dilçiliyin yaranmasına təkan verib (22).

Beş bənddən ibarət bu tezislər N.Xomskinin elmi konsepsiyasının əsil mahiyyətini açmır. Ancaq bizim qarşımızda qoyulan məqsəd heç də o konsepsiyayı şərh etmək deyildir. Dissertasiyamızın mövzusunə uyğun olaraq ondan necə səmərəli istifadə edəcəyimizi göstərmək istədiyimizdən yuxarıdakı bəndlər üzərində ətraflı dayanmırıq.

Əvvəlki modellərdən daha elastik bir model yaratmaq üçün sintaktik struktur söyləmə (Syntactic Structure Phrase) N.Xomski transformasional komponenti əlavə etməklə öz baxışlarında ciddi dönüş yaratdı. O, öz təhlil modelini sadələşdirərək bu metodu təkmilləşdirməyə nail oldu (22).

Bunun üçün o danışanla-dinləyənin intuisiyasını nəzərə almağa çalışırdı. O çox zaman oxşar cümlələri ayrı-ayrı söyləmə strukturu diaqramlarında təsvir edir və bu oxşarlığı üzə çıxardan insan intuisiyasını inkar edirdi. Bunu biz aktiv və passiv, eləcə də nəqli və sual cümlələrinin timsalında aydın görürük.

Biz irəlidə, hər şeydən əvvəl, mütləq transformasiyalara nəzər salmaq istərdik. Bunun üçün aşağıdakı misallara müraciət edək: /The boy hit the ball// (Oğlan topu vurdu) cümləsinin əvəzinə /The boy sold the flat// (Oğlan mənzili satdı) cümləsi göstərir ki, birinci cümlədə /hit/ infinitivlə (məsdər, feilin şəxssiz forması) eyni cür səslənir, ancaq ikincidə çox ciddi dəyişikliyə uğrayan /sold/-un keçmiş zaman forması işlənib.

Eyni zamanda o da nəzərə alınmalıdır ki, xəbər yerində digər mürəkkəb zaman formaları işlənə bilər: Məsələn, /has sold/ (aldı), /will have sold/ (alacaq), /will be solding/ (alındı). Buna görə də /Aux + V/ (Aux – köməkçi fel + V – feil) simvolu işlənilməlidir. Köməkçi feilin gəlməsi mürəkkəb zamanlarda və zaman dəyişmələrində labüddür. Bunun sadə forması belə ifadə oluna bilər: Aux + zaman + şəkilçi + (have + en) + (be + ing). Zaman da → prezens və şəkilçi → /can, may, must, shall/ modal feilləri keçmiş zaman kimi ifadə olunur. Will /-en/ və /-ing/ isə partisip formaların düzəlməsinə xidmət edir (Müq. et: sold, solding, send, sending).

/The boy hits the ball// cümləsində Aux (köməkçi fel) yalnız 3-cü şəxsin indiki zamanda təkini bildirir.

Deməli, /The boy hits the ball// cümləsi morfofonemik qaydalar tətbiqindən əvvəl aşağıda göstərilən son həlqəyə malik olacaqdır: /the + boy + Prezens + will + have + en + catch + the + ball//.

Deməli, söyləm strukturu qaydaları ilə düzələn, son həlqələrə uyğun gələn və istənilən halda mütləq, ancaq heç bir vəchlə fakültativ transforma-siyalara məruz qalmayan cümlələri nüvə cümlələri aldandırır (98).

Bir qayda olaraq, bunlar adi nəqli cümlələrdir. Bununla yanaşı fakültativ transformasiya qaydaları da vardır. Onların köməyi ilə nüvə cümlələrdən yeni cümlələr düzəldilir. Fakültativ transformasiya qaydaları ümumilikdə simvolu ilə göstərilir. Fakültativ transformasiya qaydalarında transformasiyanın təsir etdiyi özək bütöv həlqə olur. Transformasiya qaydasından öncə özək həlqənin struktur təsviri olmalıdır (structural description). Nəticə isə struktur dəyişiklik kimi verilir.

Transformasiyanın tipologiyası aşağıdakı 4 qayda üzrə həyata keçirilir: (25).

1) obliqativ və fakültativ kriteriyalara görə;

2) özüldə duran söyləm strukturlarının sayına görə (phrase markers);

Özüldə bu cür söyləm strukturları çox olarsa, onda ümumiləşən söhbət transformasiyalardan gedir. Bu qoşulma transformasiyalara aiddir, bu zaman bir söyləm strukturu o birinin içinə girir. Məsələn,

/The boy hit the ball// (Oğlan topu vurdu).

/The boy who hit the ball is my friend// (Topu vuran mənim dostumdur) və /The boy is my friend// (Oğlan mənim dostumdur).

3. Transformasiya əməliyyatının formasına görə:

a) məchul transformasiya by sözünün əlavə olunmasını və köməkçi feil tələb edir. Bu zaman aşağıdakı transformasiya növləri fərqləndirilir;

b) permutasiya transformasiyaları: Burada söz sırası dəyişdirilir (müq. et: məlum növün məchul formaya və ya nəqli cümlənin sual cümləsinə çevrilməsi);

c) substitusiya transformasiyaları: Ümumiləşdirici qoşulma transformasiyasında təyin budaq cümləsində /the boy/ /who/ sual əvəzliyi ilə əvəz olunur;

ç) udulma və ya düşmə (silinmə) transformasiyaları: Ümumiləşdirici bağlayıcı transformasiya hallarında iki baş cümlə birləşəndə ikinci mübtədə düşür və ya udulur.

Məsələn, ingilis dilində:

/The boy hit the ball// (Oğlan topu vurdu).

/The boy sold the ball// (oğlan topu satdı).

/The boy hit and sold the ball// (Oğlan topu vurdu və satdı).

Məchul cümlələrdə də aktiv cümlənin mübtədası düşür: Müq. et: /Customers are requested to observe the regulations// (Gömrükçülər qaydaları müşahidə etməyi xahiş edirdilər)

Burada qaydaya əməl etməli olanlar /by the owner, the salesmanager// (sahibkar da, satıcıların başçısı da və s.) ola bilər. Ümumiyyətlə, gömrükdən keçməli olan hər kəs bu şərtə əməl etməlidir.

4. Transformasiya əməliyyatlarının sintaktik nəticələrini biz sual, bağlayıcılı, məchul və nisbi konstruksiyalarda görə bilərik.

Yuxarıda verilmiş transformasiya qaydalarının köməyi ilə biz bütün bu cümlələrin eyni kökdən olan həlqələrdən düzəldiyini dəqiq deyə bilərik.

1) /The boy sold the ball// (Oğlan topu satdı)

2) /The boy did not sell the ball// (Oğlan topu satmadı)

3) /Did the boy sell the ball?// (Oğlan topu satdı?)

4) /Didn't the boy sell the ball?// (Oğlan topu satmadı?)

5) /The ball was sold by the boy// (Top oğlan tərəfindən satıldı).

Bu cümlədə nəqli cümlənin passivə çevrilməsində yerdəyişməni görməmək olmur.

/The ball was not sold by the boy// (Top oğlan tərəfindən satılmadı). Eyni vəziyyəti inkar cümləsində də müşahidə edirik.

¿Was the ball sold by the boy?// ¿Top oğlan tərəfindən satıldı?. Sual cümləsinə çevirəndə də yerdəyişmə baş verir, ancaq sual sözü başda gəlir.

Müq.et:

/Wasn't the ball sold by the boy// (Top oğlan tərəfindən satılmadı?). Inkar formasında inkar hissəciyi bilavasitə sual sözündən sonra gəlir.

Bu cümlələrdən birincisini N.Xomski nüvə cümləsi adlandırır (98).

Bu o deməkdir ki, həmin cümlə yerdə qalan cümlələrin özülündə duran həl-qənin eynidir: Müq. et: Det.+N+Aux.+V+Det.+N

Qısaltmaların açıqlaması belədir:

- 1) Det (determinative) – determinativ; N (nomina) – isim;
- 2) Aux (auxiliary) – köməkçi feil; V (verb) – feil.

TQ-nın “Syntactic Structure” kitabında irəli sürülən ilkin versiyası sintaksisin avtonomluğunu tələb edirdi. O zaman cümlənin semantikasi təsvir modelinin vacib komponenti kimi nəzərə alınmırdı. Burada struktur taksonomiyaya bir oxşarlıq vardı. Semantik komponentin təsvir modelinə daxil edilməsi N.Xomskinin sonrakı tarixi əsərində çox ciddi dəyişikliklər edilməsinə əsas oldu (114).

Bu dəyişikliklər içərisində (nüvə və onlardan düzələn qeyri-nüvə cümlələrinin məhdudlaşdırılması, eyni zamanda psixoloji və fəlsəfi fikirlərin əlavə edilməsi) və ən mühüm əhəmiyyət kəsb edən isə alt və üst qat qarşılaşmasının tətbiq edilməsi idi. Qeyd edək ki, bu cür və buna bənzər fikirlərə biz XVII və XVIII əsrlərdə Karteziyan dilçiliyində və ya Praqa dilçilik məktəbində rast gəlirdik.

Karteziyan dilçiliyindən danışarkən ötən əsrin 60-cı illərinin sonlarında N.Xomski yazır ki, son bir neçə ildə XVII, XVIII əsrlərdə və XIX əsrin əvvəllərində aparılmış tədqiqatlara yenidən maraq artmaqdadır. Bu dövr dilçiliyini “Karteziyan linqvistikası” adlandıran N.Xomski buna belə münasibət bildirir: “Karteziyan dilçiliyi” anlayışı ilə elə ideyalar və maraqlar toqquşmasını səciyyələndirirəm ki, onlar Por-Royal Grammaire générale et raisonnée (1660)-dan inkişaf etmiş “universal” və ya “fəlsəfi” qrammatikanın romantika vaxtındakı və ondan sonra yaranan ümumi dilçiliyin və birlikdə hər ikisinin ümumi arxa planının hissəsinə çevrilmiş ruhun rasionalist fəlsəfəsinin ənənəsini təşkil edirlər.

Universal qrammatikanın Karteziyan köklərə malik olması öz-özünə anlaşılandır, məsələn, Sainte-Benve Por-Royal qrammatik nəzəriyyəsini “une branche du

Cartésianisme que Decartes (1596-1650) návait pas luimême pussée” (Port-Royal, III, 1888, s. 539) kimi səciyyələndirir.

N.Xomski eyni zamanda yazır ki, romantikanın ümumi dilçiliyilə və bu kompleks arasında bağlılıq bilavasitə gözə dəymir, ancaq mən göstərməyə çalışacağam ki, onların mərkəzi xarakteristikalarının bəzisi (o cümlədən mənə ən qiymətli gələn töhfələri) Kartezian xələflərinə gedib çıxır (100).

Daha sonra N.Xomski yazır ki, onun məqsədi bir çox problemə açar tapmış əvvəlki dilçiliyə, xüsusən də Kartezian dilçiliyinə etinasız yanaşanlara onların mövqeyinin düzgün olmadığını isbat etməkdən ibarətdir. N.Xomski V. fon Humboldtun rəşionalizmin və romantikanın çarpazlaşdığı yerdə dayanan yeganə dilçi hesab edir. V. fon Humboldt öz əsərlərində bu problemlərin həllinə hamıdan çox yaxın olmuşdur (100).

Həmin bu əsərində N.Xomski daha üç problemlə yanaşı (dildən istifadənin yaradıcı aspekti, dilçilikdə təsvir və şərh, dilin mənimsənilməsi və işlənməsi = tətbiqi) alt və üst qat probleminə xüsusi bölmə ayırır.

Biz irəlidə bu barədə ətraflı danışacağıq. Bu əsərinin 47-ci səhifəsində o yazır ki, dildə daxili (semantik) və xarici (fiziki, fonetik) tərəfləri fərqləndirməliyik: “Müasir terminologiyaya tətbiq etsək, cümlənin “alt struktur”unu və “üst struktur”unu fərqləndirə bilərik. Birincisi cümlənin semantik şərhini müəyyən edən və onun əsasında dayanan abstrakt strukturdur; o birisi isə vahidlərin səthi təşkilini, yəni onların fonetik şərhini, hər bir aktual söyləmin fiziki formasına aid, eşidilən və ya nəzərdə tutulan formasını təyin edir. Bu iki anlayışda biz Kartezian dilçiliyinin ikinci mühüm cəhətini müəyyənləşdirə bilərik, bu da ondan ibarətdir ki, alt və üst strukturlar identik olmamalıdırlar” (100, s. 47).

Daha sonra bu alim göstərir ki, “cümlənin semantik şərhini üçün relevant olan əsasının təşkilini məcbur deyil ki, onun verilmiş komponentlərinin faktiki düzümü və ya deyilməsilə tam aydın olsun” (100, s. 47).

Alt və üst qatlar barədə N.Xomskinin çıxış nöqtəsinin haradan gəldiyini və onun fəlsəfi mənasını bu sitat kifayət qədər çox dəqiq izah edir. Sxolastlarda da bu fikir var idi. Ancaq bu qarşılaşma ilə N.Xomski öz sifə fiziki və obyektiv kriteriya-

larına görə yalnız eşidilən və dinlənilən üst strukturları qəbul edən taksonomik strukturalizmdən tamamilə ayrıldı. Struktur ikimənəliliklə bağlı problemlər sözlük struktur qrammatikasına və transformasiya qaydalarının qəbuluna apardığı kimi, burada da müəyyən cümlə tipləri məsələyə yenidən baxmağa zəmin yaratdı. Fikrimizi sübut etmək üçün aşağıdakı misallara müraciət edək:

1) /Bil alman maşınını xoşlayır və necə ki Con bunu xoşlayır// /Bill likes German car and so does John//;

2) /Bil həqiqəti deyə bilmirdi, çünki o həmçinin qorxurdu// /Bill couldn't tell the truth because he was afraid to//;

3) /Pəncərəni bağla, bağlayacaqsan?// /Shut the window, will you?//.

Birinci iki cümlə qısaldılıb, elliptikdir və onların tam forması belə olacaq:

(1a) /Bil alman maşınını xoşlayır. Con da həmçinin alman maşınını xoşlayır// /Bill likes German car. John also likes German car too//;

(2a) /Bil həqiqəti deyə bilmir, çünki o həqiqəti deməkdən qorxur// /Bill couldn't tell the truth because he was afraid to tell the truth//.

3-cü cümləni isə biz N.Xomskiyə əsasən bu cür açma bilirik: (3a) /Siz qapını bağlayacaqsınız// /You will shut the door//.

Bu cümlələrdə alt qatla üst qat bir-birilə əlaqəyə girir, özü də transformasiyalar onlar arasındakı fərqləri aydın göstərir. Bu iki qat bir-birilə sıx əlaqədədir və ona görə də bir-birindən asılı olur. Alt qat məna, üst qat isə səslə və yazılı forma üçün əsasdır. Deməli, alt qat yalnız üst qat vasitəsilə, üst qat isə alt qatla müəyyənləşdirilir (21).

Həmin bu dəyişikliklər N.Xomskinin törəmə qrammatika modelində daha bir sıra dəyişikliklərə gətirib çıxartdı. Əvvəlki fakültativ və obliqator, habelə sadə və ümumiləşdirici transformasiyalar indi artıq nəzərə alınmırdı. Ancaq bu mərhələdə alt və üst qat cümlələrini deyil, sadəcə alt qat və üst qat zəncirlərini aşkar etmək vəzifəsini yerinə yetirən obliqator və sadə transformasiyalar özünə yer alırdı. Bu iki səviyyə arasındakı fərqlər yuxarıda göstərilən cümlələrlə müəyyənləşirdisə də, bu heç bir vəchlə hər iki səviyyədə müxtəlif cümlələrə gətirib çıxartmadı. Sadəcə olaraq, bu prinsip məsələsi idi. Bu dixotonomiyanın varlığı üçün yeganə zəmin, F. de Sössürün

qeyd etdiyi kimi, səsle məna arasında birbaşa əlaqənin olmaması fikri idi və ona görə də iki səviyyədə aydın sərhədlənmə vacib idi [16; 21; 22; 25; 29].

Səs və məna tərəflərinin hüdudlanması hər iki səviyyədə tətbiq olunan sintaktik transformasiyalar vasitəsilə həyata keçirilirdi. Heç bir cümlə irəlindəki transformasiyalarsız son formada mövcud ola bilməz, hətta belələri çox az və asanlıqla tanınan olsalar belə. Alt qat məlum söyləm strukturu qaydaları ilə təsvir olunur. Alt və üst qat strukturları arasındakı formal fərqlər transformasiyaların növünə və sayına görə müxtəlif olur, onlar çox qısa və sadə cümlələr kimi mövcud ola bilərlər. Hər iki səviyyə arasındakı formal fərq çox cüzi ola bilər: /Jack loves Marie// (Cək Mariyanı sevir).

Bunun təsviri belə olacaq: NP + Aux + V + VP, burada Aux üçüncü şəxsin təkini və indiki zamanı bildirir. Artıq irəlində qeyd olunmuş transformasiyalar vasitəsilə burada köməkçi vasitə kimi ingilis dilinin /s/ elementi əlavə oluna bilər. Analoji olaraq keçmiş zaman üçün /-ed/ də ola bilər. Məsələn, /loved/. NP (nominal phrase) – ismi söyləm; VP (verbal phrase) – feili söyləm; V (verb) – fel.

2. Aşağıdakı cümlə qısa və sadə olmasına baxmayaraq çox böyük fərqlə səciyyələnə bilər: /Wash yourself// (yuyun) cümləsinin alt qatı belə olacaq: /You wash you//.

Belədə şəxs əvəzliyinin təsirlik halı qayıdış transformasiyası ilə üst qatda /yourself/ olur və /you/ mübtədası silinmə transformasiyası ilə tamam yox olur.

Bəzən elə iki və daha artıq üst qat strukturu olur ki, o, dil daşıyıcısı tərəfindən mənasına görə, yəni həm də alt strukturu baxımından identik hesab edilir. Bu zaman bu cür cümlələr əksərən alt qat strukturundan birinə yaxın olur, o biri düzələn cümlələr isə ondan müxtəlif dərəcədə fərqlənirlər. Məsələn:

/She took off her coat// (O jaketini götürdü);

/She took her coat off// (O öz jaketini götürdü).

Semantik faktor üst qatı nəzərə almır və feillə partikli alt qatla bağlı vahid kimi bir dəfə saxlayır, o biri dəfə isə saxlamır. Aşağıdakı cümlələri müqayisə edək:

1) /The dog, which was brown, sat on the carpet// (Qəhvəyi rəngli it xalça üzərində oturmuşdu) və

2) /The dog sat on the carpet//, /The dog was brown// (It xalçanın üzərində oturmuşdu), (It qəhvəyi rəngdə idi).

Məlumdur ki, bu cümlələrdən axırıncılarında fikir aydınlığı daha yaxşıdır. Hər iki cümlənin köməyi ilə əsas informasiyanı daha aydın ifadə etmək olur. Ancaq bu ifadə də sonra veriləcək düzəltmələr ardıcılığı kimi tam əminliklə sübut oluna bilmədiyi kimi onları N.Xomskinin əleyhidarları çox kəskin tənqid atəşinə tutdular, çünki onlar subyektiv və kortəbiidirlər. Amma biz bu fərziyyəni qəbul etsək, onda aşağıdakı düzəltmə qaydaları ilə belə formal transformasiyalar əlavə etmək olar:

1) /The dog sat on the carpet// (It xalçanın üzərində oturmuşdu);

2) /The dog was brown// (It qəhvəyi rəngdə idi);

3) /The dog, the dog was brown – sat on the carpet// (It- it qəhvəyi rəngdə idi – xalçanın üzərində oturmuşdu).

Transformasiya qaydası burada cümlə strukturuna daxil olmağa imkan verir. Substitusiyaya transformasiya qaydası ilə biz buradakı cümlədə artıq NP-ni, yəni /the dog/-u /which/ ilə əvəz edirik və aşağıdakı cümləni əldə etmiş oluruq: /The dog which was brown sat on the carpet// (It, hansı ki, qəhvəyi rəngdə idi, xalçanın üstündə oturmuşdu).

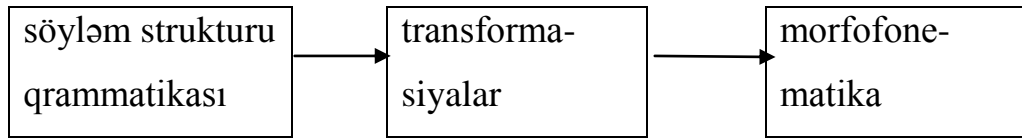
Nəhayət, biz səslənmə və yazı səviyyəsində vergülləri yerinə qoymaqla təyini budaq cümləni ayıraraq bütövlükdə cümləyə çox mühüm informasiya aydınlığı gətirə bilərik və bu da fərqli semantik şərhə aparıb çıxarır. Müq. et: /The dog which was brown, sat on the carpet//.

Əgər biz /The brown dog sat on the carpet// cümləsini şərh etmək istəsək, onda silmə transformasiyası ilə belə bir cümlə strukturunu alırıq: /The dog-brown-sat on the carpet//.

Əgər sifətin permutasiyası qaydası ilə hərəkət etsək, onda belə bir cümlə alırıq: /The brown dog sat on the carpet//.

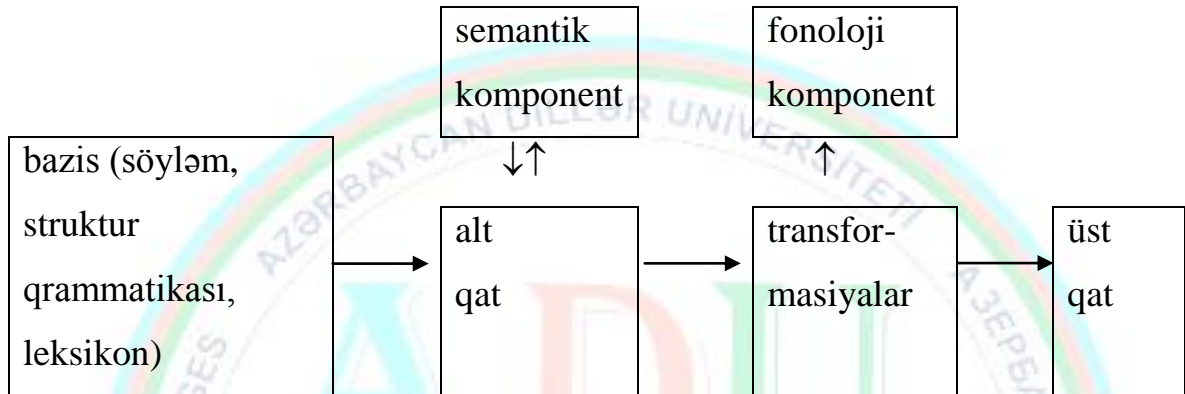
Bu cür transformasiyalarla isimdən sonra gələn sifətlər üçün əməliyyatlar həyata keçirə bilərik. Beləliklə, F.Y.Veysəllinin məqaləsindən əxz etməklə (21, s. 274-288) bütün üç mərhələni keçmiş N.Xomskinin törəmə qrammatika modelini aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

Sxem 2.1

Bu üç mərhələni sonralar N.Xomski törəmə qrammatikasında bu şəkildə verməyə nail oldu:

Sxem 2.2.

Burada semantik komponent alt qatla qarşılıqlı oxlar vasitəsilə bağlanır. Beləliklə, N.Xomski dilin sintaksis səviyyəsini yeni mərhələyə qaldıraraq dildə mümkün n saylı cümlələrin alt və üst qat strukturlarını şərh etmək qaydalarını müəyyənləşdirə bildi, bununla da o, törəmə qrammatikasının son variantını işləyib hazırladı.

Əslində, “transformasiyalar” məhz müxtəlif paradigmlər arasında əlaqələr kimi, konkret dilin müfəssəl qrammatikasında deyildiyi kimi, öz yerini tutmalıdır, çünki bu əlaqələr dil daşıyıcılarına məlumdur və onlar tərəfindən danışıqda “aktuallaşır” (tətbiq olunur) (22).

2.3. Fəslin nəticələri

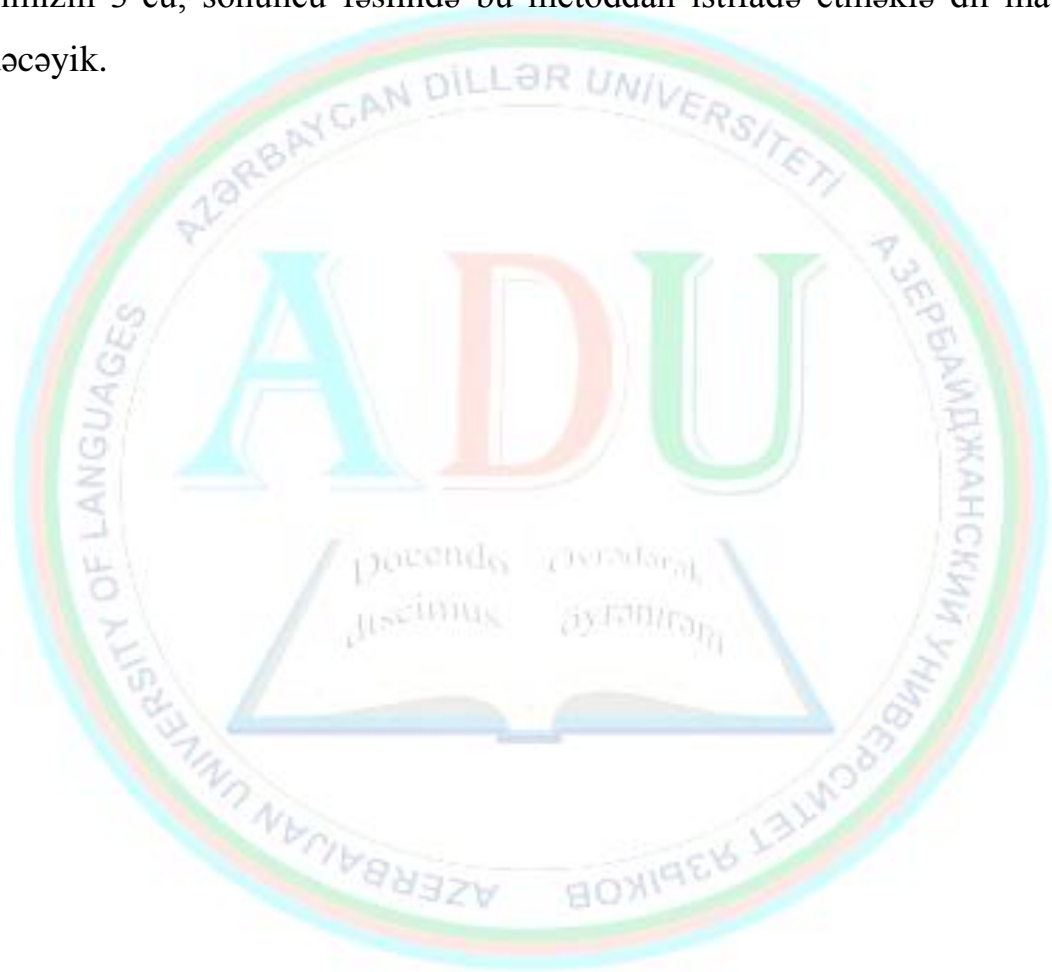
Dünya dilçiliyində N.Xomskidən bu yana sintaktik səviyyədə transformasiya metodundan geniş istifadə edilir. Elmi ədəbiyyatın təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1) transformasiya metodu linqvistik araşdırmalarda əvvəllər də tətbiq olunurdu. Ancaq əvvəllər o daha çox “çevrilmə”, “dəyişilmə” mənasında işlənirdi. Lakin

N.Xomski bu metoda geniş ruh verdi və sintaktik semantikanın şərhində bu metoddan geniş yararlandı.

2. Azərbaycan dilçiliyində də transformasiya metodundan istifadə edilib. Ancaq o əsasən cümlənin sintaktik tipini müəyyən etmək üçün tətbiq olunub, bəzən isə tarixi dəyişmələri şərh etmək üçün ondan istifadə edilib.

3. Ancaq sintaktik konstruksiyaların transformasiyası onların omonimliyini, çoxmənalılığını və sinonimliyini açmaq üçün daha sərfəli şərh metodudur və biz də tədqiqatımızın 3-cü, sonuncu fəslində bu metoddan istifadə etməklə dil materialını təhlil edəcəyik.

III FƏSİL

İNGİLİS VƏ ZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SİNTAKTİK KONSTRUKSİYALARIN SEMANTİKASI VƏ ONLARIN EKSPERİMENTAL-FONETİK TƏHLİLİ

3.1. İngilis və Azərbaycan dillərində sintaktik konstruksiyaların semantikasi

Dilçilik tarixində sintaktik konstruksiyaların (SK) struktur xüsusiyyətləri daha geniş və daha intensiv tədqiq olunmuşdur. Strukturun hər bir dilin özünə aid olması, semantikanın isə ümumi bəşəri olması (17; 29) bəlkə məsələnin bu şəkildə qoyulmasının əsas səbəblərindəndir. Düzdür, leksik səviyyədə semantikanın tədqiqi sahəsində sərbəllik əsərlərə rast gəlmək olur (17).

Ancaq ünsiyyət aktı, məlum olduğu kimi, ayrı-ayrı sözlərlə deyil, cümlələrlə həyata keçir. Cümlə sözlərin mexaniki toplusu olmayıb, deyildiyi kimi, xəbər və mübtəda qütbü ilə əlaqəli semantik məna kəsb edən vahiddir. Odur ki, cümlənin semantikasi ayrıca tədqiq olunmalıdır. Digər tərəfdən sintaktik konstruksiyaların semantik tərəflərini öyrənmək təfəkkür prosesinin xüsusiyyətlərini və qanunauyğunluqlarını öyrənmək deməkdir (16).

Deməli, dilin semantikasi çox vacib aspekt kimi dilçilərin həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır.

Ənənəvi dilçilikdə sintaktik konstruksiyaların semantikasi əsasən məntiqi aspektdə öyrənilirdi, cümlə ilə hökmün qarşılıqlı əlaqəsinin aşkar olunması ilə diqqət mərkəzində dururdu. Elə əslində “subyekt”, “predikat”, “kopula” kimi terminlər də məntiqin dilçiliyə birbaşa müdaxiləsi kimi başa düşülməlidir.

Ancaq dilin işarəvililiyi haqqında söylənən fikirlər cümlənin mənasına və onun ifadə etdiyi məqamla bağlı incəliklərə diqqəti artırırdı. Məlum oldu ki, dil öz sxemləri ilə nəinki obyektiv inikası olan fikri strukturca əks etdirir, həm də bu gerçəkliyin elementar məqamlarını modelləşdirir, başqa sözlə, semantik cəhətdən vahid situasiyanın

tərkibi nominasiyası kimi çıxış edir. Söz əşya və hadisələri adlandırırsa, cümlə obyektiv gerçəkliyin bir parçasını adlandırır. Məsələn,

1) leksik səviyyə: /dream/ (yuxu), /night/ (gecə), /sleep/ (yatmaq), /lion/ (şir) və s.;

2) sintaktik səviyyə: /I dreamed about a lion// (Yuxuda şir gördüm).

Deməli, hadisə və əşyaların qarşılıqlı əlaqəsi dildə strukturlaşaraq semantik vahid şəklində çıxış edir. Sintaktik konstruksiyaların semantikasını çoxşaxəli və çox-tərəflidir. Burada cümlə üzvlərinin semantikasından tutmuş referensiya, presuppozisiya, sekvensiya və s. aspektlər də cümlə semantikasına daxil olan əsas məsələlərdir.

İlk növbədə onu qeyd edək ki, elmi-nəzəri ədəbiyyatda cümlə üzvlərinin mənası ilə bağlı bir neçə fikir var. Generativ qrammatikanın nümayəndələri cümlə üzvlərini qəbul etmirlər. Ancaq hələ akademik L.V.Şerbanın gətirdiyi qrammatik cəhətdən düz, ancaq mənasız cümlədə bütün cümlə üzvlərini ayırmaq mümkündür: /Глокая куздра штеко будланула.../ (29).

Həmin cümlədə sözlərin mənası aydın olmasa da cümlənin formal tərkibi haqqında (mübtədə, xəbər və s.) konkret söz demək mümkündür. Cümlə üzvlərindən mübtədə, deyildiyi kimi, xəbərlə bağlı olur. Məhz cümlə üzvlərinin konkret semantikasını olduğu üçün onlar semantik rollara girirlər. Məsələn, ingilis dilində /The sea was stormy// (Dəniz fırtınalı idi) cümləsində dəniz lokativdir, ancaq /It was stormy in the sea// /in the sea parçası yer zərfliyi mənasında çıxış edir.

Bizə elə gəlir ki, F.Y.Veysəllinin mövqeyi burada daha qənaətbəxşdir. Müəllif məsələyə münasibətdə çox haqlı olaraq yazır ki, üzvlənmənin müxtəlif növləri var və bu müxtəlifliyi vahid konsepsiyada ümumiləşdirmək çətindir, bəlkə heç mümkün deyildir. Ona görə də generativ qrammatikanın alt və üst qat anlayışlarını cümlə üzvlərinə görə üzvlənmə ilə müqayisə mənasız olduğu üçün elmə yeni bir şey verə bilməz (29).

Linqvistik müstəvidə əsas bölgülərdən biri ondan ibarətdir ki, tərkibi, strukturu və leksik elementlərə görə fərqlənən cümlələrin əsasında hansısa bir invariant semantik konstruksiya durur. Məsələn,

/Səsin xırıltısı onu oyatdı// və /O, səsin xırıltısından oyandı//.

Azərbaycan dilindəki birinci cümlədə iki nəfər iştirakçı var: /səsin xırıltısı/ və /o/, /oyanmaq/ feili birləşdiricidir. Ancaq /Usta çəkici mıxa vururdu// cümləsində iştirakçının sayı üçdür: /usta/, /çəkic/ və /mıx/. Bunların üçün isə /vurmaq/ feili birləşdirir.

Situasiya iştirakçılarının linqvistik uyğunluğunu əks etdirən semantik vahidləri aktantlar, semantik hallar və ya semantik rollar adlandırırlar. Müxtəlif mənaların daşıyıcıları, ad qruplarıdır. Feilin ifadə etdiyi hərəkətdən asılı olaraq onların qrupu dilxarici məqamları ifadə edən sintaktik modellərdir. Bu da feilin strukturundan və valentliyindən asılıdır.

Cümlənin semantik konfigurasiyasında agens, patiens, faktitiv, instrumentalis və lokativ fərqləndirirlər (29, s. 331-336).

Agens canlı şəxsi, hərəkəti icra edəni bildirir. Məsələn, Azərbaycan dilində /Mən kitab oxuyuram// /I read a book//

O, tamamlıqla ifadə oluna bilər. Passiv cümlələr buna bariz nümunədir:

Azərbaycan dilində: /Kitab mənim tərəfimdən oxunur//;

İngilis dilində: /The book was read by me// .

Deməli, agens iş görəndir, işin icraçısıdır. Agens kauzativ və permissiv ola bilər. Məsələn,

/Bill daşı atdı// : /Bill threw the stone//

Burada canlı obyekt başqa bir obyektə təsir göstərir, onu hərəkətə vadar edir. Ancaq /Bill daşı buraxdı// /Bill dropped the stone// cümləsində iş icraçısı o biri obyektə hərəkət etməyə imkan verir. Ona görə də birinciyə agens kauzativ, ikinciyə isə agens permissiv (imkan verilən) deyirlər.

Birinciyə instrumentalis isim əlavə etmək olar, ancaq ikinci misala bunu şamil etmək olmaz. Məsələn,

Azərbaycan dilində: /Əhməd kitabı eynəklə oxuyur//;

İngilis dilində: /Bill reads a book with glasses//.

Ancaq ikinci cümləyə bu cür əlavə mümkün deyil.

Azərbaycan dilində: /Əhməd kitabı eynəklə əlindən buraxdı//;

İngilis dilində: /Bill dropped a stone with a stick//.

Biz burada ayrı-ayrı cümlə üzvlərinin mənası haqqında geniş bəhs etmək istəmirik və bu heç bu bizim məqsədimizə də daxil deyildir. Sadəcə, burada onu qeyd edək ki, nominativ, agentivin bir qolu kimi, hərəkətin çıxış nöqtəsini bildirir. Məsələn,

Azərbaycan dilində: /Onun gözləri parıldayır//;

İngilis dilində: /His eyes glanced//.

Digər tərəfdən patiens hərəkətin yönəldiyi obyektini bildirir. Məsələn,

/Xalça və pərdələr yaxşı idi// : /The carpets and curtains were well//);

faktiv (hərəkətin nəticəsini bildirir. Məsələn,

/Uşaq güllər çəkir// : /The child paints flowers//);

instrumentalis (irəlidə bu barədə danışdıq) və lokativ (burada obyektin yerləşdiyi yer ifadə olunur. Məsələn,

/O, zaldan dalana keçdi// : /He passed from the hall into the corridor// semantik rollarını fərqləndirməyi göstərməklə əsas məsələyə - sintaktik konstruksiyanın semantikasına keçmək istərdik (10, s. 331-336; 80, s. 243-248).

Cümlənin mənasının açılmasında onun gerçəkliyə mənasibəti əsas götürülməlidir. Cümlənin və ifadənin bildirdiyi obyektə münasibətini referensiya kimi adlandırmaqla bir daha vurğulamaq yerinə düşər ki, bu münasibət, yəni referensiya cümlənin modal – zaman aspekti kimi çox əhəmiyyətlidir. Məlumdur ki, leksik səviyyədə bu çox asan şərh olunur. Hər bir sözün konkret dilxarici denotatı var, məsələn:

ev ağac adam

Onlar nə qədər ümumi olsalar da hər bir danışığ aktında konkret hadisə, əşya, şəxs və ya predmeti bildirir. Ancaq cümlə səviyyəsində bu bir qədər başqa cürdür, burada cümlənin tərkibinə daxil olan sözlər bütöv bir fikrin əksi olan hadisəni bildirir. Məsələn, Azərbaycan dilində /O müəllimdir// cümləsində şəxsin peşə fəaliyyəti əks olunur. Bu, məktəb və ya universitet auditoriyasında əlində təbəşir lövhə qarşısında işləyən də ola bilər, parkda oturub kitab oxuyan da ola bilər, nəhayət, bazarda öz

yetişdiriyi məhsulu satan şəxs də ola bilər. Qeyd edək ki, referentiv məzmunu təkcə dilçilər yox, həmçinin məntiqçilər də öyrənirlər.

Cümlədəki söz qrupu konkret predmeti də, abstrakt, qeyri-real təsəvvürü də ifadə edə bilər. Birinci halda söhbət müəyyən, ikinci halda isə qeyri-müəyyən referensiyadan gedir. Məsələn,

Azərbaycan dilində: /İrlandiya Respublikası Avropa İttifaqının üzvüdür//;

İngilis dilində: /Ireland Republic is a member of European Union//;

Azərbaycan dilində: /Fikrimin sürəti sözlərimi qabaqlayır//

və ya

Azərbaycan dilində: /Pəncərənin qarşısında duran oğlan mənim qardaşımdır//;

İngilis dilində: /The boy standing at the window is my brother//.

Bunu təyin budaq cümlə ilə də ifadə edə bilərik/ Məsələn,

Azərbaycan dilində: /O oğlan ki, pəncərənin qarşısında durur, mənim qardaşımdır//;

İngilis dilində: /The boy who stays at the window is my brother//.

Deskripsiya referentiv, attributiv və hipotetik də ola bilər. Məsələn,

/Hadisəni törədən axtarışdadır// (şəxsiyyəti müəyyən edilməyib, ancaq axtarılır);

/Hadisəni törədən canı axtarışdadır// (Kimliyi məlumdur, ona görə axtarışdadır).

/Mən oğlum oxumağa elə məktəbə göndərəcəyəm ki, orada dərslər ancaq yapon dilində olsun//

Bu hipotetik referensiyaya yaxşı misal ola bilər.

Qeyri-müəyyən deskripsiya həmişə danışanın işlətdiyi sözün denotatı birbaşa adlandırmaması, onu çoxluq arasından seçib öz danışığına daxil etməsilə izah oluna bilər. Əgər ingilis dilində biz /I saw a man// cümləsini eşidiriksə, bu kişiyyə xas olan əlamətləri (yəni qadın deyil, cansız əşya deyil və s.) kimliyi məlum olmayan adam deməkdir. Ancaq biz o kişini tanıyırsaq, ikinci dəfə və ya lap elə birinci dəfə ünsiyyət aktında cümlə quranda artıq /a/ yox, /the/ müəyyən artklini işlədirik.

Dilçilik ədəbiyyatında bunu müəyyənlik/qeyri-müəyyənlik kimi müəyyənləşdirirlər. Ancaq ilk dəfə olaraq tanınmış sovet dilçiləri L.R.Zinder və T.V.Stroyeva “Müasir alman dili” əsərində məsələyə tamamilə başqa cür yanaşmış və onu aidlik/qeyri-aidlik kateqoriyası kimi müəyyənləşdirməyin daha doğru olduğunu göstərmişlər (53).

Sonra bu ideyanı F.Y.Veysəlli inkişaf etdirərək yazır ki, müəyyən artikl əşyanın və ya predmetin bir qrupa aid olduğunu, qeyri-müəyyən artikl isə daha böyük ümumiləşmənin qeyri-məhdud şəkildə olmasına işarə edir. Məsələn, müəllif /Der Hund ist ein Saugetier// (It məməli heyvandır) misalını təhlil edərək göstərir ki, birinci halda məməlilərdən it konkret olaraq ayrılıb götürülür (şir, canavar, pələng və s.-dən fərqli olaraq), ikincidə isə daha böyük əlamətin qeyri-müəyyən olaraq adı çəkilir, ona görə də o qeyri-müəyyən artiklla işlənir (29, s. 292).

Qeyri-müəyyən deskripsiyalar kvalifikativ və növ əlamətləri kimi də müəyyənləşdirilə bilər. Məsələn, /This is a man// (Bu kişidir).

Predikativ funksiyada işlənən /a man/ ismin qeyri-müəyyənliyini bildirir. Ancaq /The dog is animal// (It heyvandır) cümləsində isə heyvanların qeyri-məlum sinfinə aidiyyəti ifadə olunur.

Biz deyəndə ki, /I like the fish// (Mən balığı sevirəm), bir də /I like fish// birincidə konkret balığı, ikincidə başqa ətlərdən fərqli olaraq balıq ətinə xoşladığımızı nəzərə çarpdırırıq.

Bütün bunlar cümlə mənasının açılmasında mühüm rol oynayır, başqa sözlə, cümlənin ifadə etdiyi konkret məna çalarlığı bu cür qrammatik vasitələrlə öz ifadəsini tapır.

Azərbaycan nağıllarından bu cür qeyri-müəyyənlik vasitələrindən başlanğıcda geniş istifadə olunur. Məsələn, /Biri var imiş, biri yox imiş, bir qoca balıqçı var imiş//...

Burada hər üç sintaqmda qeyri-müəyyənlik ifadə olunur. Ancaq bundan sonra /balıqçının da bir oğlu var imiş//. Balıqçı konkretləşir, ən azı oğul atası kimi dinləyiciyə təqdim olunur. Sözsüz, bütün bunlar maraqlı məsələlərdir. Ancaq mövzumuza

uyğun olaraq cümlə semantikasının omonimliyini və çoxmənalılığını şərtləndirən amillərə üz tutaq.

Cümlə mənasının açılmasında propositiv mövqedə gələn sözlərin rolu böyükdür. Q.Q.Poçepsov yazır ki, ümumi və xüsusi isim olmaqla postpozisiyada gələn söz situasiyanın adlanmasında və cümlənin üst qatında təmsil olunmaq bütövü daha yaxından səciyyələndirir (76, s. 255). Məsələn,

/Mən Əhmədə görə qalmağımı uzatdım//

/I prolonged my stay because of Ahmed//

Bu cümlədə müxtəlif semantik çalarlıqlar ola bilər. Əhmədə nə olub ki, siz ona görə qalmağı uzatmısınız. Əhməd nə vaxt gələcək ki, siz ona görə qalmağı qərara almısınız və s.

Buradan da biz dildə aktuallaşmadan və fon biliklərindən asılı olaraq, müxtəlif cür yozumlar irəli sürə bilərik. Bunu tamamlama və ya artırma yolu ilə açmaq mümkündür. Məsələn,

/Mən qalmağımı uzadıram, çünki Əhməd gəldi//;

/I prolonged my stay because Ahmad had come//;

/Mən qalmağımı uzadıram, çünki o xəstədir//;

/I prolonged my stay because he is ill//;

/Mən qalmağımı uzadıram, çünki Əhməd gəlmədi//;

/I prolonge my stay because Ahmad didnt come//.

Cümlənin aktual üzvlənməsindən asılı olaraq mənanın dəyişməsi faktı çoxdan bəllidir. Bu sahədə kifayət qədər tədqiqatlar aparılıb. K.Q.Kruşelnitskaya, K.M.Abdullayev, F.Y.Veysəllinin və başqalarının əsərlərini nümunə gətirə bilərik (63; 6; 29).

Ancaq burada biz aktual üzvlənmədən yox, transformasiya üçün çox mühüm rol oynayan presuppozisiyadan bəhs edəcəyik.

Sintaktik konstruksiyaların alt qatdakı semantik təsəvvürlərini üst qatda bir-mənalı şəkildə açmaq üçün, sintaktik strukturun omonimliyini və çoxmənalılığını müəyyənləşdirmək üçün alimlər presuppozisiya anlayışından geniş istifadə edirlər. Biz elmi-nəzəri ədəbiyyatı nəzərdən keçirəndə bu məsələ ilə bağlı konkret fikirlərə Q.Fil-

morun, D.Klemanın, H.Busmanın, Q.Q.Poçepsovun, F.Y.Veysəllinin və s. əsərlərində rast gəlirik (29; 76).

Presuppozisiyadan danışarkən F.Y.Veysəlli qeyd edir ki, bu terminin Azərbaycan dilində birbaşa qarşılığı (ekvivalenti) yoxdur. Ancaq aşağıdakı şərhdən onun nə demək olduğu aydın olacaq. Deməli, propozisiyanı tutan söz və ya ifadə bütün cümləni təqdim edib, danışmaq məqamında olan iştirakçının adını çəkməklə bütün niyyəti açmış olur.

Sintaksisdə son dövrlər geniş yayılmış bir məsələni də xırdalamaq pis olmazdı. Burada söhbət presuppozisiya anlayışından gedir. Bu terminin də Azərbaycan dilində birbaşa qarşılığı yoxdur. Amma aşağıdakı şərhdən onun nə demək olduğu aydın olacaq. Bəzi alimlər bu termin altında cümlənin hər hansı bir kommunikativ funksiyada işlənməsinə başlanmadan öncə yerinə yetirilməli olduğu şərtləri başa düşürlər. Bu da gerçəklikdə real olan məqamdan tutmuş (xahiş edirəm, lövhəni gətirin, professor mühazirəyə gedəndə asissentindən xahiş edir ki, lövhəni auditoriyaya qaldırsın), cümlənin məzmunu ilə bağlı olmayan bir sıra şərtlərin gözlənilməsinə qədər danışmaq aktının baş tutmasında vacib olan amillərdir (həmsöhbətin ümumi hazırlığı, verilən məlumatın qavranılıb dərk edilməsi, deyilən fikrin həmsöhbətin yaşına və cinsinə uyğunluğu və s.).

Nə qədər qəribə görünsə də, Azərbaycan dilçiliyində presuppozisiya probleminə uzun müddət etinasız yanaşılmışdır. Azərbaycan dilçiliyində presuppozisiya probleminə ilk dəfə toxunan F.Y.Veysəlli onu belə səciyyələndirir: “Presuppozisiya həmişə danışanın, müəllifin cümlədə verilən məlumata münasibətidir” (24, s. 271).

Cümlənin kommunikativ strukturuna münasibət bildirən E.V.Paduçeva presuppozisiya barədə fikirlərini belə izah edir: “Adətən cümlənin (söyləmin) vahid kommunikativ struktura malik olmasından bəhs olunur, buna görə də müxtəlif təsvirlər eyni predmetin müxtəlif yanaşmalardır” (74, s. 109). E.V.Paduçeva həmin əsərin 48-ci səhifəsində presuppozisiya anlayışını məntiqi referensiya nəzəriyyəsi ilə linqvistikaya daxil olduğunu və hazırki dilçiliyin möhkəmlənmiş anlayışlardan biri kimi dəyərləndirir (E.V.Paduçeva presuppozisiya termini əvəzinə prezumpsiya terminini işlətməyə üstünlük verir).

Müəllif presuppozisiyanın əsas əlamətlərindən biri kimi onun “cümlənin kifayət qədər aşkar şəkildə ifadə olunmamış düşünülmən (virtual) semantik komponent”-ində görür (74, s. 60). Bu faktdan irəli gələn əsas məqam odur ki, presuppozisiyalar büsbütün rəngarəng semantik törəmələrin geniş spektrini əhatə edir, həqiqətən, istənilən mətnə eksplisit formada ifadə olunmuş informasiyalarla yanaşı, onda implisit, yəni aşkar tərzdə ifadə olunmamış məlumatlar da vardır, baxmayaraq ki, onlar kommunikanların, yəni danışan və dinləyənin nəzərində mövcuddurlar. E.V.Paduçeva buraya müxtəlif növ konnotasiyaları, implikasiyanı, implikaturların nəticələrini, həqiqətəoxşar mühakimələri, konyekturları və s. daxil edir (74, s. 61).

F.Y.Veysəlli başqar bir əsərində presuppozisiyanı belə şərh edir: “Ünsiyyətdə bilavasitə adı çəkilməyən, ancaq deyilənin tərkib hissəsi kimi başa düşülən informasiya presuppozisiya kimi dəyərləndirilə bilər. Presuppozisiya danışanın öz fikrini ifadə etmək üçün əsaslandığı dilxarici faktordur. Bu fenomeni dərinədən araşdırmadan praqmatika ilə semantika arasındakı mürəkkəb əlaqələri başa düşmək çətindir” (23, s. 206).

İ.P.Susov isə presuppozisiyanı irəlindəki kimi şərh edir: “Bəzi semantik konfigurasiyalar və yaxud onların ayrı-ayrı elementləri cümlənin sintaktik strukturunda öz uyğunluqlarını tapmaya bilərlər, yəni ifadə olunmamış, gizli və ya implisit şəkildə qala bilərlər. Lakin onlar heç də həmişə söyləmin məzmununun başa düşülməsinə əngəl törətmirlər. Məsələn, /Hətta o, bu mətni tərcümə edə bilmədi// söyləməndə presuppozisiyanı asanlıqla bərpa edə bilərik (Mən bunu ondan gözləməirdim)” (85, s. 159).

Q.V.Kolşanski presuppozisiyanı kommunikasiyanın uğurunu təmin edən əsas amil kimi şərh edir (61). Bu amilin özünəməxsus xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, kommunikasiya aktında danışan (müəllif) anlaşılması, öz niyyətini uğurla reallaşdırma bilməsi üçün kommunikasiya aktında tərəf müqabilinin biliklərini mütləq dəyərləndirməlidir.

Aydındır ki, mətnaltı informasiya işarə-denotat uyğunluğunun pozulmasına səbəb olur. İşarə edənlə işarə olunan arasındakı asimmetriklilik dil səviyyəsində normanın pozulmasına səbəb olur. Mətnaltı məna adresat tərəfindən linqvistik və ekstra-

lingvistik vasitələrlə, məsələn, kontekst, presuppozisiya, fon bilikləri, lingvistik qarşılaşma (oppozisiya) dekodlaşdırıla bilər. V.Q.Qaka görə isə söyləmin formalaşmasında əsas rolu presuppozisiya, yəni həmsöhbətin danışmaq predmeti haqqındakı ilkin biliklərinin məcmusu oynayır... situasiyaya və presuppozisiyaya istiqamətli kompresiyaya müraciət etməyə və ya izafiliyi qorumağa kömək edir (47, s. 87).

Mətnin mənasının düzgün dərk olunması təkcə dil vahidləri və onların birləşmələri ilə deyil, həm də lazımi biliklərin ümumi fondu, yəni kommunikativ fonla təmin edilir. Buna görə də mətnin başa düşülməsi presuppozisiya ilə birbaşa əlaqələndirilir. Presuppozisiya (latın dilindəki “prae” - “irəlidə” və “supposition” - “güman”, “ehtimal”) - lingvistik semantikaya dair termdir və cümlənin məna komponentini işarə edir. Presuppozisiya həqiqi (gerçək) olmalıdır ki, cümlə anomal və yaxud həmin kontekstdə yersiz kimi qəbul edilməsin.

Presuppozisiya söyləmin məna komponentidir və onun həqiqiliyi vacibdir ki, söyləmə a) semantik baxımdan anomal olmasın; b) konkret kontekstdə yerində olsun (pragmatik presuppozisiya). Presuppozisiya koqnitiv baxımdan söyləmi qabaqlayır, bu dinləyicilərin bilikləri haqqında fərziyyədir (47, s. 87).

F.Y.Veysəllinin “presuppozisiya sinonimliyin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır” fikri burada keçərlidir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki /Mən mağazaya gedib çörək gətirdim// və /Mən mağazadan çörək aldım// cümlələri yerinə görə sinonim kimi götürülə bilər. /götürmək/ sözü /almaq/ sözünə sinonim ola bilər. Ancaq birinci söyləmdə “mağaza” mütləqdir, ikincidə isə o vacib deyildir (23, s. 100).

Cümlələrin mənasının əsas hissəsi tematik məna ilə bağlıdır. Aşağıdakı cümlələrin gerçəklik şərtləri və propozisional məzmunu eyni olsa da, tematik mənaları müxtəlifdir.

/Mən "bu kitabı oxumamışam// (başqasını yox)

/Bu kitabı "mən oxumuşam// (başqa birisi yox)

/Bu mənim "oxumadığım kitabdır// (oxuduqlarımdan deyil)

/Bu kitab mən"im tərəfindən oxunmayıb// (başqası tərəfindən yox).

F.Veysəllinin qənaətinə görə, sadalanan cümlələrin hamısının kontekstual presuppozisiyası eyni olsa da, onların tematik məzmunu, onlardakı tema-rema münas

sibətləri fərqlidir. Onların hamısında presuppozisiya kitabın oxunmasından ibarətdir (23, s. 179).

Söyləmin məzmunun başa düşülməsində presuppozisiyanın vacib və maraqlı məsələ olduğunu ifadə edən F.Veysəlli oxucunun diqqətini daha bir məqama – iki nəfərin arasında baş vermiş mükəliməyə cəlb edir.

-Nə? Elədi?

- Nə? Nə elədi?

-Özünü bilməməzliyə vurma.

-Guya bilmirsən, söhbət nədən gedir?

-Əlbət ki, bilmirəm. Sözüün canını de.

Müəllif tam haqlı olaraq bu mükəlimədə tərəflərdən birincinin nə demək istədiyini başa düşmək o qədər də asan olmadığını qeyd edir. Gərək onların arasındakı münasibətdən xəbərdar olasan, danışanın nəyə işarə elədiyini, eyham vurduğunu biləsən. Bu mükəlimədən qabaq hadisənin necə cərəyan etdiyini bilmədən, yəni proppozisiya və presuppozisiyanın aydın olmaması deyilənin başa düşülməsini ciddi şəkildə əngəlləyir və ya tamam imkansız edir (23, s. 192).

Qeyd edək ki, presuppozisiya sözləm və cümlələrə deyil, danışanlara (kommunikasiya prosesinin iştirakçılara) aiddir, lazımdır. İfadənin məğzi isə deyilən firkirdən alınan məntiqi nəticədir. Deməli, ünsiyyətdə danışanların deyil, ifadə və cümlələrin məğzi olur (23, s. 206).

Presuppozisiya sözləmdə implisit xarakter daşıyır. Kommunikasiya prosesində adresant implisit presuppozisional komponentə istinad edərkən suppozitiv eksplisit komponenti kodlaşdırma bilər, adresat isə müəyyən mədəniyyət və dil çərçivəsində adekvat şəkildə onun dekodlaşdırılmasına nail ola bilər. Mədəni presuppozisiya uğurlu kommunikativ fəaliyyətin əsas şərti kimi nəzərdən keçirilə bilər, zira müəyyən mədəni məqsədləri bilmədən uğurlu kommunikativ akt mümkün deyildir. Digər tərəfdən, mədəni presuppozisiyanı digər bir növ kimi fərqləndirilə bilər. Çünki o, öz xarakterinə görə qeyri-linqvistik xarakter daşıya bilər və fərdin yalnız dil fəaliyyətini determinasiya etmir, həm də onun qeyri-verbal davranışını, yəni özlüyündə sinkretik hadisəni təmsil edir.

Presuppozisiya P.Strosonun araşdırmalarında mərkəzi yer tutur. O, inandırıcı dəlillərlə sübut edə bildi ki, belə cümlələrin yalançı söyləmlər keyfiyyətində təhlili məntiq qanunlarının pozulmasına gətirib çıxarır (119; 120). P.Stroson hesab edir ki, əgər söyləmin presuppozisiyası səhvdirsə, onda söyləm həqiqi mənaya malik deyildir, yəni o, nə gerçək, nə də yalan söyləmdir. P.Stroson presuppozisiyanı aşağıdakı kimi müəyyən edir: P cümləsi S cümləsinin olmasını şərtləndirir (S cümləsi P cümləsinin presuppozisiyası kimi çıxış edir), yəni S cümləsinin həqiqiliyi P cümləsinin həqiqi mənaya malik olmasının vacib şərtidir (120).

Propozisiya ilə presuppozisiyanın dialektik vəhdətinə toxunan R.S.Stolneyker yazır: “Propozisiya praqmatik mənada presuppozisiyadır, əgər danışan onu doğru hesab edirsə və digərlərinin də bu cür hesab etdiyindən çıxış edirsə... Görünür ki, presuppozisiyanı danışıda təzahür edən mürəkkəb vəziyyət kimi baxmaq daha münasibdir. İnsanın presuppozisiyalar dəsti onun çıxardığı təsdiqlər, verdiyi suallar, verdiyi əmrlər və s. əsnasında müəyyən edilir. Presuppozisiya informasiyanın ötürülməsinə başlamazdan əvvəl gizli, təxmin edilən propozisiyadan savayı bir şey deyildir (83, s. 427).

Müəllifə görə, praqmatik presuppozisiya koqnitiv cəhətdən kommunikanter tərəfindən mənimsənilmiş informasiyaya söykənir. R.S.Stolneykerin təbirincə, “presuppozisiya semantik münasibət deyil, propozisional təyinatdır. Belə anlamda presuppozisiya hər şeydən əvvəl insanlarda olur, nəinki propozisiyada və ya cümlələrdə. Ümumiyyətlə danışmaq kontakstinin istənilən iştirakçısı (ayrı-ayrı fərdlər, şəxslər qrupu, təşkilat...) presuppozisiyanın subyektivi ola bilər. Onun mənası keyfiyyətində istənilən propozisiya çıxış edə bilər” (83, s. 427). R.S.Stolneykerin yekün nəticədə presuppozisiyanı belə müəyyənləşdirir: “Presuppozisiya koqnitiv baxımdan söyləmi qabaqlayır. Belələiklə, baxmayaraq ki, presuppozisiya danışana aiddir, onun haqqında söyləm əsasında nəticə çıxartmaq olar” (83, s. 427).

Presuppozisiyanın sərhədlərinin təyin edərkən V.A.Zvegintsev //Qapını bağlayın!// cümləsində dörd presuppozisiya qeyd edir:

- 1) danışan və dinləyən elə bir münasibətdədirlər ki, bu münasibət onlara birbirinə belə bir xahişlə müraciət etməyə imkan verir;

- 2) adresat bu xahişi yerinə yetirmək iqtidarına malikdir;
- 3) adresatın bildiyi belə bir qapının olması;
- 4) və, nəhayət, qapının açıq olması (52, s. 189).

V.A.Zvegintsev həmin əsərində danışıqın yaranmasında və qavranılmasında proseslərində presuppozisiyanın rolu ilə bağlı fikirləri xüsusi əks olunmuşdur. Əsərin 207-ci səhifəsində presuppozisiyanın elmə gətirilməsində Q.Fregenin rolu xüsusi dəyərləndirilir. Əsərin 215-ci səhifəsində V.A.Zvegintsev presuppozisiyanın müasir dilçilikdə yerinin qeyri-müəyyən olduğunu qeyd edir: “Onun (presuppozisiya) dilçilikdə birmənalı şərhə hələ də mövcud deyildir” (52, s. 215). Daha sonra o, bəzi dilçilərin fikirlərinə müraciət edir. Məsələn, Ç.Filmorun fikirlərindən aşağıdakı sitatı gətirir: “...presuppozisiyanın təbiətinin öyrənilməsi şəraitin araşdırılması ilə bağlıdır ki, belə şəraitdə həmin dildə danışan linqvistik formaların işlədilməsinin yerinə düş- düyünü bilir” (52, s. 217). V.A.Zvegintsevə görə, “presuppozisiya mətnin qurulduğu mənə karkasını əmələ gətirir. Burada mətnlə bərabər mətnaltının mövcudluğundan da bəhs olunur. İrəlidə deyilənlər mətnlə mətnaltının uzlaşmanın vacibliyinin təsdiqinə yönəlmişdir ki, yalnız o, yerinə düşmək effekti yarada bilər” (52, s. 217).

Beləliklə, presuppozisiya mətnaltıdır və rabitəli danışıqda görünən və eşidilən mətn onunla uzlaşdırılmalıdır (52, s. 237-247). Müraciət olunan əsərin 277-ci səhifəsində presuppozisiyanın haradan qaynaqlandığı məsələsinə cavabında “bizim təcrübə və yaxud dildən kənar biliklər adlandırdığımız öz sərhədlərinə görə geniş sahədən götür”-düyümüzü yazır.

M.L.Makarovun qeyd etdiyi kimi, “presuppozisiya koqnitiv baxımdan söyləmi qabaqlayır, onun inferensiyə təbiəti yalnız interpretasiya atributudur ki, onun gedişində presuppozisiya təhlil üçün mümkünə çevrilir” (66, s. 135).

M.L.Makarov diskurs təhlilində praqmatik presuppozisiyanın vacibliyini xüsusi qeyd edir və onun qənaətinə görə, praqmatik presuppozisiya söyləmin yerli/yersiz və uğurlu olub-olmamasını müəyyən edir. Belə ki, onun əsasında kommunikanın ümumi koqnitiv fondu (kontekstin ümumi proppozisiyalar dəsti, ümumi presuppozisiya fondu) daxildir ki, onsuz kommunikativ şəraitin iştirakçılarının birgə fəaliyyəti çətinləşir və yaxud ümumiyyətlə mümkün deyildir (66, s. 135).

Əslində, presuppozisiya anlayışı dilçiliyə riyazi məntiqdən keçib. Hər hansı hökmün həqiqi olması üçün onun müəyyən obyektiv gerçəklikdən doğan şərtlərə müvafiq olması lazımdır. Məsələn, $A = B$ və $B = C$, deməli $A = C$ həqiqətdir. Başqa bir misal. /Əhməd bilir ki, Cəmil xəstədir. Mən təsdiq edirəm ki, bu faktdır//, yəni Cəmil xəstədir. Əgər desək ki, /Əhməd bilmir ki, Cəmil xəstədir// bu presuppozisiya ola bilməz.

Burada cümlənin irəlidəkindən hasil olması və onun inkara aid edilməməsi mühüm vacib faktorlardır. Presuppozisiya həmişə danışanın, müəllifin cümlədə verilən məlumata müasibətini bildirir. Q.Q.Poçepsov yazır ki, presuppozisiya məzmunun gizliliyi, cümlədən məlum olması, inkara həssas olmaması və pragmatikliyi ilə səciyyələnir (76, s. 261).

Presuppozisiya cümlədə təkrar gedə bilməz. Məsələn, Azərbaycan dilində /Əhmədin qardaşı məktəbdə oxuyur//, /Əhmədin qardaşı var//. Kommunikasiya aktında bu ardıcılıq normal sayıla bilməz. Ancaq əksi tamamilə doğrudur. Müq. et: /Əhmədin qardaşı var//, /Əhmədin qardaşı məktəbdə oxuyur//.

Tabeli budaq cümlə komponenti olan cümlələrdə əsas hökmlə bərabər ikinci dərəcəli hökm də ifadə oluna bilər. Məsələn, /Əhməd bilir ki, Cəmil xəstədir// (/Hans weiss, dass Karl krank ist// və /John knows that Bill is ill//. Birinci /Əhməd bilir/, ikinci /Cəmil xəstədir//. Deməli, burada presuppozisional məna ifadə olunub ki, bu da faktı təsdiqləyir.

Bir sıra feillər faktla birbaşa bağlıdır. Məsələn, /to admit – vorlassen/ (icazə vermək), /to discover-entdecken/ (kəşf etmək), /to realize-realisieren/ (reallaşdırmaq)/. Qeyri-faktlı feillərə misallar: /to assume.-annehmen/ (güman etmək), /to believe-glauben/ (inanmaq), /to seem-scheinen/ (görünmək), /to think-denken/ (düşünmək) və s. Amma /Əhməd bilir ki, Kiyev Azərbaycanın paytaxtıdır// yalan olduğundan faktlı deyil. Amma /Əhməd düşünür ki, Kiyev Azərbaycanın paytaxtıdır// fakta uyğun olmasa da, danışıqda işlənməsi mümkündür.

Faktiki presuppozisiyanı emotivlərlə də bildirmək olar. Məsələn, alman dilində /Ich kann seine Stellung gegenüber Dir nicht leiden// (Mən onun sənə qarşı mövqeyinə dözə bilmirəm). Emotivlik burada müəllifin subyektiv emosional münasibətini

bildirməyə xidmət edir ki, bu da danışanın ünsiyyətdə gözlədiyinə uyğun gəlib-gəlməməsini ifadə edir. Qeyri-emotiv feillər /to forget/ (unutmaq), /to know/ (bilmək) və s. (very) well-lə (daha yaxşı) birləşik işlənilər, emotiv feillər isə /to bother/ (yükləmək), /to regret/ (təəssüf etmək) və s.) (very) much (daha çox) elementlərlə əlaqəyə girə bilər.

/She managed to conceal her distress from her friend// (Sie verberg ihre Schmerzen von ihrer Freundin) (O, ağrılarını rəfiqəsindən gizlədirdi) cümləsində əsas fikirlə bərabər deyilməmiş, gizləndə nəşə qalır. Bu cümlə inkarda işləndikdə hərəkətin baş tutmadığını bildirir. Beləliklə, cümlənin əsas mənasından doğan, presuppozisiya tipli olmayan, dildə ifadəsi gizli qalan hökmə implikasiya deyilir.

Digər gizli hökm kimi presuppozisiya tipli olmayan, deyilməsi mümkün olan, ancaq vacib olmayan hökmə inferesiya deyilir. Məsələn, alman dilində /Er versuchte seine Schmerzen von seiner Freundin zu verbergen// (She tried to conceal distress from her friend// (Ağrılarını rəfiqəsindən gizlətməyə çalışırdı) və s. Bu cümlə inkarda işlənmə bilər (29, 334-336).

Deməli, yuxarıdakı sitatdan məlum oldu ki, presuppozisiya son dövrlər sintaktik araşdırmaların mərkəzində duran anlayış və şərh üsuludur. Bu da cümlənin gerçəklik dərəcəsini, özündən əvvəlki fikrə uyğunluğunu, danışanın real fakta münasibətini açıb göstərməyə imkan verir. Ç.Fillmor öz tədqiqatlarında belə iddia edir ki, presuppozisiya cümlənin hər hansı bir kommunikativ funksiyada işlənməsindən əvvəl nəzərə alınmalı olan şərtlərdir (76, s. 260).

Bu da həddindən artıq geniş diapazonlu amillər ola bilər. /Xahiş edirik qapını örtün// : /Please close the door// Bu cümlədə söhbətin nədən getdiyi yalnız presuppozisiyadan hasil ola bilər. Moskvada qış aylarında idarə və müəssisələrin qapıları üzərində belə bir müraciətə tez-tez rast gəlmək olur. Müraciətin isə əsas mənası ondan ibarətdir ki, otaqların qızdırıldığını nəzərə alaraq içəri girib çölə çıxan hər bir kəs qapını örtün ki, istilik qorunsun, otaqların temperaturu azalmasın.

Ancaq Bakıda yay fəslində bu cür idarə və müəssisələrin qapıları üzərindən asılmış bu ifadə artıq başqa presuppozisiyadan xəbər verir. Burada nəzərdə tutulan odur ki, qapılar açıq qalsa otaqlarda işləyən hava soyuducularının fasiləsiz işləməyin-

dən səmərə olmaz. Deməli, iki ünsiyyət məqamı eyni dil ifadəsində müxtəlif presuppozisiya kimi çıxış edə bilər. Özü də, göründüyü kimi, presuppozisiya özü dilxarici faktordur, ancaq o, dildəki ifadələrə öz təsirini göstərir.

Əslində, irəlidə qeyd etdiyimiz kimi, presuppozisiya riyazi məntiqdən gəlib. Bununla işimiz yoxdur. sadəcə olaraq cümlənin gerçək olub-olmaması presuppozisiyadan asılıdır. Məsələn, biz deyəndə ki, /Əhmədnicad İranın prezidentidir// /Ahmadnihad is a president of Republic Iran// bu cümlədəki presuppozisiya odur ki, İran prezident üsul-idarəsinə malik respublikadır, yəni parlamentar deyildir və buna görə də Əhmədnicadın prezident olması bizdə heç bir şübhə doğurmur. Ancaq /Əhmədnicad İranın, həm də Əfqanıstanın baş naziridir// desək, cümlə qrammatik cəhətdən doğru olsa da, presuppozisiya şərtlərinə əməl olunmadığı üçün mənasız görünür, çünki hazırkı siyasi idarəetmə sistemində bir ölkənin prezidenti həm də başqa bir ölkənin baş naziri ola bilməz.

Q.Q.Poçepsov presuppozisiyanın məna olmadığını xüsusi vurğulayır. Deməli, hər bir cümlənin mənası ilə yanaşı presuppozisiyası da olmalıdır. Presuppozisiya bir növ deyilən cümlədən əvvəlki gizlədə qalan, eksplisit deyilməmiş cümlə kimi dəyərləndirilir. dirilə bilər.

Təsəvvür edək ki, evdə ailədə səhər yeməyi vaxtı söhbət edirik, günün planlarını müzakirə edirik. Birdən ailənin başçısı atam qışqıraraq deyir: /Bağladılar//. Hamı məəttəl ona baxır, heç kəs təəccübünü gizlədə bilmir. Hamı əlində cəngəl-bıçaq çıxırma yediyi, otaqda televizor, radio işləmədiyi vaxtda onun qışqıraraq belə deməsi iki cür qarşılanı bilər: Ya dəli olub, nitqini idarə eləyə bilmir, ya da bizi ələ salır, diqqətimizi yayındırır, nimçəmizdəki yeməyi çırpışdırmaq istəyir. Bir də var ki, şəhərdə bizim küçədəki barın bağlanması ilə bağlı çoxdan söz-söhbət gedirdi. Bir gün atam işdən gələndə qapını açıb içəri girən kimi sevinclə deyir ki, /bağladılar//, onda presuppozisiya məlum olduğundan deyilən cümlə də normal qarşılanır və dinləyicilər tərəfindən aydın başa düşülür.

Qeyd etdiyimiz kimi, presuppozisiyanın təzahürü kontekstlə sıx əlaqəlidir. Məhz kontekstlə əlaqə əsasında presuppozisiyanın əsas təyinatı - söyləmin mənasının açılması həyata keçirilir. Kontekst söyləmin mümkün presuppozisiyalarından han-

sının onun işlənməsində reallaşdığını göstərir. Əlavə etmək istərdik ki, sözləm presuppozisiyasının reallaşması pilləli səciyyə daşıyır, yəni bu və ya digər presuppozisiya sözləmdə bir neçə dəfə təkrarlanır və onun növbəti reallaşması əvvəlkindən xeyli fərqlənir

Beləliklə, presuppozisiyanın aşağıdakı əlamətləri müəyyənləşdirilir: əvvəlki gizli qalan fikir, ondan irəli gələn nəticə, inkarlığa meyli olmayan və məzmunun praqmatikliyi (76, s. 261).

Əslində, /bağladılar// fikrini /bağlamadılar// kimi də demək olar. Məsələn, hamı gözləyirdi ki, məhkəmə qəzetin bağlanması ilə bağlı qərar verəcəkdi. Ancaq xoşbəxtlikdən bu baş vermir və bu faktı təsdiqləmək üçün cümlə inkar formasında işlənir.

Bəzən presuppozisiyanın təkrar cümlədə verilməsini iddia edənlər olur. Əgər biz desək ki, /Əhmədin qardaşı bu il məktəbi qurtardı// və əlavə etsək ki, /Əhmədin qardaşı vardır// bu heç cür sağlam məntiqə sığmır və belə halı tautologiya adlandırmaq olardı. Elə birinci cümlənin özündən məlum olur ki, Əhmədin qardaşı var və o da bu il məktəbi bitirib. Bunun əvəzinə biz deyə bilərik /Əhmədin qardaşı var və o bu il məktəbi bitirdi// - /Ahmads brother educated in this year from school//

(Əhmədin qardaşı bu il məktəbi qurtardı) və bunun ardınca /Ahmad has a brother// (Əhmədin qardaşı var).

Bu halda birinci cümləyə sual vermək olardı:

¿Əhmədin qardaşı var? - /Mən bilmirdim//

¿Has Ahmad a brother? - /I didnt know//

Eyni məna daşıyan iki cümlənin birgə gəlməsi də mümkün ola bilməz. Məsələn, /Dünən qəzaya düşüb ölən kişi bu gün öldü// - /The man who had an accident yesterday, died// və s.

Tez-tez reklamlarda presuppozisiya fakt kimi potensial alıcıların şüuruna yeridilir, bununla da müştərilərin cəlb olunmasına xidmət etmiş olurlar: /Filan nömrəni yığmaqla sizə lazım olan hər bir ərzağı, o cümlədən, süd məhsullarını da ucuz qiymətə sifariş verə bilərsiniz//.

Beləliklə, ərzağın alınması yolu, təkcə hər cür yeyinti məhsulları deyil, həmçinin süd məhsullarını da sifariş vermək olar. Bunun presuppozisiyası budur ki, şəhərdə belə bir mağaza var, telefon nömrəsi filandır, bu mağazada ət, un, tərəvəz və s. məhsullar ilə yanaşı süd məhsullarını da sifariş vermək olar. Yeyinti məhsulları ümumi göstəricidir, ona görə də alıcı nigaran qalır və həmin nömrəyə zəng edib öyrənməli olur. Deməli, gizləndə qalan informasiya dinləyicidə daha çox maraq kəsb edir.

Beləliklə, hər bir cümlənin alt qatında gizlənmiş mənanın açılmasında presuppozisiyanın rolu böyükdür. Biz də irəlidə eksperimentə cəlb etdiyimiz SK-nın presuppozisiyasını açmağa çalışacağıq.

Ancaq sintaktik konstruksiyanın semantik təhlilinə keçməmiş bir məsələyə də aydınlıq gətirmək istərdik. Psixi fəaliyyəti bildirən fellərdə bəzən cümlədə iki hökm irəli sürülür, onlardan biri baş cümlədə, o birisi isə budaq cümlədə öz ifadəsini tapır. Məsələn, /Əhməd bilir ki, Xavər xəstədir// (Ahmed knows that Haver is ill//. Burada baş cümlədə bir hökm verilir, budaq cümlədə başqa bir hökm.

Ancaq eyni üst qat strukturuna malik /Əhməd düşünür ki, Xavər xəstədir// /Ahmed thinks that Haver is ill/ cümləsində belə deyildir, çünki baş cümlə bir şeyin konstataşiyası deyil, sadəcə onun düşündüyünü nəzərə çarpdırır, ikincidə əvvəldəki cümlədə olduğu kimi hökm qalır. Buradakı budaq cümlədə güman, fərziyyə, hər halda gerçəkliyə uyğun gəlməyən bir fikir ifadə olunub. Doğrudan da, Əhməd nə desən, düşünə bilər, Xavər xəstədir, gümrahdır, sağlamdır, yatır və ya dərslədir. Birinci haldakı presuppozisiya faktiv presuppozisiya deyildir, çünki faktı bildirən feil cümlədə faktı təsdiq edən xəbər kimi işlənir.

Bunları müzakirə edən Q.Q.Poçepsov yazır ki, /to think/ (fikirləşmək), /to say/ (demək), /to declare/ (bəyan etmək), /to report/ (xəbər vermək), /to remember/ (xatırlamaq), /to announce/ (elan etmək) və s. kimi feilləri qeyri-faktiv feillər hesab etmək olar, ancaq /to admit/ (imtahana buraxmaq), /to discover/ (tapmaq, açmaq), /to ignore/ (inkar etmək), /to realize/ (reallaşdırmaq) və s. feillər, habelə /glad/ (şad), /important/ (vacib), /proud/ (qürur) kimi sifətlər faktivliklə bağlı sözlərdir (76, s. 263).

Çox maraqlı məsələ bir də onunla bağlıdır ki, faktiv feil əvvəlcədən məlum yalanın ifadə olunduğu cümlədə semantik cəhətdən düzgün olmayan cümlə yaratdığı halda, qeyri-faktiv feil gerçək presuppozisiyalı cümlədə düzgün hesab oluna bilər. Müq: et:

/Əhməd bilir ki, Sumqayıt Azərbaycanın paytaxtıdır//;

/Ahmed knows Sumgayit is a capital of Azerbaijan//

Feil faktiv, cümlədə qrammatik cəhətdən düzgündür, ancaq semantik cəhətdən yanlış olduğundan belə cümləni qəbul etmək olmaz. Ancaq aşağıdakı cümlədə feil qeyri-faktiv olsa da, gerçək presuppozisiyanı ifadə etdiyi üçün düzgün sayılır.

/Əhməd düşünür ki, Bakı Azərbaycanın paytaxtıdır//;

/Ahmed thinks that Baku is a capital of Azerbaijan//.

3.2. İngilis və Azərbaycan dillərində sintaktik konstruksiyaların çoxmənalılığının eksperimental-fonetik təhlili

3.2.1. Ümumi qeydlər

Eksperimentə keçməzdən öncə onun aparılması prinsipləri haqqında bir neçə söz demək istərdik.

Dilçilikdə eyni fikrin müxtəlif vasitələrlə ifadəsindən bəhs edən axtarışlar az olmamışdır. Həmin vasitələrin içərisində intonasiyanın mühüm rol oynadığını bu gün dilçilikdə çox müəllif qeyd edir (6; 29; 22; 25; 75).

Qeyd etmək istərdik ki, dil vahidlərinin ifadə planı və məzmun planı sıx və daima qarşılıqlı əlaqədədir və onların asimmetriyası bu qarşılıqlı əlaqənin manifestasiyasından başqa bir şey deyildir. Dildə asimmetriya kateqoriyasına sinonimiya, polisemiya və omonimiya anlayışları daxildir. Sinonimlik forma-məzmun baxımından bir məna elementinin bir neçə ifadə elementinə uyğun gəlməsidir. Çoxmənalılıq sinonimiya ilə ziddiyyət təşkil edir və tək ifadə elementinin bir məfhumu məzmunun bir neçə elementinə uyğunluğudur. Omonimlik isə bir ifadə elementində iki və daha artıq müxtəlif kateqorial məzmunun üst-üstə düşməsidir.

Lakin sintaktik səviyyənin intonasiya ilə qarşılıqlı əlaqəsini rus dilçiliyində ilk dəfə əhatəli şəkildə A.M.Peşkovski araşdırmağa çalışmışdır. Müəllif qrammatik

sinonimliyi iki qrupa bölürdü: a) morfoloji sinonimlik; b) sintaktik sinonimlik. A.M.Peşkovski sintaktik sinonimliyi üslubi müxtəlifliklə bağlayaraq qeyd edirdi ki, üslubi rəngarənglik dil ifadələrini danışıq aktını morfolojiyaya nisbətən daha çox zənginləşdirir (75).

Sintaktik konstruksiyaların variativliyi sintaktik sinonimlik məsələsilə ilə birbaşa bağlıdır, lakin onunla eyniyyət təşkil etmir. Dilçilikdə kəskin mübahisələrə səbəb olan bu problemin qaranlıq tərəfləri hələ də tam aydınlaşdırılmamışdır.. Qrammatik sinonimiya problemini A.M.Peşkovski belə şərh edir: “qrammatik məzmununa görə bir-birinə yaxın olan söz və söz birləşmələrinin mənalari” (75, s. 76).

Sintaktik sinonimliyin və sintaktik variativliyin əsas yaradıcı əlaməti müqayisə olunan konstruksiyaların funksional-qrammatik eyniyyəti etiraf olunur. Əsas mübahisə bu məfhumları fərqləndirən əlamətlə bağlıdır. Bundan başqa, bəzi dilçilərin sintaktik sinonimlər kimi qəbul etdiklərini digər dilçilər sintaktik variativlik kimi qəbul edirlər. Şübhəsiz ki, fikir müxtəlifliyinin əsasında təhlil olunan dil vahidlərinin komponentlərinin heç olmasa qismən maddi və semantik cəhətdən üst-üstə düşməsinin vacibliyi durur. Qrammatik sinonimlər yaxın məna bildirən müxtəlif qrammatik struktur və ya modellərdir. Məna yaxınlığının dərəcəsinə baxmayaraq, qrammatik sinonimlər heç vaxt üst-üstə düşürlər. Bu fərq onların təkcə fərqli strukturlu olması ilə deyil, həm də verilən məlumatın həcm və xarakterindən asılıdır. Sintaktik variativliyin əsasını leksik dolumundan asılı olmayan qrammatik modelin özü təşkil edir. Qrammatik variant-cütlüklər keyfiyyətində vahid model əsasında birləşmiş çoxsaylı və leksik cəhətdən müxtəlif vahidlər çıxış edir. Sintaktik variativliyi qeyd edərkən təkcə eyni sintaktik mövqeyi deyil, həm də semantik ekvivalentliyin nəzərə alınmasının vacibliyini diqqətdən yayındırmaq olmaz.

Məsələn, /velosipeddə getmək/ : /velosipedlə getmək/

Göründüyü kimi, A.M.Peşkovski dilçilikdə sintaktik sinonimlikdən ilk dəfə bəhs edir və onun müxtəlif növlərini göstərir. Haqqında bəhs etdiyi sinonimliyi tö-rədən vasitələr arasında kommunikativ vahid olan cümlə daxilində söz sırası mühüm rol oynayır. A.M.Peşkovski sintaktik konstruksiyaların çoxmənalığından ayrıca bəhs etməsə də, müəllif /Я завтра утром пойду гулять/ cümləsi misalında göstərir ki, bu

cümlədə söylənən fikir həmin cümlənin tərkibindəki sözlərdə 20 yerdəyişikliyi etməklə 200 mənə çaları ifadə edə bilər (75).

F.Y.Veysəlliyyə görə, omonimlik və çoxmənalığın intonasiya vasitəsilə dəqiqləşdirilməsi cümlədə ifadə olunan fikrin aydın və birmənalı şəkildə dərk olunmasında üç mühüm dildaxili: intonasiya, söz sırası və semantik prinsiplərdən və bir dilxarici amildən: presuppozisiyadan istifadə olunur (22, s. 237). F.Y.Veysəlliyyə görə, intonasiyanın köməyiylə fikrimizi istənilən ölçüdə, biçimdə və semantik çalarda vermək olar. Bunu müəllif Azərbaycan dilindəki /hə/ kəlməsinin təmsalında açmağa cəhd göstərir:

- 1) /Sən də gəlirsən?// - /Hə↓// (Bəli, gəlirəm – razılıq, təsdiq);
- 2) /Gəlirsən, ya yox// - /Həə↓// (Adama neçə dəfə /hə/ deyərlər – sualəndən əsəbləşərək cavab vermə);
- 3) ¿Gələcəksənmi? - /Hə↓// (Dedim gələcəyəm də! – qətiyyət bildirmə);
- 4) ¿Onu tanıyırsan? - /Hə↓// (Niyə tanımıram ki? – təəccüb bildirmə);
- 5) /Sən istəsən də olmayacaq// /Hə ~:// (Bəs deyirdin mütləq olacaq – narazılıq bildirmə);
- 6) ¿Özün demədin bəyəm? - /Hə// - (Səndən soruşuram, cavab ver);
- 7) /Hə"// - bərk vur, indi sınacaq);
- 8) /Həəəə // - (Başa düşdüm, indi gözün həyatımızdakı qıza düşüb);
- 9) /Hə / // - (Eşitmədin, nə dedim – təkrar sual bildirir);
- 10) / Hə ↘ // - (Elə belə də olacaq) (22, s. 238).

Yuxarıdakı misallardan məlum olduğu kimi, intonasiyanın köməyiylə müxtəlif semantik mənalar və çalarlar ifadə etmək mümkündür. Ancaq cümlənin semantik müxtəlifliyi eyni ünsiyyət məqamında baş vermir. Adresant (danışan) müvafiq məqama uyğun gələn intonasiya variantını seçir və /h+ə/ seqmentlərini bir elleptik cümlə şəklinə salaraq danışmaq aktında işlədir.

Bundan başqa, F.Y.Veysəlli intonasiyanın daha bir məqamına diqqət yetirir. Müəllif eyni fonem düzümünə malik olan sintaktik strukturun müxtəlif mənalarda işlənməsini onların intonasiya qəlibində fərqlərin mövcud olması ilə izah edir (22, s. 238).

Məsələn, Azərbaycan dilindəki aşağıdakı cümlələri nəzər salmaq:

→ → → →
/Tapşırdılar ki, ağa" malı kimi bölün //
→ → → →
/Tapşırdılar ki, ağamalı" kimi bölün//

M.A.Şelyakin də sintaktik səviyyəyə uyğun olaraq, omonimlik və sinonimlik terminlərini işlədir. Müəllif yazır: “Eyni bir səviyyənin baza modeli müxtəlif tipik mənalara malik ola bilər və, əksinə, eyni bir tipik mənə müxtəlif formal strukturlara malik ola bilər. Belə hallarda omonimlik və sinonimlik özünə yer tapmış olur” (94, s. 83). Daha sonra müəllif aşağıdakı cümlələri nümunə gətirir: «.../Mənim velosipedim var//, /Mən velosipedə sahibəm// cümlələri müxtəlif formal strukturlara, lakin eyni tipik mənaya malikdirlər” (94, s. 83).

Sintaksis elmində sintaktik sinonimiya dedikdə ilk növbədə dildə müəyyən münasibətin ifadəsi üçün iki və daha artıq sintaktik konstruksiyanın mövcudluğu başa düşülür. Belə eynidərəcəli və ya ekvivalent sintaktik konstruksiyaların dəsti sintaktik və ya sinonimik cərgəni əmələ gətirir. İfadə planı ilə məzmun planı sıx və daima qarşılıqlı əlaqədədir və onların asimmetriyası bu qarşılıqlı əlaqənin manifestasiyasından başqa bir şey deyildir. Dildə asimmetriya kateqoriyasına sinonimiya, polisemiya və omonimiya daxildir.

Sintaktik sinonimlər və variantların bir-birindən fərqi E.İ.Şendels isə belə izah edir: “qrammatik sinonimlərlə və variantlar arasındakı fərq aşağıdakı tərzdədir: qrammatik sinonimlik bir-birindən struktur və mənaca fərqlənən sintaktik modelləri birləşdirir. Sintaktik modellərin məzmunundakı fərq mütəmadi sistemli göstəricilərə malik olan sistemli qrammatik mənalara aiddir. Sintaktik modellərin mənası yaxındır, lakin onlar heç vaxt üst-üstə düşmür. Variant modelləri isə onu digər modelə çevirməyən modeldaxili dəyişiklikdir. Variantlar yalnız cümlənin aktual üzvlənməsinə xidmət etdikdə əhəmiyyət kəsb edir. Variantlar sinonimlərlə eyni deyildir, çünki onlar ya mənaca eyni, ya da onların mənə fərqləri sistemli qrammatik mənalarına nüfuz etmir” (96, s. 60).

Sintaktik variativlik və sintaktik sinonimiya terminlərinə münasibətdə qismən də fərqli və oxşar cəhətlərin olmasına baxmayaraq, hər halda ortaq məxrəc tapmaq

mümkündür. İstər sintaktik variativlikdə, istərsə də sintaktik sinonimlikdə ortaq məxrəc eyni səviyyənin vahidlərində sintaktik münasibətlərin olmasıdır.

Biz də tədqiqat işinin bu bölməsində ingilis və Azərbaycan dillərində cümlə səviyyəsində sinonimliyin və çoxmənəliliknin ifadə vasitələrini eksperimental-fonetik yolla araşdırmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Dil materialının akustik nəticələrinin linqvistik şərh etməzdən öncə eksperimenti aparılması qaydaları və prinsipləri haqqında oxuculara müəyyən vacib məlumatları vermək istərdik.

3.2.2. Eksperimentin aparılması prinsipləri

Dil materialının seçilməsi və kompüter proqramında ossilloqrafik təhlili ADU-nun alman dilinin fonetikasi, qrammatikasi və tarixi kafedrası nəzdindəki Eksperimental fonetika və tətbiqi dilçilik laboratoriyasında F.Y.Veysəllinin işləyib hazırladığı metodika əsasında həyata keçirilmişdir (10; 28; 21; 29).

Bunun üçün ilk növbədə strukturca eyni, lakin alt qatında impilisit şəkildə çoxmənəlilik olan cümlələr seçilmiş, onlar maqnitafonda maqnitofon lentinə yazılmış, sonra “Praat” proqramı ilə təchiz edilmiş kompüterə daxil edilmişdir. Təbiidir ki, cümlələr dil daşıyıcılarının ifasında səsləndirilmiş və bu zaman ədəbi tələffüz normasına riayət olunmuşdur.

Eksperimental təhlil üçün nəzərdə tutulmuş dil materialı əvvəlcə dil daşıyıcıları tərəfindən səsləndirilərək (bu proses diktorlar tərəfindən üç dəfə təkrar edilmişdir) kompüterin yaddaşına daxil edilmişdir. Diktorların hər ikisi eksperiment materialları ilə əvvəlcədən tanış edilsələr də, onlara aparılan eksperimental-fonetik tədqiqatın məqsədi barədə əvvəlcədən heç bir məlumat verilməmişdi. Çünki bu, müəyyən mənada eksperimentdən alınan nəticələrinə mənfi təsir göstərə bilərdi.

Dil materialı “Praat” kompüter proqramında təhlil edilmişdir. Bu proqram Amsterdam Universitetinin P.Boersma və D.Venik tərəfindən fonetik tədqiqatlar üçün hazırlanmışdır. Mətinin transkripsiyasında Beynəlxalq Fonetik Əlifbadan (İPA) istifadə edilmişdir.

Eksperimentə cəlb olunmuş dil materialı aşağıdakı cümlələrdir:

İngilis dilində:

1. /I drink beer// (Mən pivə içirəm) → /Beer is drunk by her// (Pivə qız tərəfindən içildi)
2. /She plays piano// (O pianino çalır) → /The piano is played by her// (Pianino onun tərəfindən çalındı)
3. /John likes Mary// (Con Mariyanı xoşlayır) → /Mary is liked by John// (Mariya Con tərəfindən xoşlanır)
4. /He cut it with a knife// (O bıçaqla kəsir) → /He used a knife to cut it// (O kəsmək üçün bıçaqdan istifadə etdi)
5. /I gave him the book// (Mən ona kitab verdim) → /I gave the book to him// (Mən kitabı ona verdim)
6. /He said he went to London// (O dedi ki, Londona gedir) /Every day// (Hər gün) → /He said he went to London every day// (O dedi ki, hər gün Londona gedir)
7. /The sea was stormy// (Dəniz təlatümlüdür) → /It was stormy in the sea// (Dənizdə təlatümdür)
8. /There are (is) a sister a of my owner and her friend// (O mənim sahibimin və onun dostunun bacısıdır)
9. /Mother loves daughter// (Ana qızını sevir) → /This is a mother who loves her daughter// (Qızı sevən anadır) → /That is a daughter who loves her mother// (Bu anasını sevən qızıdır).

Azərbaycan dilində

1. /Mən əminəm ki, /professor,/ Veysəlli onun cavabını bəyənəcək//
2. /Mən əminəm ki, professor Veysəlli/ onun cavabını bəyənəcək//
3. /Professorun dəvəti/ hamının ürəyindən oldu//
4. /Professor ki, dəvət eləyiblər/ bu hamının ürəyindən oldu//
5. /Professoru ki, kimisə dəvət eləyib, bu hamının ürəyindən oldu//
6. /Get Mirzə,/ Səməndər səni qəbul edəcək//
7. /Get, Mirzə Səməndər,/ səni qəbul edəcək//
8. /Əhməd/ oxumaq üçün/ kitabı ona verdi//

9. /Əhməd/ kitabı/ ona/ oxumaq üçün verdi//
10. /Əhməd/ona/ kitabı/ oxumaq üçün verdi//
11. /Kitabı/ ona/ oxumaq üçün/ Əhməd verdi//
12. /Mən/ ona/ həmin kitabı/ çatdırdım/
13. /Mən/ həmin kitabı/ ona/ çatdırdım//
14. /Ağamalı kimi/ bölün//
15. /Ağa malı kimi/ bölün//

“Praat” proqramı akustik parametrlərin hamısını avtomatik hesablayır və cümlələrin hazır qrafiklərini verir. Biz də həmin qrafiklərdə verilmiş parametrlərin göstəricilərini açmaqla linqvistik şərh vermişik.

3.2.3. Akustik parametrlərin linqvistik şərh

Cümlələrin intonasiyasında üç fiziki parametr – əsas tonun tezliyi, səsin gücü və cümlələrin tələffüzü üçün sərf olunan zaman müəyyən informasiyaların daşıyıcılarıdır. Onların akustik göstəriciləri məlumat mərkəzinin cümlə strukturunda yerindən asılı olaraq ciddi dəyişikliklərə uğrayırlar. Elmi-nəzəri ədəbiyyatın təhlili belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, cümlənin bu və ya digər məna daşması həmin parametrlər arasında münasibətlərdən asılıdır. Cümlə intonasiyasının öyrənilməsində fərqlənən bu üç əhəmiyyətli parametrlərlə yanaşı ton səviyyələri arasındakı interval və fasilə mühüm rol oynayır.

Dil materialının tədqiqində ossilloqrafik və spektroqrafik təhlilin linqvistik əhəmiyyətinə öz münasibətini bildiren F.Y.Veysəlli yazır: “Spektroqrafik və ossilloqrafik təhlilin ən çətin məqamlarından biri danışmaq aktının seqmentasiyasıdır, çünki bu və ya digər səs üçün mütəmadi ayrılmaq mövcud deyildir. Halbuki təhlilin nəticələrinin dəqiqliyi səslərin dəqiq sərhədlənməsindən bilavasitə asılıdır, çünki biz sərhədləri müəyyənləşdirərkən bir səsi digərindən ayırırıq və bununla da parametrlərin qiymətlərinin hesablanması müəyyənləşdiririk. Ossilloqramlar və spektroqramlar səsdən səsə, fərddən fərdə, onların danışmaq zəncirindəki mövqeyindən asılı olaraq dəyişirlər” (28, s. 16).

Dilçiliyin indiki mərhələsində toplanmış zəngin dil materiallarının eksperiment süzgəcindən keçirilməsini və heç bir şübhə doğurmayan faktlar əsasında obyektiv nəticələr çıxarılmasını israrla vurğulayan F.Y.Veysəlli yazır: “Hər hansı fonetik materialın tədqiqi o vaxt keyfiyyətli ola bilər ki, o, müşahidədən çox eksperimentə əsaslanmış olsun” (28, s. 84).

a) əsas ton tezliyinin təhlili

Eksperimentə cəlb olunmuş materialın təhlili göstərir ki, cümlənin reallaşması zamanı ifadə olunan konkret mənadan asılı olaraq əsas tonun tezliyi (f) elə bir ton ardıcılığına malik olur ki, onda yüksək ton məlumatın mərkəzini və ya özəyini təşkil edən sözün üzərinə keçir. O biri sözlər və hecalar çox zəif olur. Bütün cümlələrin sonuna yaxın səs tonu aşağı düşür ki, bu da cümlələrin terminal intonasiya deyilməsini şərtləndirir. “Melodiklik intonasiyanın digər komponentlərindən daha çox cümlənin kommunikativ növünün - nəqli, sual və təsdiq ifadəsinə xidmət edir. O, danışq aktının üzvlənməsinə deyil, həm də onun ayrı-aryı hissələrinin əlaqələndirilməsinə xidmət edir. “...sonda tonun qalxması onun sual, nida və ya fikrin bitmədiyi hallarda özünə yer tapır. Əksinə danışq kəsiyində tonun enməsi onun ya müstəqil mənə və sintaktik vahid, ya da hansısa bir mürəkkəb cümlənin bitdiyindən bəhs edir” (54, s. 272). F.Veysəlliyə görə, “səs tonunun qalxıb-enməsi onun melodiyasını təşkil edir. Tədqiqat işində əldə edilən nəticələr səs tonunun hesablanmasından asılı olduğundan, bu iş xüsusi diqqət tələb edir” (28, s. 177).

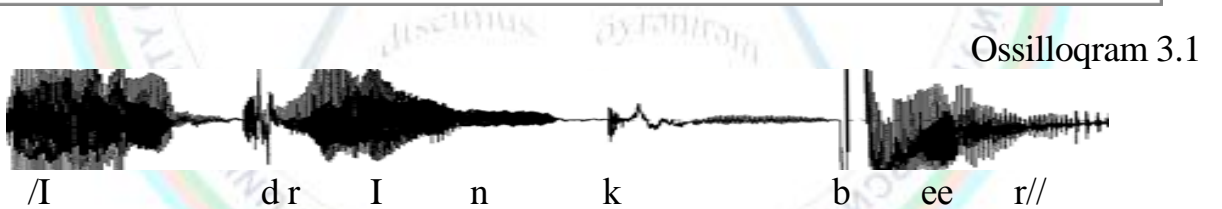
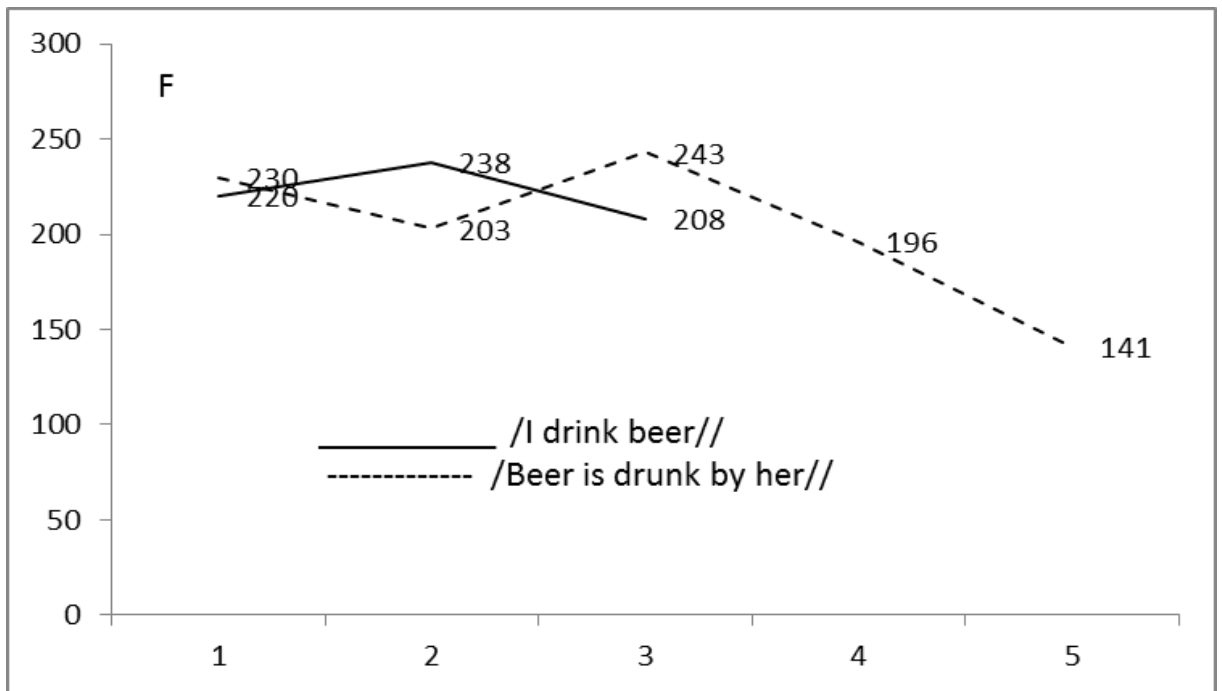
Misallara müraciət edək:

Eksperimentə cəlb olunan /I drink beer// → /Beer is drunk by her// cümlələrində yüksən ton tezliyi /drink/ və /drunk/ sözlərində qeydə alınmışdır. Birinci sözdə mütləq ton tezliyi 238 hs, ikinci sözdə isə bu göstərici 243 hs-dir. Hər iki cümlədə ton tezliyi sona doğru xeyli zəifləyir. Eksperimentin nəticələrinin təhlil göstərir ki, cümlənin başlanğıcında tonun tezliyi cümlənin tamamlayan vurğulu saitə tonundan da yüksəkdir. Birinci cümlənin sonunda əsas ton tezliyinin göstəricisi 208 hs, ikinci cümlənin sonunda isə əsas tonun tezliyi 141 hs kəmiyyətindədir. Cümlələrdə melodiklik nəqli cümlələr üçün səciyyəvi olan tədricən enən intonasiya ilə müşayiət olunur. Təhlil

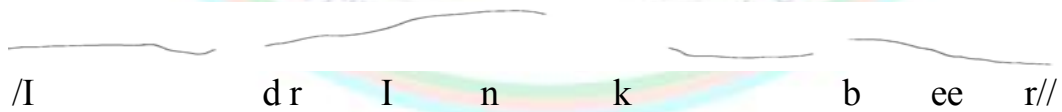
həm də terminal intonasiya konturunun melodik strukturunda son dan əvvəlki heca heç də həmişə zirvəni əmələ gətirmədiyini göstərir. (bax: qrafik 3.1, ossilloqramlar 3.1, 3.2; intonoqramlar 3.1, 3.2).

Qrafik 3.1.

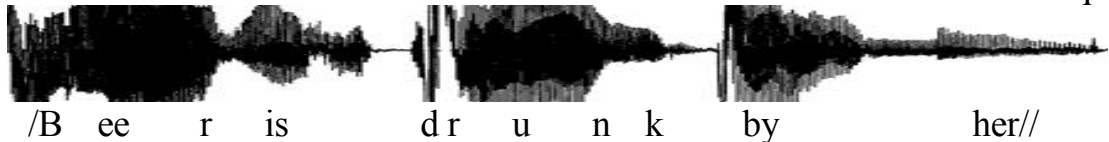
/I drink beer// və /Beer is drunk by her// cümlələrində əsas ton tezliyinin qiymətləri

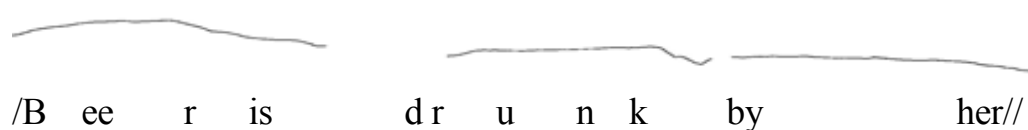
İntonoqram 3.1

Ossilloqram 3.2

İntonoqram 3.2

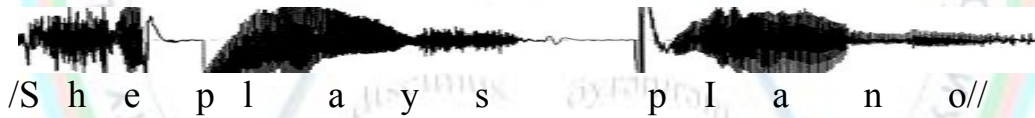

Birinci cümlə məlum növbədədir, onun reması /beer/ olduğundan, təbii ki, o ikinci cümlədəki kimi tonun güclü şəkildə aşağı düşməsilə deyilməyib. Sanki bu

cümlənin mənası tam açılmayıb, çünki bundan sonra /full/ və ya /and/ gələ bilər. Passivə transformasiya edilən həmin cümlənin ikinci variantında isə birincidən fərqli olaraq əsas ton tezliyi güclü şəkildə aşağı düşür, çünki burada fikrin nisbi tamamlığı göz qabağındadır. Digər tərəfdən, birinci cümlədən fərqli olaraq, məlumatın mərkəzi, reması feillə ifadə olunur, /by/ /her/ isə həmin feilin peyki kimi çıxış edir. Törəmə qrammatikasında bu feili tərkib kimi (verbal phrase) çıxış edir. Bu da, sözsüz ki, cümlədə tonun hərəkətində özünü aydın büruzə verir.

İngilis dilindən seçilmiş /She plays piano// → /The piano is played by her// cümlələrində yüksək ton tezliyi /plays/ sözündə aşkarlanır - 239 hs. Təhlil olunan birinci cümlədə orta ton tezliyi 211 hs-dir. İkinci cümlədə yüksək ton tezliyi /piano/ sözündə qeydə alınmışdır 213 hs. Hər iki cümlədə ton tezliyi enən istiqamətlidir. Birinci cümlənin sonunda əsas ton tezliyi 178 hs, ikinci cümlədə əsas ton tezliyi 126 hs-ə qədər aşağı düşür. Yuxarıdakı cümlələrlə bağlı söylənilən fikirlər burada da özünün təsdiqini tapır. Aktivdən passivə transformasiya olunan cümlədə əsas tonun tezliyi analogi vəziyyətdədir (bax: ossilloqramlar 3.3, 3.4 intonoqramlar 3.3, 3.4).

Ossilloqram 3.3

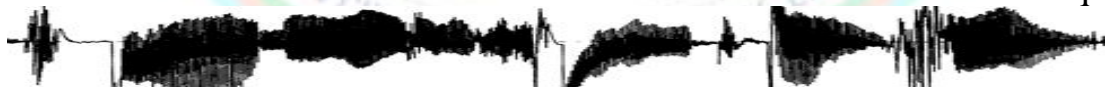

/S h e p l a y s p I a n o//

İntonoqram 3.3

/She plays p i a n o//

Ossilloqram 3.4

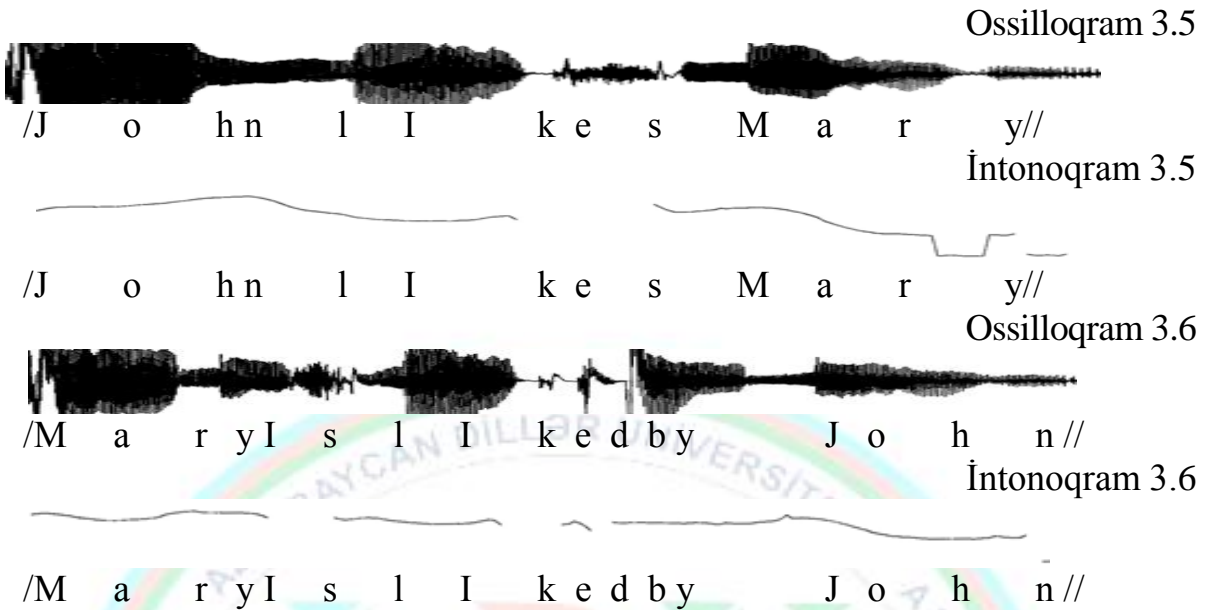
/The p I a n o I s p l a y e d b y h e r//

İntonoqram 3.4

/The p I a n o I s p l a y e d b y h e r//

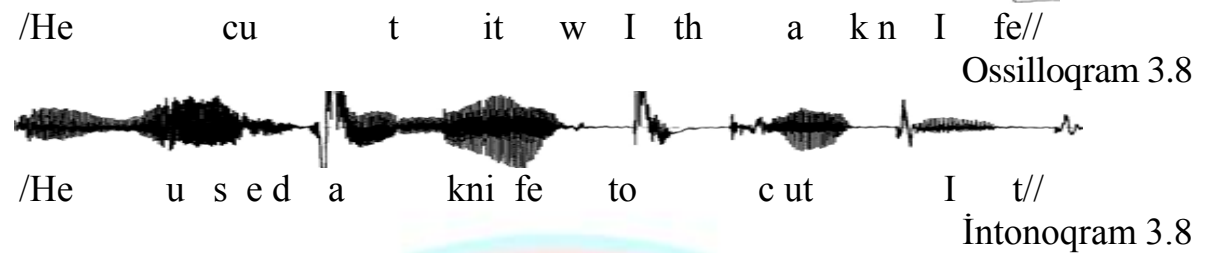
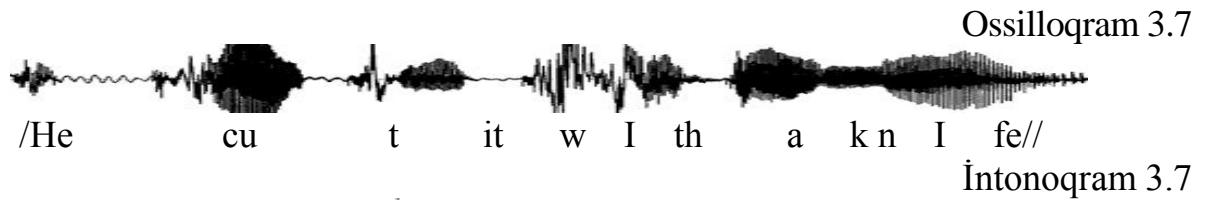
/John likes Mary// → /Mary is liked by John// cümlələrində maksimum ton tezliyi /likes/ sözündə qeydə alınmışdır. /John likes Mary// cümləsində bu qiymət 226 hs kəmiyyətindədir. İkinci cümlədə də maksimum ton tezliyi /liked/ sözündə qeydə

alınmışdır 217 hs. Hər iki cümlədə əsas tonun tezliyi sona doğru zəifləyir 148 hs : 127 hs (bax: ossilloqramlar 3.5, 3.6, intonoqramlar 3.5, 3.6).

Bu cümlələrin hər ikisinin mənası eynidir. Hər ikisində Mariyanın xoşa gəlməsindən söhbət gedir. Lakin bu semantik eynilik formal cəhətdən müxtəlif strukturla ifadə olunub. Əvvəlki misallarda olduğu kimi, alt qatdakı gizli sinonimlik üst qatda müxtəlif qrammatik formada ifadə olunub. Struktur fərqi cümlənin intonasiya konturunda özünü büruzə verir. Belə ki, aktivdə tonun aşağı düşməsi passiv variantında aydın seçilir: 148 hs : 127 hs. Bu, cümlələrdə üst qatda, yəni fonetik representasiyada müxtəliflik olsa da, alt qatda sinonimliyin gizlində olması nəticəsində mümkün olmuşdur.

/He cut it with a knife// cümləsində maksimum ton tezliyi /cut/ sözündə qeydə alınmışdır 262 hs. /He used a knife to cut it// cümlələsində isə ton tezliyi /used/ sözündə qeydə alınmışdır 276 hs. Bu cümlədə /cut/ sözündə əsas tonun tezliyi nisbətən aşağıdır 166 hs. Təhlil olunan hər iki cümlədə əsas ton tezliyi sona doğru xeyli aşağı düşür 148 : 119 hs. Hər iki cümlənin son vurğulu saitində əsas ton tezliyinin güclü zəifləməsi bitkinlik intonasiyasının səciyyəvi xüsusiyyətidir. Əsas ton tezliyinin zəifləməsi təkcə vurğulu sait daxilində deyil, həm də bütün cümlə boyu güclü dəyişikliyə məruz qalır, orta ton tezliyinə münasibətdə cümlənin son vurğulu saiti aşağı mövqe tutur (bax: ossilloqramlar 3.7, 3.8, intonoqramlar 3.7, 3.8).

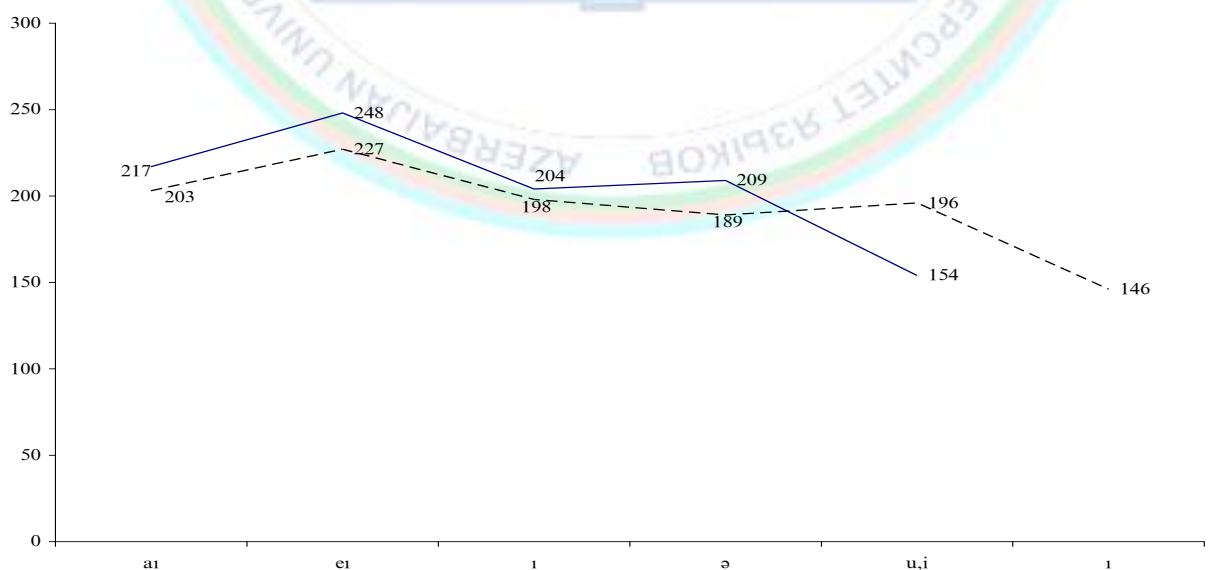

/He u s e d a kni fe to c ut I t//

Bu cümlələrdə də alt qatdakı eynilik üst qatda müxtəlif formada ifadə olunub. Onlarda sinonimlik göz qabağındadır. /I gave him the book// cümləsində maksimum tonun tezliyi /gave/ sözündə qeydə alınmışdır 248 hs. /I gave the book to him// cümləsində isə yüksək ton tezliyi 227 hs-ə bərabərdir. Birinci cümlədə orta ton tezliyi 186 hs-ə bərabərdir. İkinci cümlədə isə orta ton tezliyi 178 hs-dir. Təhlil olunan hər iki cümlədə əsas tonun tezliyi sona doğru aşağı düşür 154 hs : 146 hs (bax: qrafik 3.2).

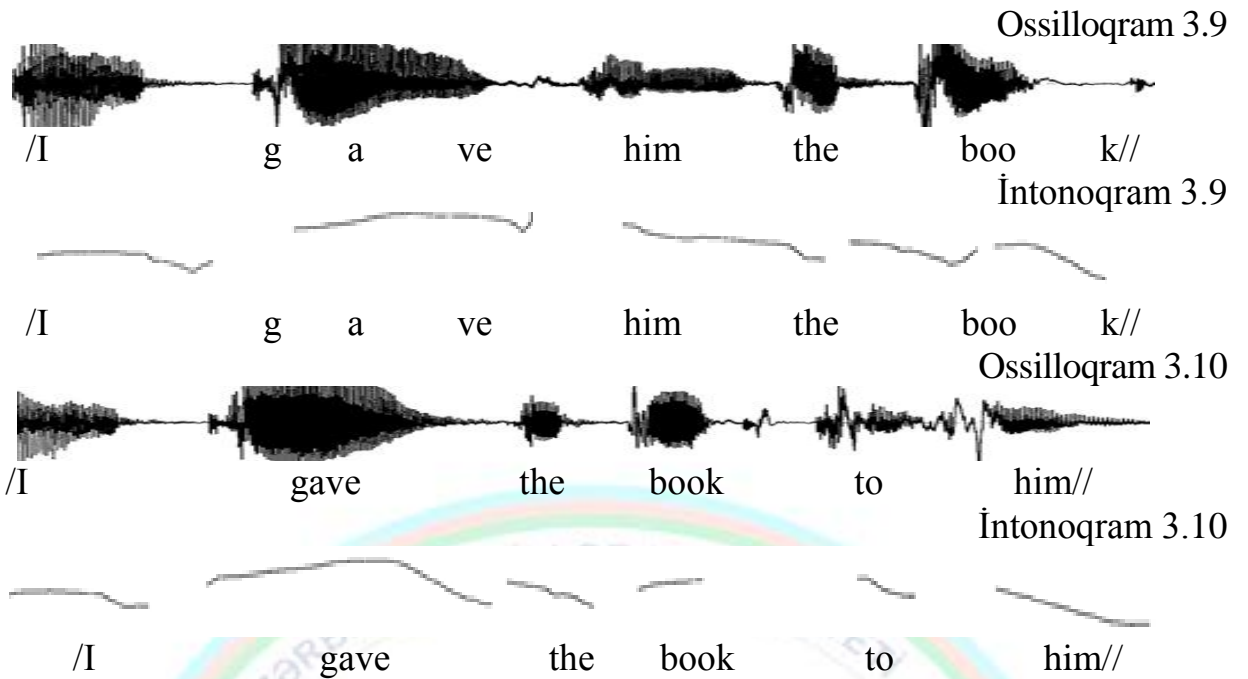
Qrafik 3.2

/I gave him the book// və /I gave the book to him// cümlələrində əsas ton tezliyinin qiymətləri

_____ /I gave him the book//

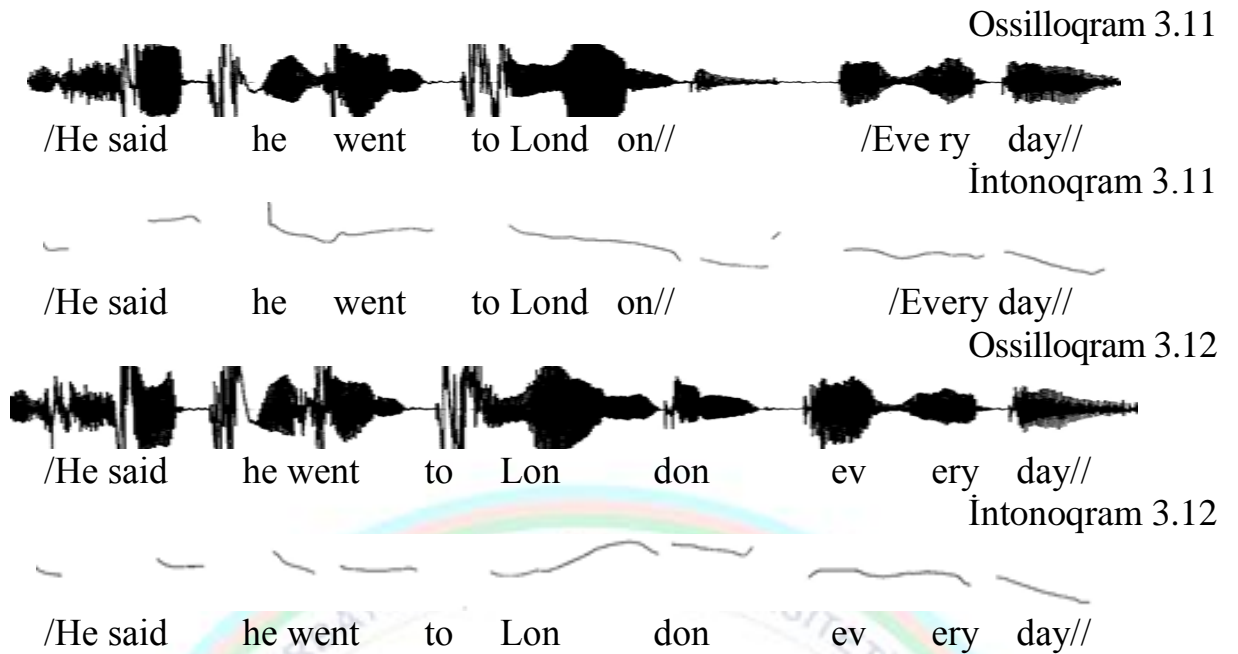
----- /I gave the book to him//

/I gave him the book// və /I gave the book to him// (bax: ossilloqram 3.9, 3.10, intonoqramlar 3.9, 3.10) cümləsindən pressuppozisiyanın fərqli olması ilə ayrılır. Bunları biz transformasiya ilə daha dəqiq açə bilərik. Birinci halda /o/, ikinci halda isə /kitab/ sözü rema olur. İkinci cümlədə iki intonasiya mərkəzi müşahidə olunur. Onlardan biri /gave/, digəri isə /to/ partiklinin üzərinə düşür. Bu da cümlənin semantikasında yeni semantik çalarlığın ifadəsi ilə izah oluna bilər.

İngilis dilindəki /He said he went to London// /Every day// cümləsinin ossilloqrafik təhlili yüksək ton tezliyi /London/ sözündə qeydə alındığını göstərir - 211 hs. Cümlənin sonunda əsas ton tezliyinin xeyli aşağı düşməsi müşahidə olunur 153 hs. /He said he went to London every day// cümləsində maksimum ton tezliyi 226 hs-dir. Cümlənin sonunda əsas tonun tezliyi 136 hs-ə qədər aşağı düşür (bax: ossilloqramlar 3.11, 3.12; intonoqramlar 3.11, 3.12).

Cümlələrin melodiklik göstəricilərinin təhlili göstərir ki, cümlənin struktur dəyişməsi akustik parametrlərə və intonasiya konturuna müəyyən təsirlər göstərsə də, hər iki cümlənin sonunda enən ton tezliyi qeydə alınmışdır. Cümlədə əsas ton tezliyinin maksimum enməsinin sintaktik struktur və leksik dolunmla şərtlənmədiyini F.Y.Veysəlli də öz tədqiqatlarında qeyd edir: “Melodik təsvirdə zirvə başlanğıcda və ya ortada yerləşə bilər, lakin əsas tonun ümumi hərəkəti enən istiqamətli olaraq qalır” (41, s. 133).

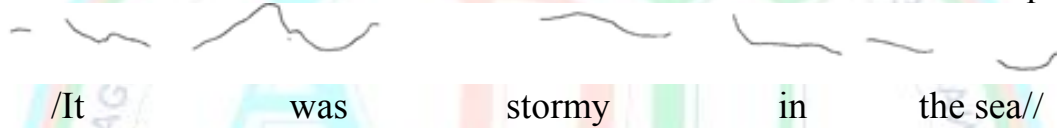
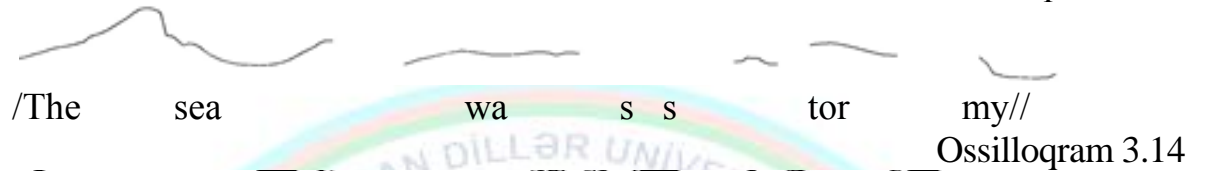
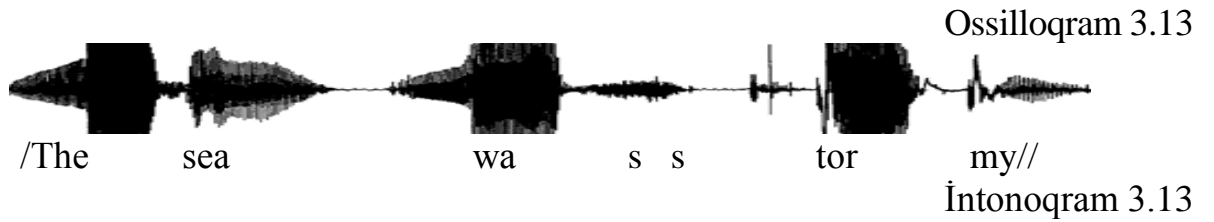

Bu misallarda çoxmənalılığın ifadəsi intonasiya strukturunda aydın nəzərə çarpır. Birinci halda əsas tonun tezliyi aşağı düşür, çünki /London/ terminal sintaqmın sonunda gəlmiş, cümlə bitmiş, ona görə də burada enən ton reallaşmışdır. İkinci halda isə cümlə genişlənir, ona yeni bir sintaqm əlavə edilir, odur ki, cümlənin intonasiya strukturunda yenilik yaranır, əvvəl bitmiş sintaqm indi proqredient sintaqma transformasiya olunur. Elə bu səbəbdən də əsas tonun qrafikində ciddi melodic dəyişiklik baş verir.

Cümlələrin alt qatda məna müxtəlifliyi yoxdur, ancaq üst qatda semantik çətlilik açıq şəkildə müşahidə olunur. Onun Londona getməsi birinci cümlədə vurğulanır, lakin sanki danışanın yadına düşür və /hər gün/-ü əlavə edir ki, bu da rema halında reallaşır. İkinci cümlədə isə danışan əvvəldən nəzərdə tutduğu fikri əlavəsiz-filan-sız ifadə edir ki, bu da həmin cümlələrin ton strukturunda müəyyən müxtəliflikdə ifadə olunur.

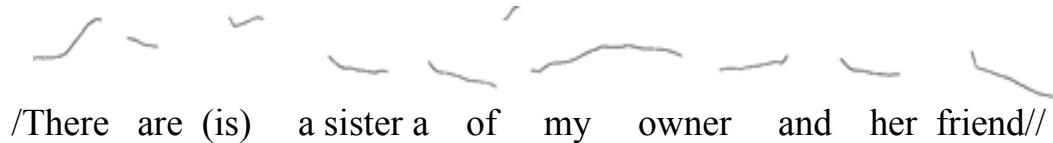
/The sea was stormy// cümləsində maksimum ton tezliyi /sea/ sözündə qeydə alınmışdır 235 hs. /It was stormy in the sea// cümləsində isə yüksək ton tezliyi /was/ sözündə aşkarlanır 226 hs. Eksperimentin nəticələri cümlələrin daxilində struktur dəyişikliyinə özünü ton tezliyinə də təsir etdiyini göstərir. Birinci cümlənin sonunda əsas tonun tezliyi 154 hs-ə, ikinci cümlədə isə 148 hs-ə qədər enir. Hər iki diktorun ifasında melodiklik zirvəsi cümlələrin başlanğıcında yerləşir. Bu da təbiidir, çünki danışan öz fikrini ifadə etməyə başlayır, cümlənin gərginlik nöqtəsi semantic yükü

daşıyan sözdə /sea/ və /was/ ən yüksək nöqtəyə çatır və cümlənin sona doğru nəqli cümlələr üçün səciyyəvi halda tədricən enməyə başlayır (bax: ossilloqramlar 3.13, 3.14; intonoqramlar 3.13, 3.14).

Cümlənin söz sırasında edilən dəyişiklik alt qatda olan sinonimliyi üst qatda üzə çıxartmağa imkan verir. Birinci halda dəniz isim kimi, ikinci halda isə yer zərfliyi şəklində ifadə olunub

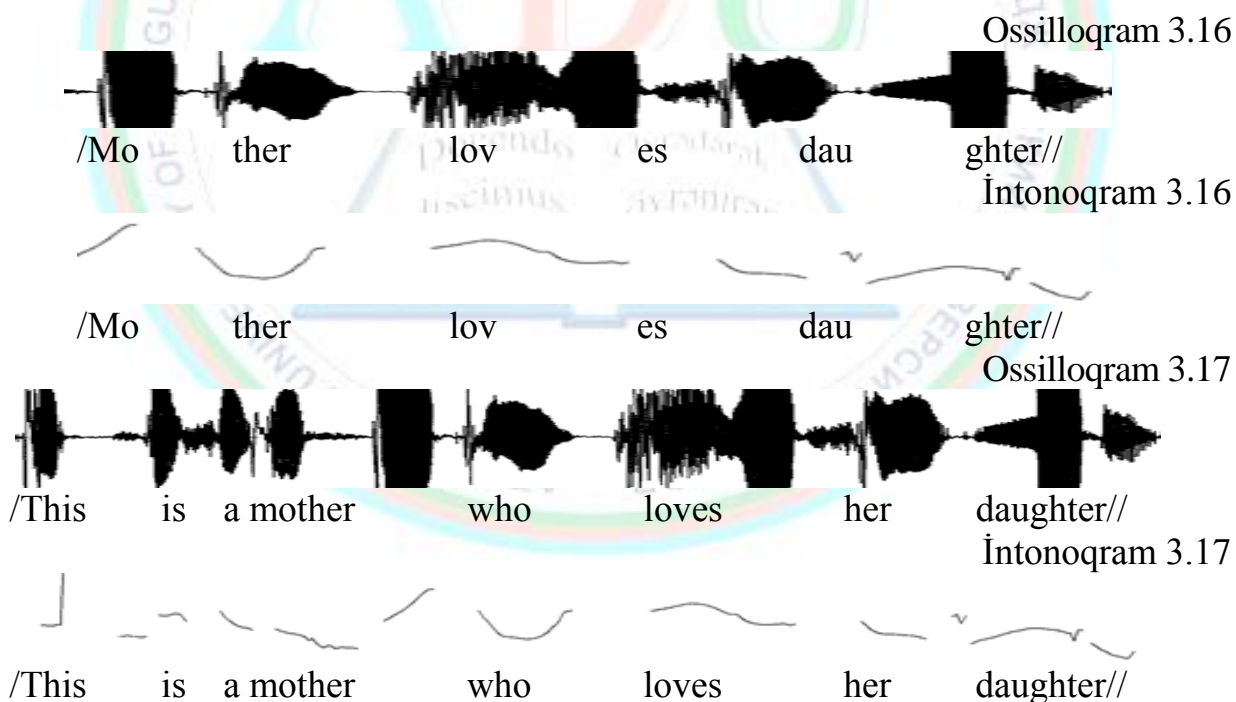
/There are (is) a sister a of my owner and her friend// cümləsində maksimum ton tezliyi /sister/ sözündə qeydə alınmışdır 248 hs. Təhlil olunan digər cümlələrdə olduğu kimi bu cümlənin də sonunda əsas tonun tezliyinin aşağı düşdüyünü göstərir 148 hs (bax: ossilloqram 3.15; intonoqram 3.15).

Məlum olduğu kimi, bu cümlə alt qatda ikimənalıdır. Bir tərəfdən bu /Bunlar mənim sahibkarımın bacısı və onun (sahibkarın) dostudur// kimi açıla bilər, digər tərəfdən isə /Bu mənim sahibkarımın bacısı və onun (bacımın) dostudur// kimi başa

düşülə bilər. Cümlənin alt qatında gizlənmiş sinonimlik yalnız transformasiya yolu ilə açıla bilər. Bu, bir tərəfdən mənim sahibimin bacısı və onun dostu, digər tərəfdən isə, bu, mənim sahibimin və onun dostunun bacısı kimi götürülə bilər. Sadəcə olaraq bir reallaşmada cümlənin xəbəri olan köməkçi fel cəmdə işlənərsə, heç bir anlaşılmazlıq olmadan göndərilən məlumatı başa düşmək mümkündür

İngilis dilindəki /Mother loves daughter// cümləsində maksimum ton tezliyi /mother/ sözündə qeydə alınmışdır 272 hs., çünki bu söz rema kimi çıxış edir. /This is a mother who loves her daughter// cümləsində /mother/ sözündə əsas tonun tezliyi 226 hs-dir, çünki artıq burada rema yerini dəyişir və ona görə də tonun hərəkətində dəyişiklik baş verir. /That is a daughter who loves her mother// cümləsində isə həmin sözdə ton tezliyi 196 hs-dir. Hər üç cümlənin sonunda əsas tonun tezliyi xeyli zəifləyir. Birinci cümlədə əsas tonun mütləq tezliyi 170 hs, ikinci cümlədə 164 hs, üçüncü cümlədə 175 hs-dir (bax: qrafik 3. 3; ossilloqramlar 3.16, 3.17; intonoqramlar 3.16, 3.17).

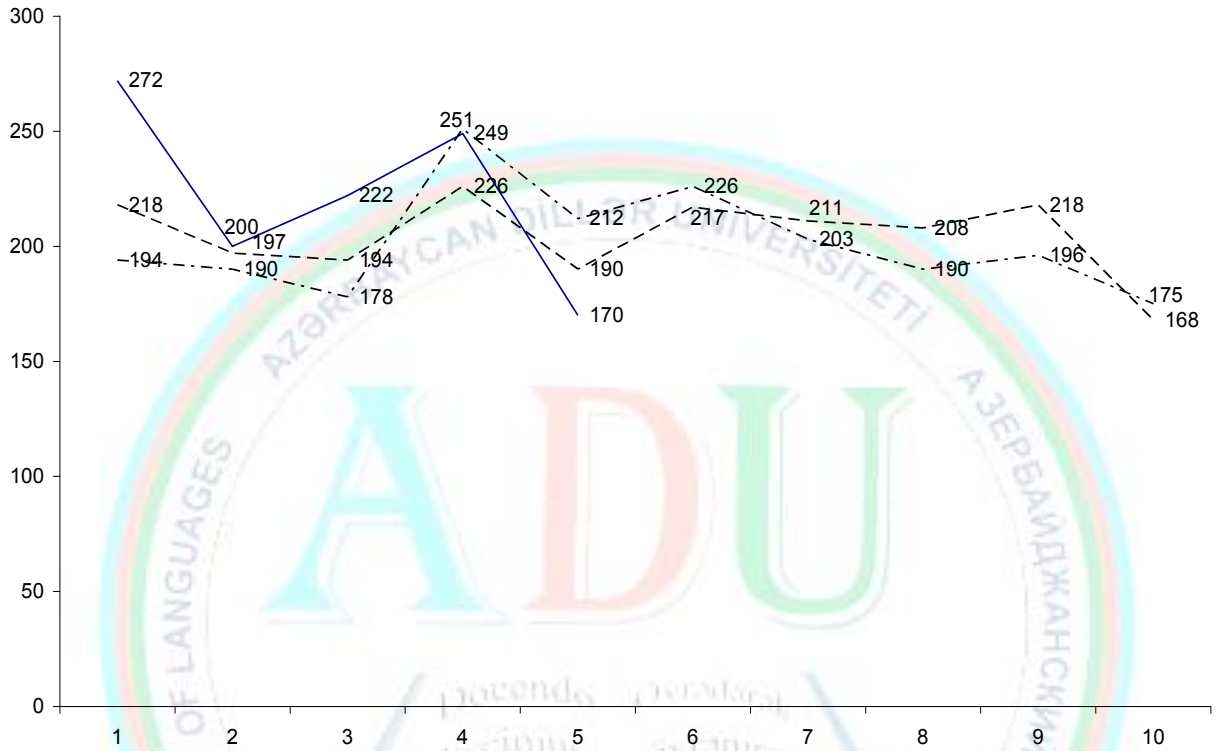

Bu cümlələri də transformasiya yolu ilə semantik baxımdan dəqiqləşdirmək mümkündür. /Mother loves daughter// (Ana qızı sevir) cümləsində söz sırası kimin subyekt, kimin obyekt olmasını dəqiqləşdirir (bax: ossilloqram 3.16). Ancaq cümlə vurğusu ikinci ismin üzərinə düşərsə onda anlaşılmazlıq qaçılmaz olur. Məhz buna görə də kimi sevməsini ikinci və üçüncü cümlənin köməkliliklə müəyyənləşdirmək

mümkündür. Bu da üst qatla bağlı olduğundan, təbii ki, intonasiya qəlibində, o cümlənin onun tərkib hissəsi olan əsas tonun hərəkətində özünü büruzə verir.

Qrafik 3.3.

/Mother loves daughter//, /This is a mother who loves her daughter// və /That is a daughter who loves her mother// cümlələrində əsas tonun tezliyinin qiymətləri

_____ /Mother loves daughter//

----- /This is a mother who loves her daughter//

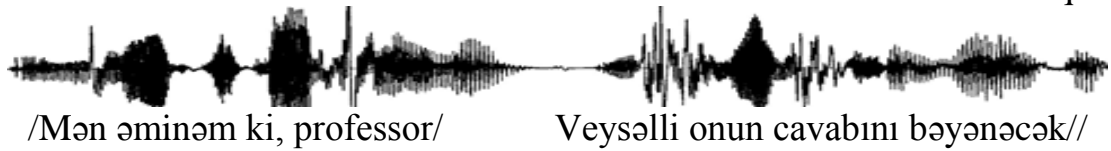
..... /That is a daughter who loves her mother//

Azərbaycan dilindən eksperimentə cəlb olunmuş /Mən əminəm ki, professor/, Veysəlli onun cavabını bəyənəcək// və /Mən əminəm ki, professor Veysəlli/ onun cavabını bəyənəcək// cümlələrində sintaqmatik bölgüdə əsas olaraq fərqli akustik göstəricilər əldə olunmuşdur. Birinci cümlədə məlumat mərkəzinin /professor/ sözünün üzərinə düşməsi onun daha yüksək tonla deyilməsinə səbəb olub 186 hs (bax: ossilloqram 3.18).

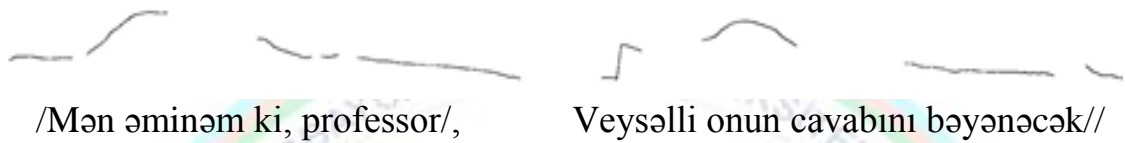
/Mən əminəm ki, professor Veysəlli/ onun cavabını bəyənəcək// cümləsində isə yüksək ton tezliyi /Veysəlli/ sözündə qeydə alınmışdır 188 hs. Birinci cümlədə /professor/ sözündə orta ton tezliyi 179 hs olduğu halda, ikinci cümlədə əsas tonun

tezliyi 168 hs-dir. Birinci cümlədə orta ton tezliyi isə 151 hs-dir. İkinci cümlədə orta ton tezliyi 168 : 155 hs nisbətindədir. Hər iki cümlənin sonuna doğru ton tezliyi aşağı düşür. Birinci cümlədə əsas tonun tezliyi 114 hs-ə, ikinci cümlədə bu qiymət 110 hs-ə qədər aşağı düşür (bax: ossilloqram 3.19; intonoqramlar 3.18, 3.19).

Ossilloqram 3.18

İntonoqram 3.18

Ossilloqram 3.19

İntonoqram 3.19

Bu cümlələrin ifadə etdiyi məna müxtəlifliyi alt qatdakı sinonimliyin üst qatda kontruksiyanın sintaqmatik üzvlənməsindən asılı olaraq açılır. Bir daha söhbət /professor/a müraciətdən gedirsə, digər halda /professor/ artıq rütbə bildirən təyin kimi çıxış edir. Tonun dəyişməsilə yanaşı cümlədə fasilə də semantik dəqiqliyə kömək edən fonetik vasitədir.

Sintaqmatik bölgü cümlənin semantik cəhətdən düzgün başa düşülməsinə kömək edir. Birinci halda professor xitab kimi işlənir, ikinci halda isə /professor/ /Veysəllinin/ titulu bildirir. Elə buna görə də dinləyici onu başqa cür qavrayır. Ancaq bütün bu çalarlıqlar üst qatda intonasiyanın köməyilə həyata keçirilir.

/Professorun dəvəti/ hamının ürəyindən oldu// cümləsində yüksək ton tezliyi /dəvəti/ sözünün parametrlərində qeydə alınmışdır 183 hs. Cümlənin sonunda əsas tonun tezliyi xeyli zəifləyir 105 hs. /Professor ki, dəvət eləyiblər/ bu hamının ürəyindən oldu// cümləsində isə yüksək ton tezliyi /dəvət eləyiblər/ birləşməsində qeydə alınmışdır. Həmin cümlədə orta ton tezliyi 171 hs-ə bərabərdir. Cümlənin so-

nunda əsas tonun tezliyi aşağı düşür -100 hs (bax: ossilloqramlar 20, 21; intonoqramlar 3.20, 3.21).

Ossilloqram 3.20

/Professorun dəvəti/ hamının ürəyindən oldu//

İntonoqram 3.20

/Professorun dəvəti/ hamının ürəyindən oldu//

Ossilloqram 3.21

/Professor ki, dəvət eləyiblər/ bu hamının ürəyindən oldu//

İntonoqram 3.21

/Professor ki, dəvət eləyiblər/ bu hamının ürəyindən oldu//

Buradakı transformasiyalar alt qatdakı çoxmənalılığı göstərməyə xidmət edir.

/Professor ki, kimisə dəvət eləyib bu hamının/ ürəyindən oldu// cümləsində orta ton tezliyi 167 : 146 hs nisbətindədir. Müqayisə olunan hər üç cümlədə ton tezliyi cümlənin sonuna doğru xeyli zəifdir. Birinci cümlədə bu 105 hs, ikinci cümlədə 100 hs, üçüncü cümlədə isə 98 hs-dir (bax: ossilloqramlar 3.20, 3.21, 3.22).

Ossilloqram 3.22

/Professor ki, kimisə dəvət eləyib bu hamının/ ürəyindən oldu//

İntonoqram 3.22

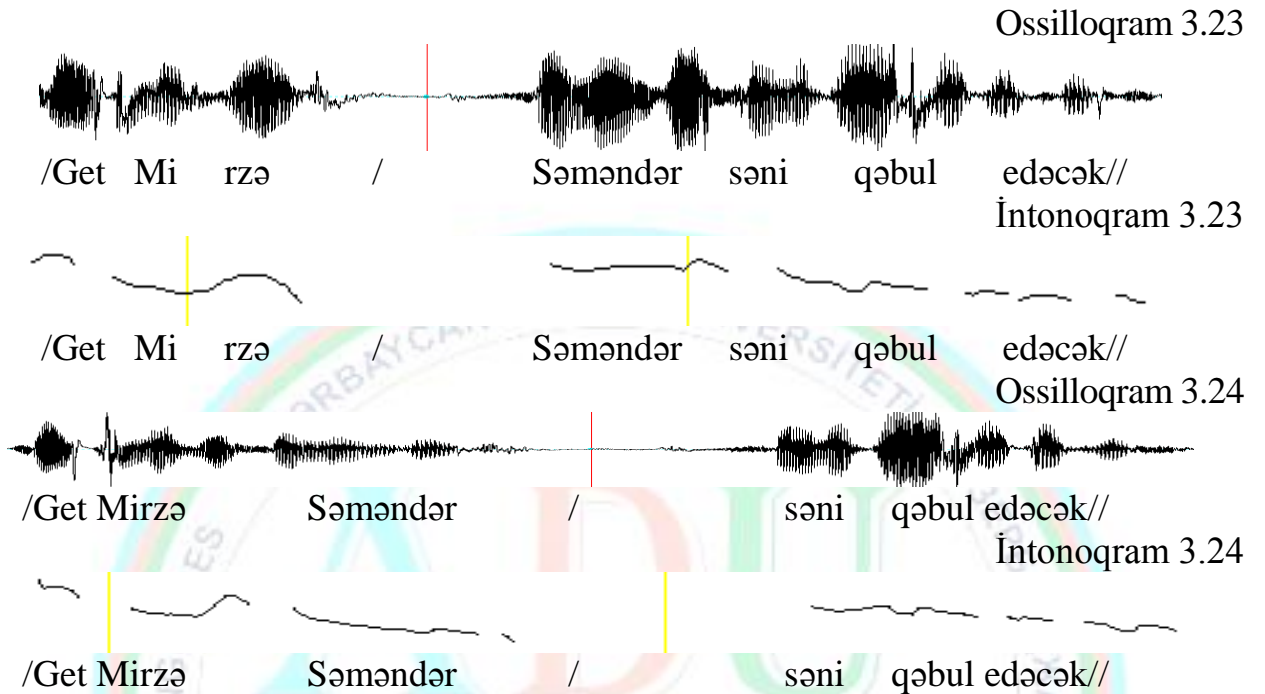

/Professor ki, kimisə dəvət eləyib bu hamının/ ürəyindən oldu//

Burada da transformasiya altdakı mənanın açılmasına xidmət edir. Bununla biz göstərmək istəyirik ki, professoru dəvət etmək professorun dəvəti fərqli çalarlıqlardır.

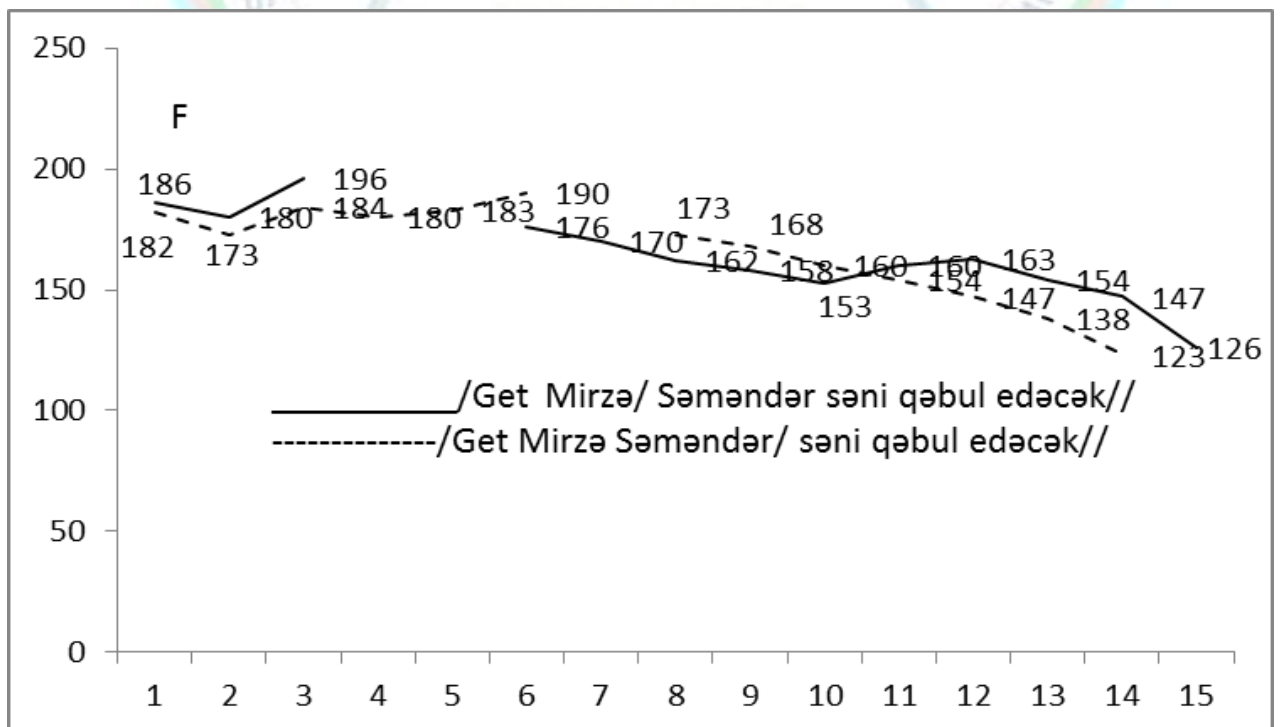
/Get Mirzə/ Səməndər səni qəbul edəcək// və /Get Mirzə Səməndər/ səni qəbul edəcək// cümlələrində sintaqmatik üzvlənmə akustik parametrlərə də təsir edir. Birinci cümlənin sintaqmatik üzvlənməsində maksimum tezlik /Mirzə/ sözünə məx-

susdur 192 hs. İkinci cümlədə maksimum ton tezliyi /Səməndər/ sözünündə qeydə alınmışdır 176 hs. Hər iki cümlədə minimum ton tezliyi terminal sintaqmların sonunda qeydə alınmışdır – 143 hs və 138 hs (bax: qrafik 3.4., ossilloqramlar 3.23,3.24; intonoqramlar 3.23, 3.24).

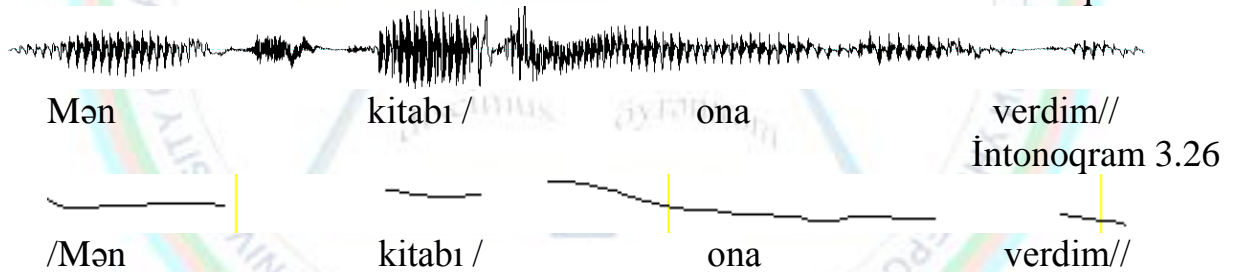
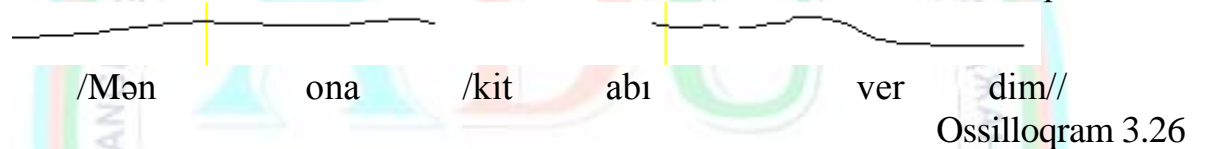
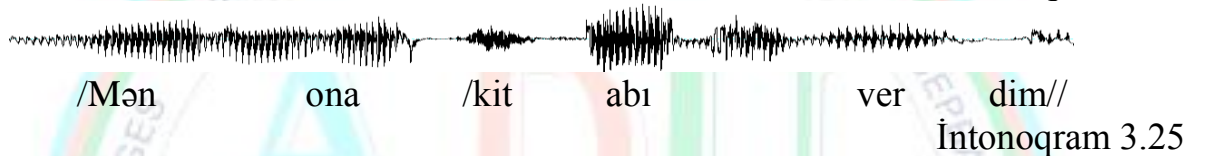
Qrafik 3.4

/Get Mirzə/ Səməndər səni qəbul edəcək// və /Get Mirzə Səməndər/ səni qəbul edəcək// cümlələrinin əsas ton tezlikləri

/Mən ona /kitabı verdim// və /Mən kitabı /ona verdim// cümlələrində presuppozisiyanın fərqli olması ilə ayrılır. Bunları biz transformasiya ilə daha dəqiq açma bilirik. Birinci halda /o/, ikinci halda isə /kitab/ rema olur. İkinci cümlədə iki intonasiya mərkəzi müşahidə olunur. Onlardan biri /gave/, digəri isə /to/ partiklinin üzərinə düşür. Bu da cümlənin semantikasında yeni semantik çalarlığın ifadəsi ilə izah oluna bilər. Cümlənin hər iki sintaqmatik üzvlənməsində əsas tonun tezliyi məlumat mərkəzinin yerləşdiyi sözün üzərinə düşür. Birinci cümlədə əsas tonun tezliyi 182 hs : 140 hs, ikinci cümlədə 178 hs : 152 hs nisbətindədir. Cümlənin hər iki variantında əsas tonun tezliyi sona doğru zəifləyir: birinci variantda 126 hs, ikinci variantda isə 123 hs-ə qədər enir (bax: ossilloqramlar 3.25, 3.26; intonoqramlar 3.25, 3.26).

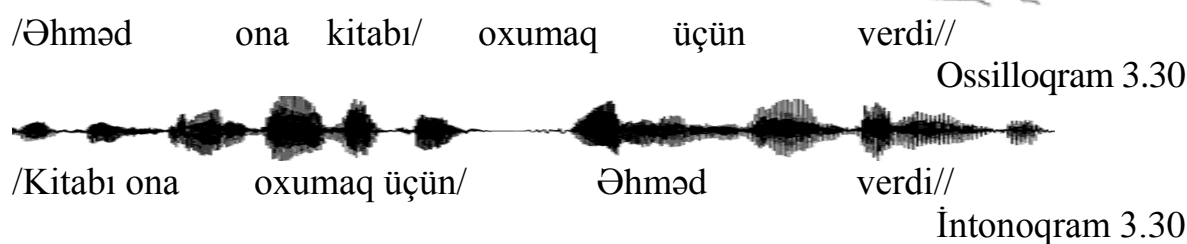
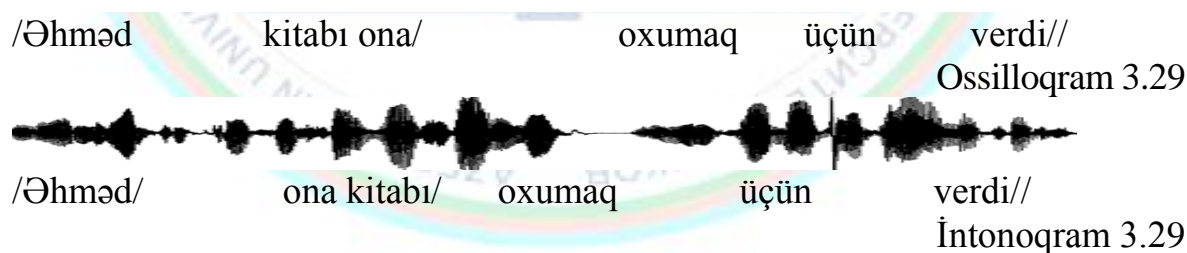
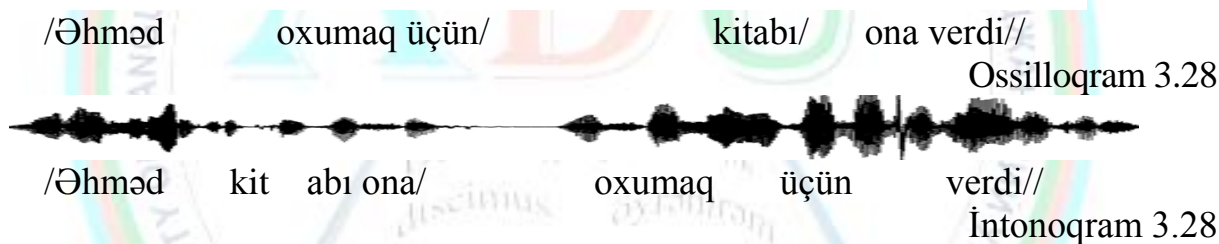
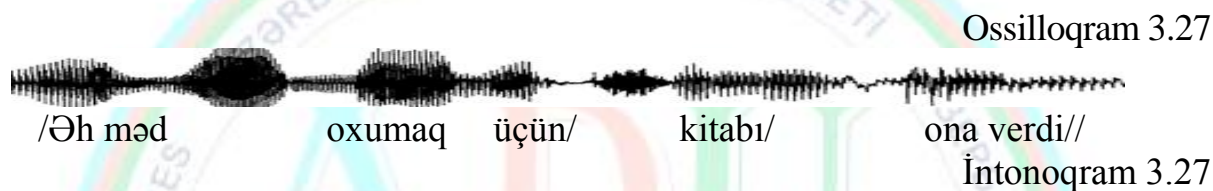
Ossilloqram 3.25

/Əhməd/ oxumaq üçün/ kitabı/ ona verdi//, /Əhməd/ kitabı ona/ oxumaq üçün verdi//, /Əhməd/ ona kitabı/ oxumaq üçün verdi// və /Kitabı ona/ oxumaq üçün/ Əhməd verdi// cümlələrində maraqlı mənzərənin şahidi oluruq. Birinci cümlədə məlumat mərkəzinin /ona/ sözünün üzərində cəmləşdiyinə görə yüksək ton tezliyi məhz həmin sözdə qeydə alınmışdır 186 hs. İkinci cümlədə məlumat mərkəzinin /oxumaq üçün/ birləşməsinə keçdiyinə görə yüksək ton tezliyi onda qeydə alınmışdır 172 hs. Üçüncü cümlədə isə yüksək ton tezliyi /kitabı/ sözündə qeydə alınmışdır 185 hs. Dördüncü cümlədə yüksək ton tezliyi /Əhməd/ sözünün parametrlərində qeydə alınmışdır 198 hs. Yuxarıdakı cümlələrin hamısında proqredient və terminal sintaqmlarda əsas tonun hərəkəti enən istiqamətlidir. Lakin hər iki cümlədə tonun maksimum zəifləməsi

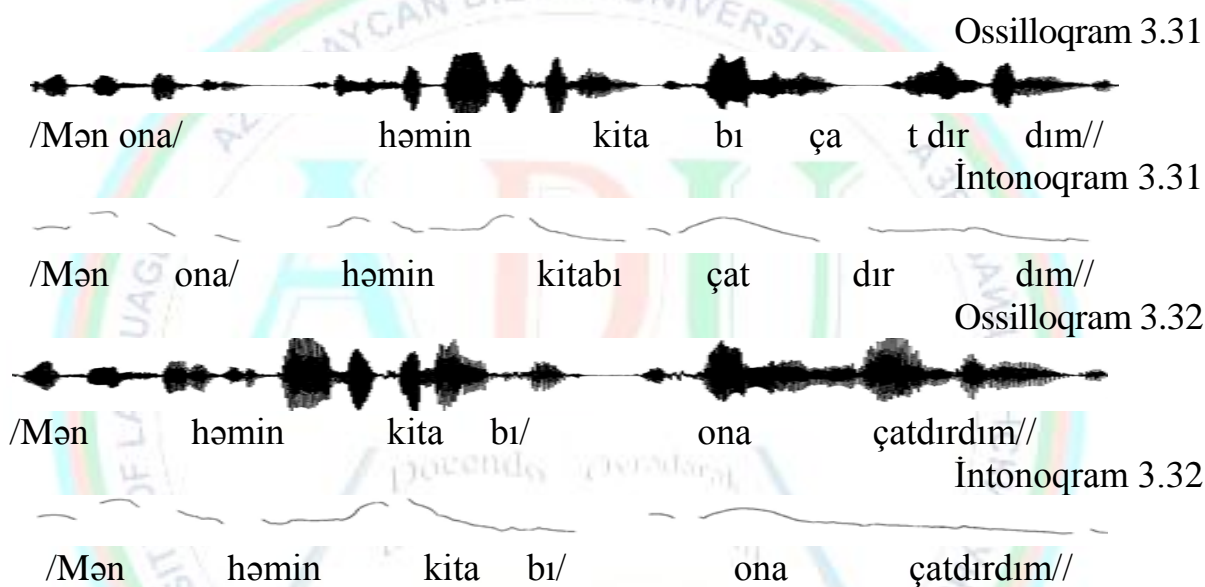
terminal sintaqmın sonundakı hecada qeydə alınmışdır. Bütün cümlələrdə ən yüksək interval fərqi axırınıcı sintaqmlardadır

Eksperimentə cəlb olunan bütün cümlə-variantlarda məlumat mərkəzini təşkil edən sözlərdə orta ton tezliyi cümlənin ümumi orta ton tezliyindən xeyli yüksəkdir. Məsələn, birinci cümlədə əsas tonun tezliyi 186 hs : 162 hs, ikinci cümlədə 172 hs : 156 hs, üçüncü cümlədə 185 hs : 164 hs, və nəhayət, dördüncü cümlədə 198 hs : 163 hs nisbətindədir. Sintaqmatik bölgüdən asılı olmayaraq təhlil olunan bütün cümlələrdə əsas tonun tezliyi sona doğru aşağı düşür. Birinci cümlədə əsas tonun tezliyi 122 hs, ikinci cümlədə 130 hs, üçüncü cümlədə 132 hs, dördüncü cümlədə 123 hs-dir (bax: ossilloqramlar 3.27, 3.28, 3.29, 3.30, intonoqramlar 3.27, 3.28, 3.29, 3.30).

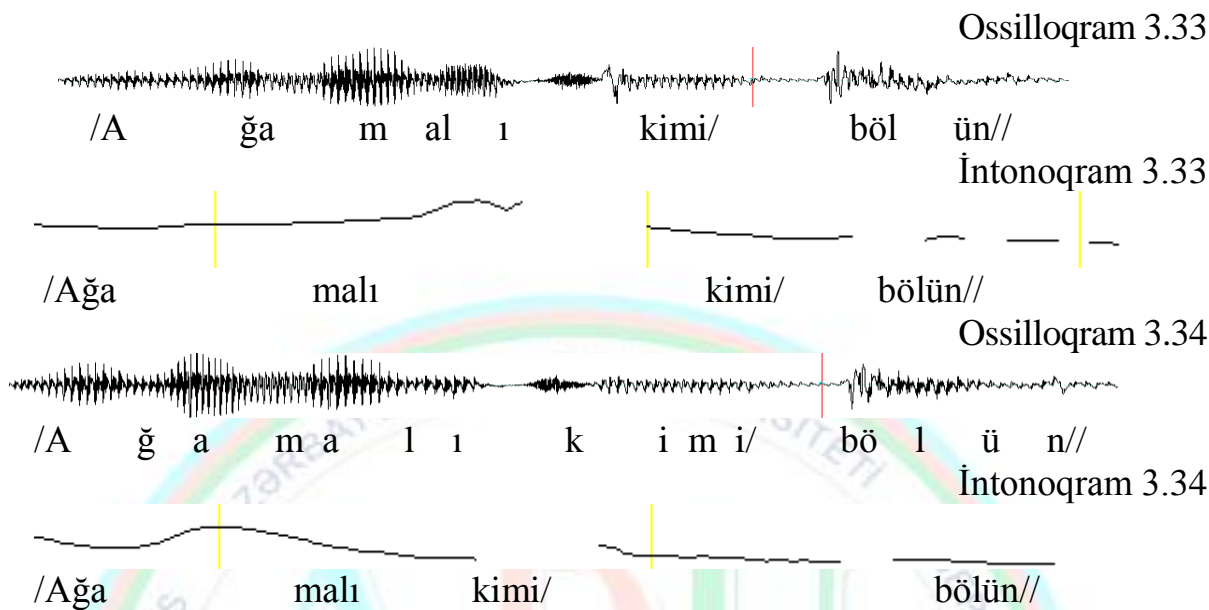
/Kitabı ona/ oxumaq üçün/ Əhməd verdi//

/Mən ona/ həmin kitabı çatdırdım// və /Mən həmin kitabı/ ona çatdırdım// cümlələrində məlumat mərkəzlərinin dəyişməsi ton korelyatının akustik göstəricilərinə də təsirsiz ötürülür. Birinci cümlədə yüksək ton tezliyi /həmin kitabı/ birləşməsində qeydə alınmışdır 173 hs. /Mən həmin kitabı/ ona çatdırdım// cümləsində məlumat mərkəzinin /ona/ sözünün üzərinə keçdiyinə görə yüksək ton tezliyinə də məhz onun qiymətlərində rast gəlinir 178 hs. Sintaqmatik bölgüdən asılı olmayaraq cümlələrin hər ikisində sonluğa doğru əsas tonun tezliyi xeyli zəifləyir. Birinci cümlədə əsas tonun tezliyi 128 hs-ə, ikinci cümlədə bu göstərici 133 hs-ə qədər aşağı düşür (bax: ossilloqramlar 3.31, 3.32; intonoqramlar 3.31, 3.32).

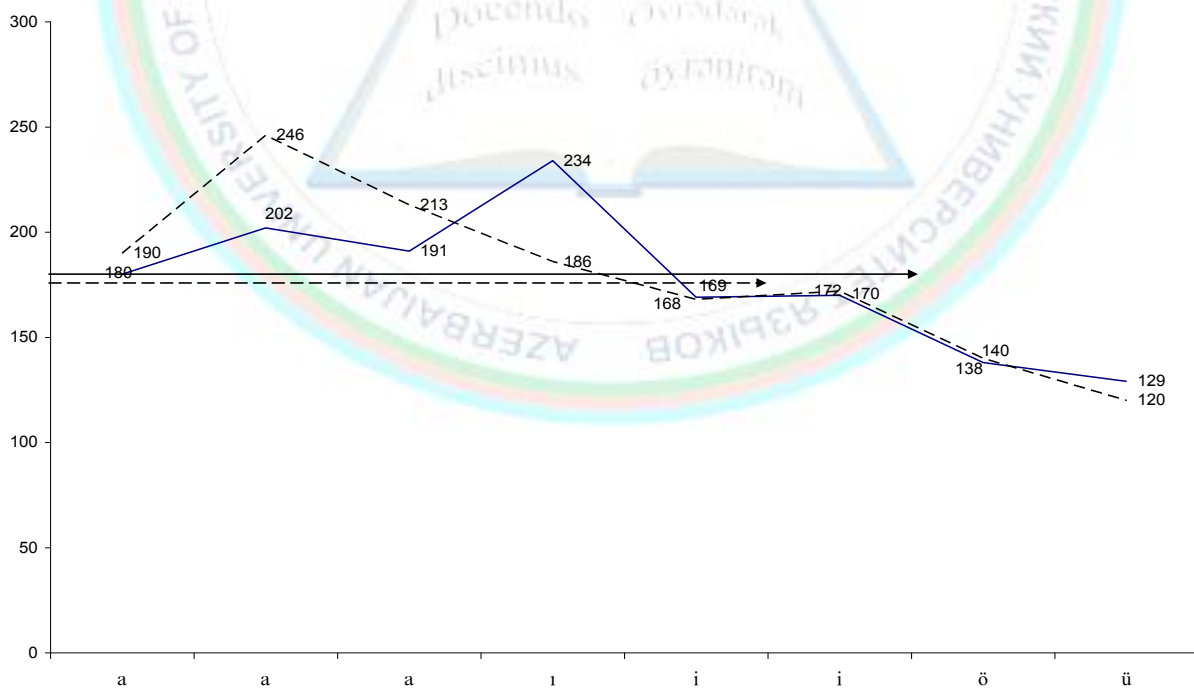
Azərbaycan dilindəki /Ağamalı kimi/ bölün// və /Ağa malı kimi/ bölün// cümlələrində sintaqmatik bölgü fərqli olduğu kimi ton tezliyinin də qiymətləri müxtəlifdir. Eksperimentə cəlb olunan cümlədə alt qatdakı implisit mənanın ifadəsindən asılı olaraq ton tezliyi fərqli göstəricilidir. Birinci variantda yüksək ton tezliyi /Ağamalı kimi/ birləşməsi üçüncü hecədə qeydə alınmışdır 234 hs. İkinci cümlədə isə yüksək ton tezliyi /ağa/ sözünün sonuncu hecasında qeydə alınmışdır 246 hs. Cümlənin hər iki variantında zəif ton tezliyi sonluqda qeydə alınmışdır: 129 hs : 120 hs (bax: ossilloqram 3.33, 3.34; intonoqramlar 3.33, 3.34). İkisintaqlı cümlələrin melodik strukturunu müəyyənləşdirmək üçün həmin sintaqların sonluqlarının müqayisə etmək vacibdir. Terminal sintaqların sonuncu hecası proqrediyent sintaqların sonuncu hecasına münasibətdə dəqiq mövqə tutur və əsas tonun maksimum zəifləməsi məhz bu hecədə qeydə alınır. Terminal sintaqlar sonda tonun maksimum enməsilə səciy-

yələnir. Proqrediyyət sintaqmların mütləq sonluğunda əsas ton tezliyi nisbətən yüksəkdir, yəni o, ya otra nisbi qiymətə yaxın, ya da orta nisbi qiymətdən yüksəkdir (bax: qr. 3.5, ossilloqramlar 3.33, 3.34; intonoqramlar 3.33, 3.34).

Qrafik 3.5

/Ağamalı kimi/ bölün// və /Ağa malı kimi/ bölün// cümlərində əsas ton tezliyinin qiymətləri

_____ /Ağamalı kimi/ bölün//

----- /Ağa malı kimi/ bölün//

Ossilloqrafik təhlil terminal intonasiya konturunun melodik strukturunda son-dan əvvəlki heca heç də həmişə zirvəni əmələ gətirmədiyini göstərir. Bütün halda vurğudan sonrakı saitin əsas tezliyi axırıncı vurğulu hecadakı ton tezliyindən aşağıdır.

b) zamana görə təhlil

Səslərin tələffüzünə sərf olunan zaman intonasiyada əhəmiyyətli rol oynayır. Sintaqların intonasiyasında uzunluq mühüm əhəmiyyətə malikdir. Sintaqların uzunluğundan bəhs edərkən, danışığın tempindən söz açmaq daha məqsədəuyğundur.

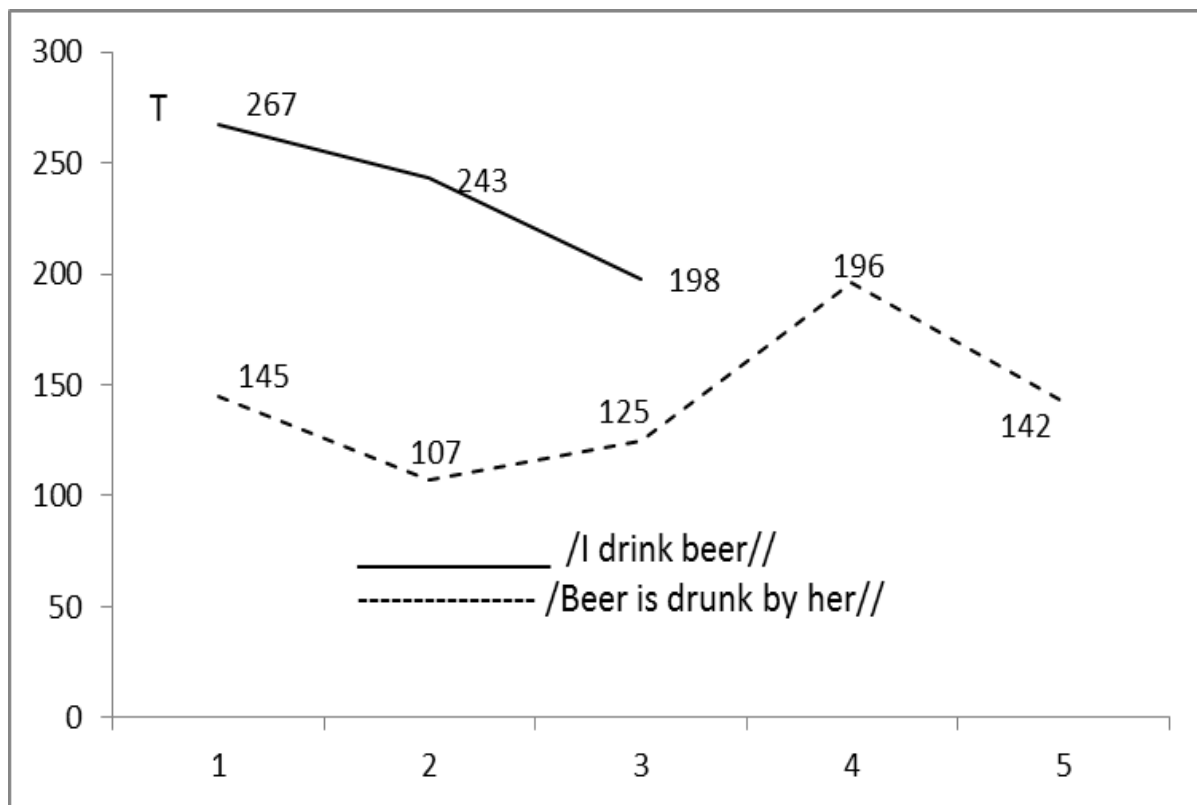
Danışığ aktında realizə olunan dil səslərinin uzunluğunu şərtləndirən amil-lərdən bəhs edən L.R.Zinder qeyd edirdi ki, “Səsin uzunluğu adətən fonetik şəraitlərdən, daha dəqiq desək, fonetik mövqelərdən birbaşa asılıdır. Səsin uzunluğu əksər hallarda açıq və qapalı hecalarda fərqli olur. O, əvvəlki və sonrakı samitlərin akustik keyfiyyətindən (kipləşən və ya novlu, kar və ya cingiltili), saitdən sonra gələn samit-lərin kəmiyyətindən, vurğunun yerindən (vurğulu heca, vurğudan əvvəlki, sonrakı, ikinci və s.), həmçinin söz və ya söz birləşmələrindəki hecaların sayından asılı ola bilər. Saitin uzunluğu ilə onun keyfiyyəti arasında müəyyən asılılıq da mövcuddur” (54, s. 187).

Dil səsinin gücünün amplitudların genişlənmə dərəcəsindən birbaşa asılılığını F.Y.Veysəlli də yazır: “Rəqsin amplitudları böyüdükcə səsin intensivliyi də artır» (28, s. 182). Onu da əlavə etmək istərdik ki, cümlənin intonasiyası onda təkə tonun qalxıb-enməsi və zaman dəyişikləri müşahidə olunan deyil, həm də həmin cümlənin ayrı-ayrı elementlərinin tələffüzünə sərf olunan gücün paylanmasıdır” (28, s. 182).

Eksperimentə cəlb olunan /I drink beer// cümləsində ən uzun zaman göstə-ricisi /drink/ sözündə qeydə alınmışdır 243 m/san. /Beer is drunk by her// cümləsində maksimum zaman sərfi /drunk/ sözündə qeydə alınmışdır 125 m/san. Birinci cümlədə sonuncu saitdə mütləq tələffüz müddəti 198 m/san-yə bərabərdir. /Beer is drunk by her// cümləsindəki sonuncu hecadakı saitin tələffüzünə sərf olunan zaman kəsiyi xeyli aşağıdır 141 m/san (bax: qrafik 3.6, ossilloqramlar 3.1, 3.2; intonoqramlar 3.1, 3.2).

Qrafik 3.6

/I drink beer// və /Beer is drunk by her// cümlərində əsas ton tezliyinin qiymətləri

/She plays piano// cümləsində maksimum səslənmə müddəti /plays/ sözündə qeydə alınmışdır 232 m/san. /The piano is played by her// cümləsində maksimum zaman sərfi /piano/ sözündə aşkarlanır 226 m/san. Hər iki cümlədə zaman azalan istiqamətlidir. Birinci cümlədə saitın tələffüzünə sərf olunan zaman 187 m/san, ikinci cümlədə isə bu müddət 159 m/san (bax: ossilloqramlar 3.3, 3.4; intonoqramlar 3.3, 3.4).

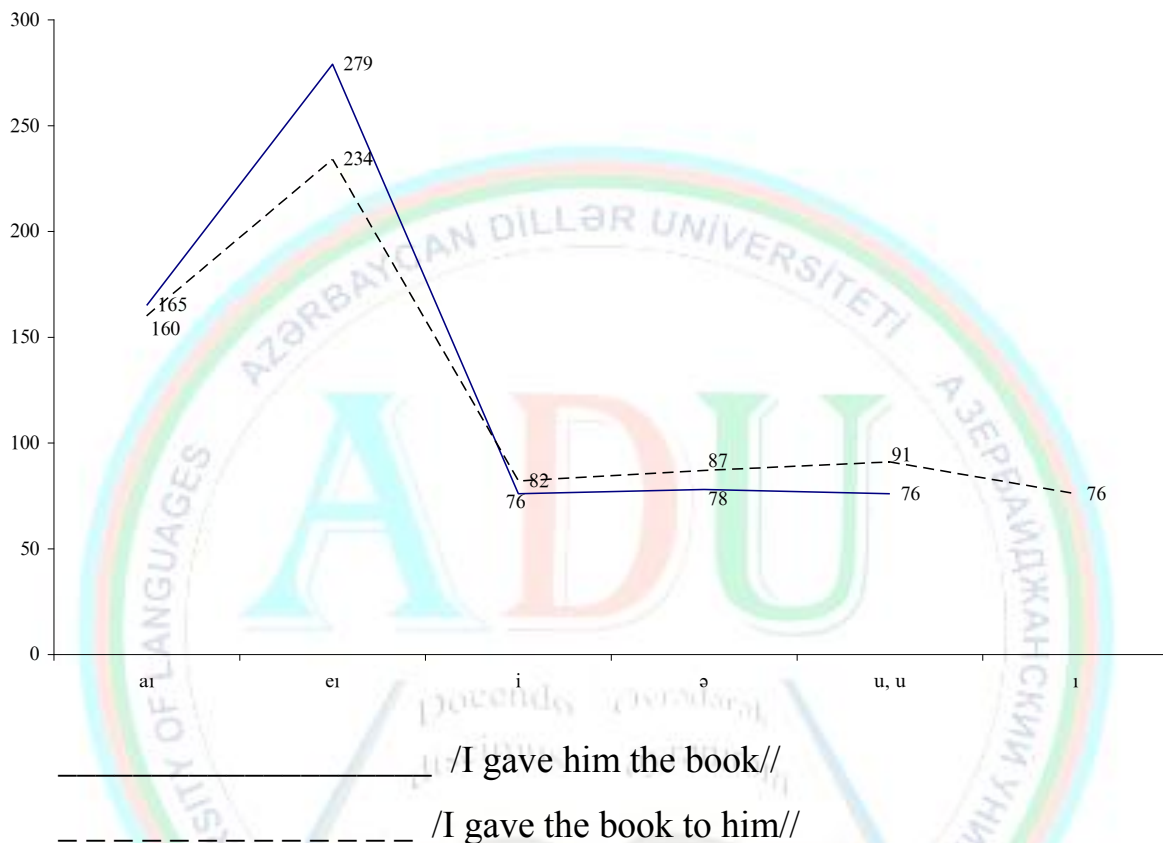
Yuxarıdakı cümlələrin hər ikisində deyildiyi kimi, informasiya feillərdədir, ona görə də onlara sərf olunan zaman çoxdur. /John likes Mary// cümləsində maksimum zaman sərfi /likes/ sözündə qeydə alınmışdır 230 m/san. /John is liked by Mary// cümləsində maksimum uzunluq /liked/ sözündə qeydə alınmışdır 209 m/san. Hər iki cümlədə zaman sərfi sona doğru azalır 98 m/san : 105 m/san (bax: ossilloqramlar 3.5, 3.6; intonoqramlar 3.5, 3.6).

/I gave him the book// cümləsində maksimum zaman sərfi /gave/ sözündə qeydə alınmışdır 279 m/san. /I gave the book to him// cümləsində isə yüksək zaman sərfi 234 m/san-ə bərabərdir. Birinci cümlədə orta zaman sərfi 143 m/san-dir. İkinci

cümlədə isə orta zaman sərfi 121 m/san-dir. Hər iki cümlədə zaman sərfi sona doğru aşağı düşür: 97 m/san : 88 m/san (bax: qrafik 3.7; ossilloqramlar 3.9, 3.10).

Qrafik 3.7.

/I gave him the book// və /I gave the book to him// cümlələrində zaman qiymətləri

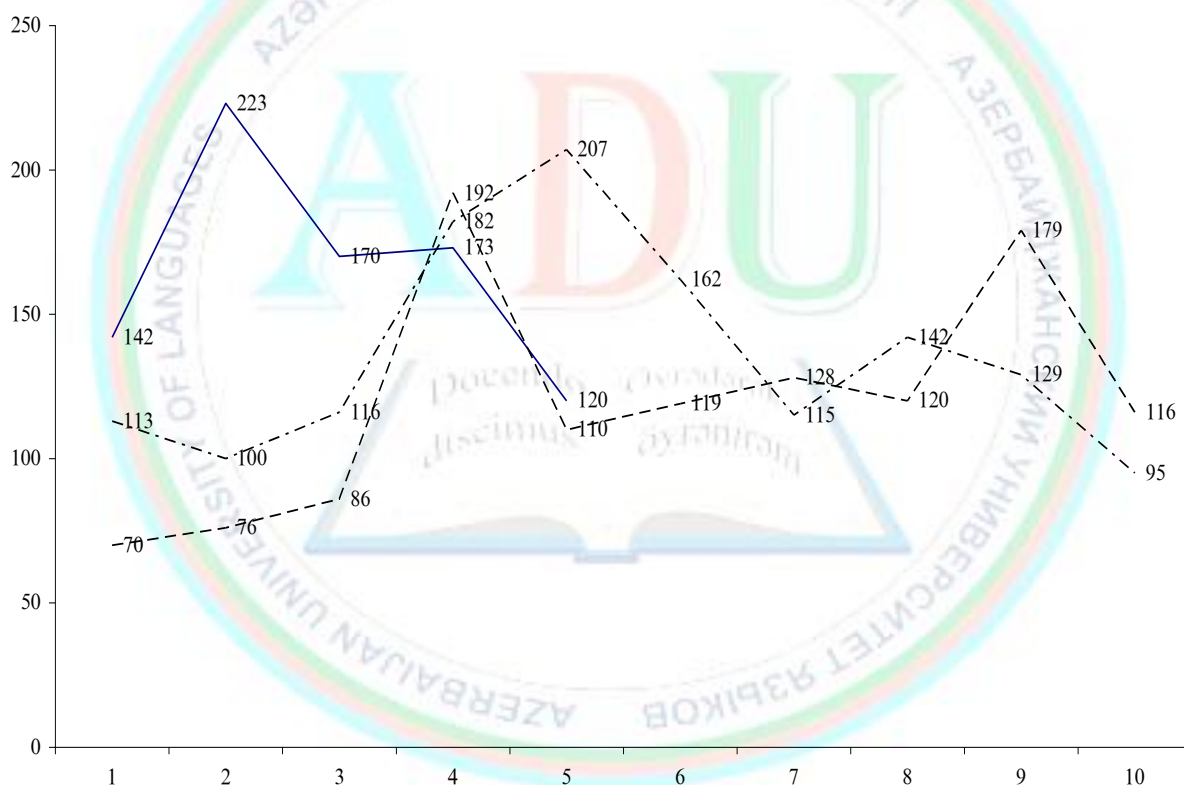
/He cut it with a knife// cümləsində maksimum zaman sərfi /cut/ sözündə qeydə alınmışdır 129 m/san. /He used a knife to cut it// cümləsində maksimum zaman sərfi /used/ sözündə qeydə alınmışdır 146 m/san. hs. Cümlənin sonunda mövqə tutan /cut/ sözündə isə zaman sərfi digər cümlənin əvvəlində işlənən /cut/ sözündəki zaman sərfinə nisbətən aşağıdır 78 m/san. Hər iki cümlədə zaman parametri sona doğru xeyli zəifdir: 76 m/san : 78 m/san (bax: ossilloqramlar 3.7, 3.8; intonoqramlar 3.7, 3.8).

/He said he went to London// /Every day// cümləsində yüksək zaman sərfi /London/ sözündə qeydə alınmışdır 113 m/san. Cümlənin sonunda aşağı zaman sərfi müşahidə olunur 87 m/san. /He said he went to London every day// cümləsində maksimum zaman sərfi 120 m/san-dir. Cümlənin sonunda uzunluq 86 m/san-yə qədər aşağı düşür (bax: ossilloqram 3.11, 3.12, intonoqramlar 3.11, 3.12).

/Mother loves daughter// cümləsində maksimum zaman sərfi /mother/ sözündə qeydə alınmışdır 223 m/san. /This is a mother who loves her daughter// cümləsində /mother/ sözündə maksimum uzunluq 192 m/san-dir. /That is a daughter who loves her mother// cümləsində isə həmin sözdə zaman sərfi 129 m/san-dir. Hər üç cümlədə sonda zaman sərfi xeyli aşağı düşür. Birinci cümlədə bu qiymət 120 m/san., ikinci cümlədə 116 m/san., üçüncü cümlədə isə 95 m/san-dir (bax: qrafik 3.8; ossilloqram 3.16, 3.17, intonoqramlar 3.16, 3.17).

Qrafik 3.8

/Mother loves daughter//, /This is a mother who loves her daughter// və /That is a daughter who loves her mother// cümlələrində zaman qiymətləri

_____ /Mother loves daughter//

----- /This is a mother who loves her daughter//

- /That is a daughter who loves her mother//

/The sea was stormy// cümləsində maksimum zaman göstəricisi /sea/ sözündə qeydə alınmışdır 215 m/san. /It was stormy in the sea// cümləsində isə maksimum zaman sərfi /was/ sözündə qeydə alınmışdır 234 m/san. Birinci cümlənin sonunda za-

man sərfi 96 m/san, ikinci cümlədə isə zaman sərfi 82 m/san-dir (bax: ossilloqramlar 3.13, 3.14, intonoqramlar 3.13, 3.14).

/There are (is) a sister a of my owner and her friend// cümləsində maksimum uzunluq başlanğıc hecalarda və /sister/ sözündə qeydə alınmışdır 97 m/san. Həmin cümlənin sonunda zaman sərfi nisbətən aşağı, yəni 62 m/san-dir (bax: ossilloqram 3.15, intonoqram 3.15).

Azərbaycan dilindəki /Mən əminəm ki, professor/ Veysəlli onun cavabını bəyənəcək// və /Mən əminəm ki, professor Veysəlli/ onun cavabını bəyənəcək// cümlələrində sintaqmatik bölgünün dəyişməsi zaman parametrinə də öz təsirini göstərmişdir. Birinci cümlədə məlumat mərkəzinin /professor/ sözündə yerləşdiyinə görə maksimum zaman sərfi də ona məxsusdur 86 m/san-yə (bax: ossilloqramlar 3.18, 3.19, intonoqramlar 3.18, 3.19).

İkinci cümlədə maksimum zaman sərfi /Veysəlli/ sözündə qeydə alınmışdır 82 m/san. Birinci cümlədə /professor/ sözündə orta tələffüz tempi 86 m/san., ikinci cümlədə 76 m/san.-dir. Birinci cümlədə orta tələffüz sürəti 68 m/san.-dir. /Mən əminəm ki, professor Veysəlli/ onun cavabını bəyənəcək// cümləsində bu $82 : 65$ m/san.-yə nisbətindədir. Hər iki cümlənin sonuna doğru tələffüz tempi zəifləyir $53 : 52$ m/san (bax: ossilloqramlar 3.18, 3.19, intonoqramlar 3.18, 3.19).

/Professorun dəvəti/ hamının ürəyindən oldu// cümləsində maksimum zaman sərfi /dəvəti/ sözünə məxsusdur 86 m/san. /Professor ki, dəvət eləyiblər/ bu hamının ürəyindən oldu// cümləsində isə maksimum tələffüz müddəti /dəvət eləyiblər/ birləşməsinə məxsusdur: 72 m/san (bax: ossilloqramlar 3.20, 3.21, intonoqramlar 3.20, 3.21).

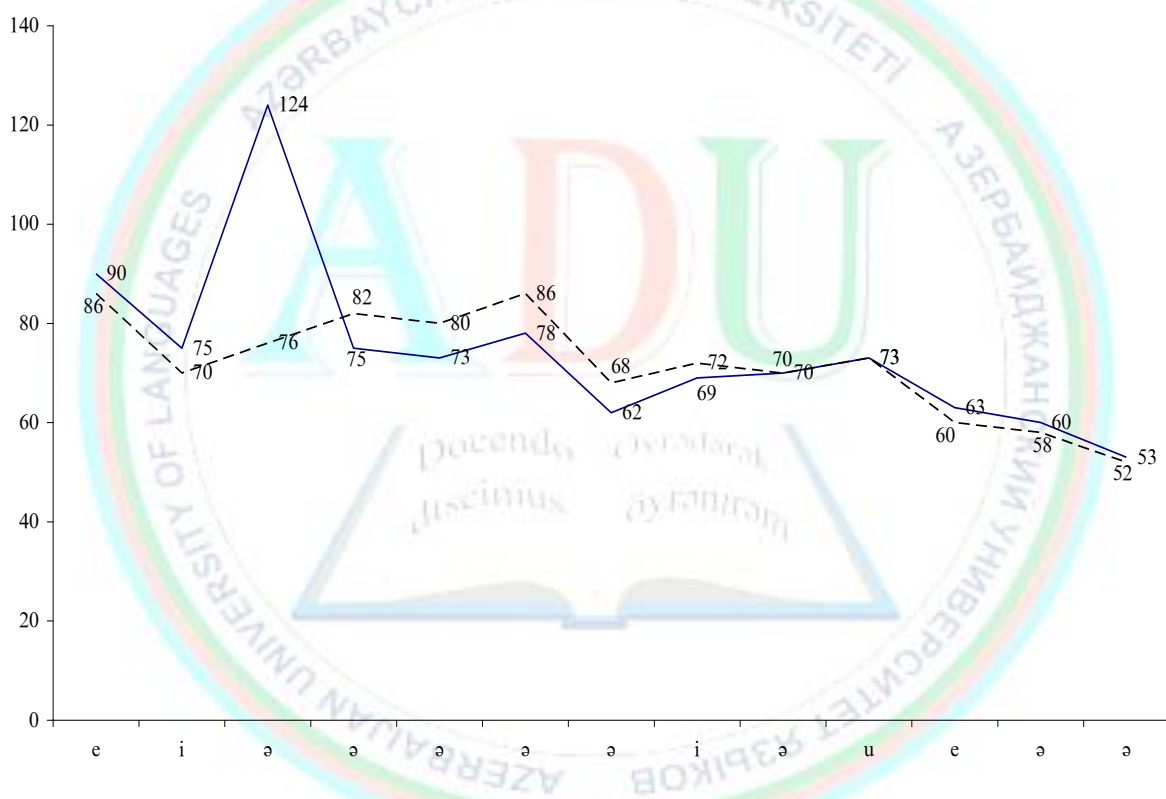
/Professor ki, kimisə dəvət eləyib bu hamının/ ürəyindən oldu// cümləsində orta tələffüz tempi $76 : 68$ m/san. nisbətindədir. Müqayisə olunan hər üç cümlədə zaman sərfi sona doğru xeyli aşağı düşür. Birinci cümlədə zaman sərfi 61 m/san., ikincidə 62 m/san., üçüncü cümlədə isə 58 m/san.-dir (bax: ossilloqram 3.22, intonoqram 3.22).

Ossilloqrafik təhlil olunan /Get, Mirzə/ Səməndər səni qəbul edəcək// və /Get, Mirzə Səməndər/ səni qəbul edəcək// cümlələrində məlumat mərkəzinin cümlə struk-

turunda yerini dəyişməsi tələffüz sürətinə də təsir edir. Birinci cümlənin sintaqmatik üzvlənməsində maksimum uzunluq /Mirzə/ sözünə məxsusdur 124 m/san. İkinci cümlədə maksimum uzunluq /Səməndər/ sözünə xasdır 84 m/san. Cümlənin hər iki sintaqmatik üzvlənməsində uzunluq məlumat mərkəzinin yerləşdiyi sözə məxsusdur. Birinci variantda 124 : 68 m/san., ikinci variantda isə 84 : 72 m/san. nisbətindədir (bax: qrafik 3.9, ossilloqramlar 3.23, 3.23, intonoqramlar 3.23, 3.24).

Qrafik 3.9

/Get, Mirzə/ Səməndər səni qəbul edəcək// və /Get, Mirzə Səməndər/ səni qəbul edəcək// cümlələrində zaman qiymətləri

_____ /Get, Mirzə/ Səməndər səni qəbul edəcək//

----- /Get, Mirzə Səməndər/ səni qəbul edəcək//

/Əhməd oxumaq üçün/ kitabı ona verdi// cümləsində məlumat mərkəzinin /ona/ sözünün üzərində keçdiyinə görə maksimum uzunluq məhz həmin sözə məxsusdur 93 m/san. /Əhməd kitabı ona/ oxumaq üçün verdi// cümləsində məlumat mərkəzinin /oxumaq üçün/ söz birləşməsinə keçdiyinə görə maksimum zaman sərfi onda qeydə alınmışdır - 86 m/san (bax: ossilloqramlar 3.27, 3.28, intonoqramlar 3.27, 3.28).

/Əhməd ona kitabı/ oxumaq üçün verdi// cümləsində maksimum uzunluq /kitabı/ sözündə qeydə alınmışdır 90 m/san. /Kitabı ona oxumaq üçün / Əhməd verdi// cümlədə isə maksimum zaman sərfi /Əhməd/ sözündə qeydə alınmışdır 103 m/san. Təhlil olunan cümlə-variantlarda məlumat mərkəzini təşkil edən sözlərdə orta tələffüz sürəti cümlənin ümumi orta tələffüz sürətindən xeyli yüksəkdir. Birinci cümlədə orta tələffüz sürəti 93 : 68 m/san, ikinci cümlədə 86 : 66 m/san, üçüncü cümlədə 90 : 70 m/san, dördüncü cümlədə 104 : 71 m/san nisbətindədir. Cümlələrin sintaqmatik bölgüsündən asılı olmayaraq bütün cümlələrdə tələffüz tempi sonluğa doğru aşağı düşür. Birinci cümlənin sonunda sait tələffüz sürəti 53 m/san, ikinci cümlədə 60 m/san, üçüncü cümlədə 62 m/san, dördüncü cümlədə isə 63 m/san-dir (bax: ossilloqramlar 3.29, 3.30, intonoqramlar 3.29, 3.30).

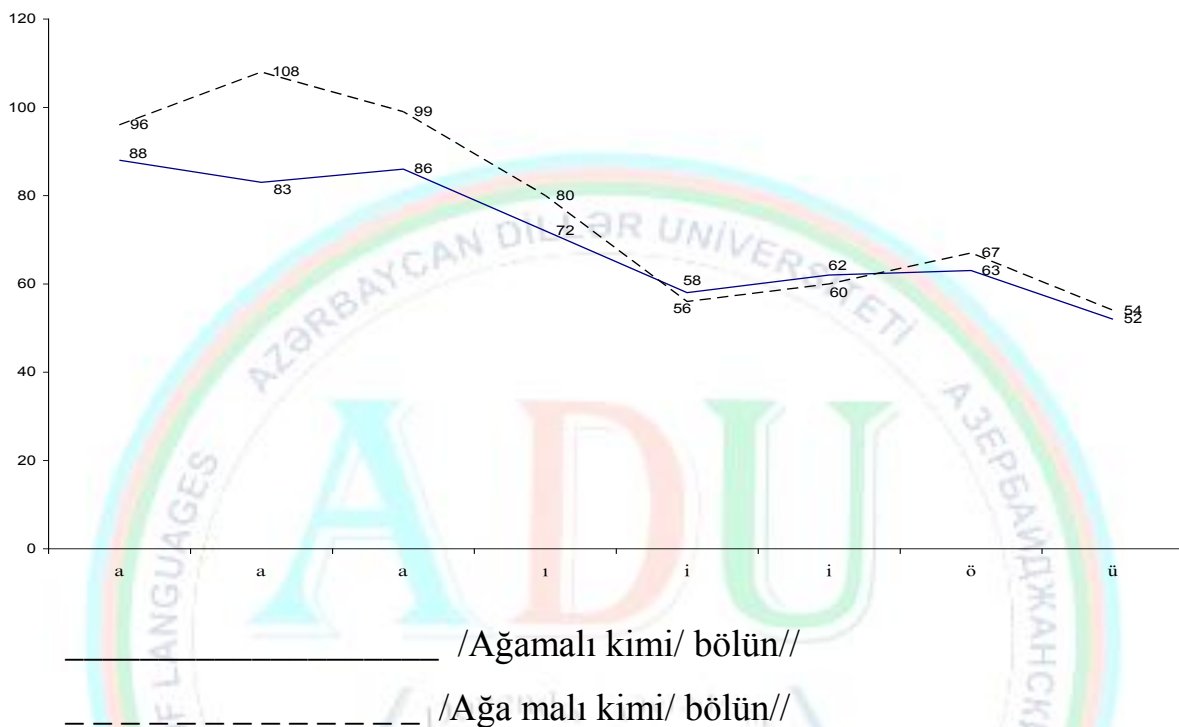
Azərbaycan dilindəki /Mən ona/ həmin kitabı çatdırdım// və /Mən həmin kitabı/ ona çatdırdım// cümlələrində məlumat mərkəzlərinin dəyişməsi akustik göstəricilərdə də özünü göstərir. Birinci cümlədə maksimum zaman sərfi /həmin kitabı/ birləşməsinə aiddir 80 m/san. İkinci cümlədə məlumat mərkəzinin /ona/ sözünün üzərinə keçdiyinə görə maksimum zaman sərfi məhz həmin sözə məxsusdur 86 m/san. Sintaqmatik bölgüdən asılı olmayaraq cümlələrin hər ikisində sona doğru zaman sərfi aşağı qiymətlidir. Birinci cümlədə zaman sərfi 52 m/san-yə, ikinci cümlədə zaman sərfi 68 m/san-yə qədər aşağı düşür (bax: ossilloqramlar 3.31, 3.32, intonoqramlar 3.31, 3.32).

Cümlədə alt qatdakı implisit mənanın ifadəsindən asılı olaraq zaman parametri də fərqli akustik göstəricilidir. /Ağamalı kimi/ bölün// və /Ağa malı kimi/ bölün// cümlələrində sintaqmatik bölgü fərqli olduğu kimi zaman sərfinin də qiymətləri müxtəlifdir. Birinci variantda maksimum zaman sərfi /Ağamalı kimi/ birləşməsinin sonuncu hecasında qeydə alınmışdır 86 m/san (bax: qrafik 3.10; ossilloqramlar 3.33, 3.34, intonoqramlar 3.33, 3.34). /Ağa malı kimi/ bölün// cümləsində isə maksimum zaman sərfi /ağa/ sözünün sonuncu hecasında qeydə alınmışdır 108 m/san-yə. Cümlənin hər iki variantında nisbətən zəif zaman sərfi sonda qeydə alınmışdır 52 : 54 m/san. Cümlələrin sonunda sintaqmlarda danışq tempinin ləngiməsi terminal sintaqmlar üçün səciyyəvi xüsusiyyətidir. İki və daha artıq sintaqmlı

cümlələrin temporal təhlili proqrediyent sintaqmların sonu ilə müqayisədə terminal sintaqmların sonunda səslərin tələffüz tempi xeyli ləngiyir (bax: qrafik 3.10).

Qrafik 3.10.

/Ağamalı kimi/ bölün// və /Ağa malı kimi/ bölün// cümlələrinin zaman qiymətləri

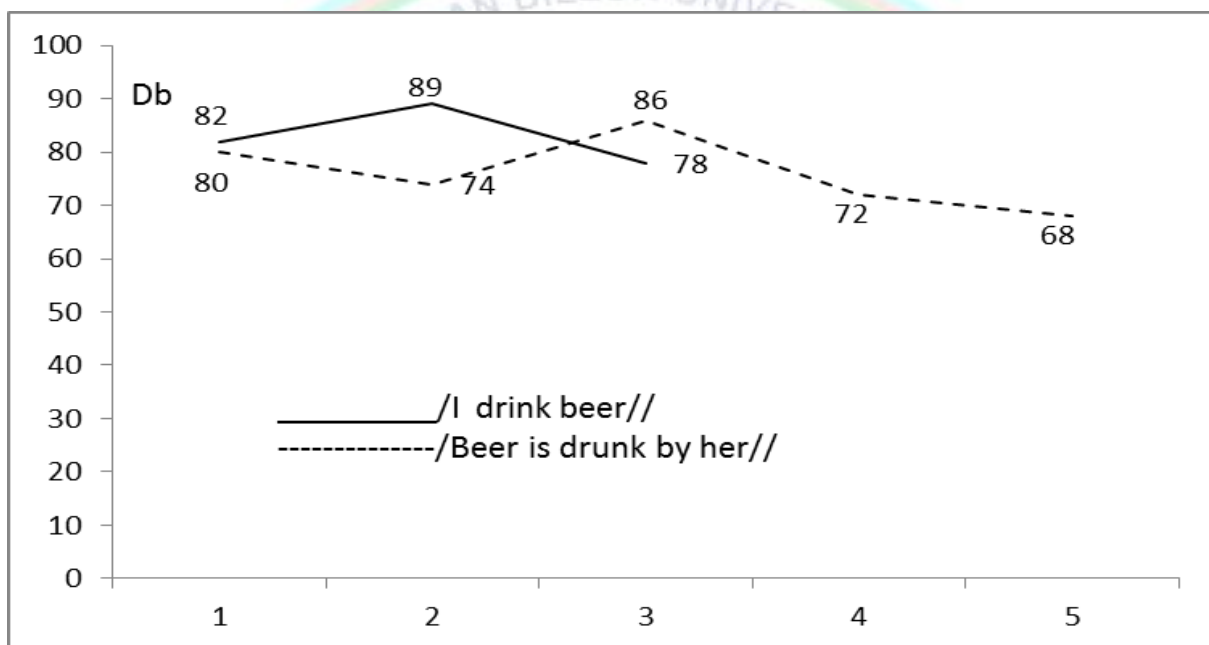
c) intensivliyə görə təhlil

İntensivlik dil səslərini bir-birindən fərqləndirən əsas akustik xüsusiyyətlərdən biridir. L.R.Zinderə görə, “saitin intensivliyi ... bütövlükdə danışıqın intensivliyindən, onun söz və ya söyləm vurğusuna münasibətdə tutduğu mövqedən asılıdır (54, s. 84). “...saitin intensivliyi onun akustik keyfiyyətilə bağlıdır. ...qapalı saitlər adətən açıq saitlərə nisbətən zəif intensivliyə malik olurlar, yəni /a/ fonemi eyni fonetik mövqedə /i/ fonemindən intensiv olmalıdır. ...saitlərdə intensivliyin hərəkəti müxtəlif şəraitlərdən, saitın vurğuya münasibətdə tutduğu yerdən, samitlərlə qonşuluğundan və s. asılıdır” (54, s. 182). F.Veysəlliyə görə, “Rəqsin amplitudları böyüdükcə səsin intensivliyi də artır... cümlənin intonasiyası təkcə tonun qalxıb-enməsi və zaman dəyişikləri müşahidə olunan deyil, həm də həmin cümlənin ayrı-ayrı elementlərinin tələffüzünə sərf olunan gücün paylanmasıdır (28, s. 182).

/I drink beer// cümləsində maksimum intensivlik /dring/ sözündə qeydə alınmışdır 89 db. /Beer is drunk by her// cümləsində isə intensivlik zirvəsi /drunk/ sözündə nəzərə çarpır 86 db. Hər iki cümlənin sonunda amplitudlar zəifləyir. Birinci cümlədə intensivlik 78 db, ikinci cümlədə isə 68 db-ə qədər zəifləyir. İntonasiya konturunu xarakterizə etmək üçün təkcə intensivliyin sözdən sözə, saيتدən saite hərəkəti yetərli deyil, həm də saitin daxilində intensivliyin hərəkət traektoriyasını mütləq nəzərə almaq lazımdır (bax: qrafik 3.11, ossilloqramlar 3.1, 3.2, intonoqramlar 3.1, 3.2).

Qrafik 3.11

/I drink beer// və /Beer is drunk by her// cümlələrinin intensivlik qiymətləri

Təhlil olunan /She plays piano// → /The piano is played by her// cümlələrində intensivlik zirvəsi /plays/ sözünə məxsusdur 85 db. Birinci cümlədə orta intensivlik 72 db-dir. İkinci cümlədə yüksək intensivlik /piano/ sözündə qeydə alınmışdır 82 db. Hər iki cümlənin sonunda intensivlik zəifləyir. Birinci cümlədə saitin intensivliyi 69 db-ə, ikinci cümlədə isə 67 db-ə qədər aşağı düşür (bax: ossilloqramlar 3.3, 3.4, intonoqramlar 3.3, 3.4).

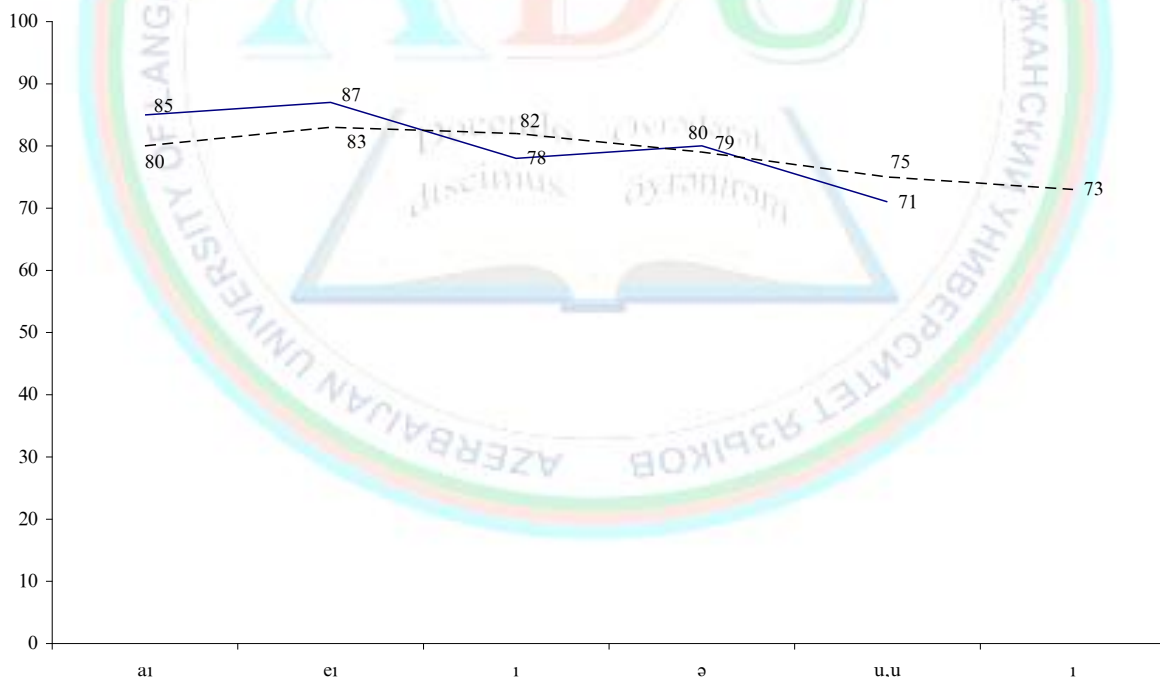
/John likes Mary// cümləsində maksimum intensivlik /likes/ sözündə qeydə alınmışdır 85 db. /John is liked by Mary// cümləsində intensivlik zirvəsi /liked/ sözündə qeydə alınmışdır 82 db. Müqayisə olunan cümlələrdə intensivlik sona doğru zəifləyir 73 db : 69 db (bax: ossilloqramlar 3.5, 3.6, intonoqramlar 3.5, 3.6).

İngilis dilindəki /He cut it with a knife// cümləsinin ossilloqramının təhlili intensivlik zirvəsinin /cut/ sözündə qeydə alındığını göstərir 87 db. /He used a knife to cut it// cümləsində maksimum intensivlik göstəricisi /used/ sözünə aiddir 81 db. Cümlənin sonundakı /cut/ sözündə intensivlik nisbətən aşağı, yəni 70 db. Cümlələrin sonunda amplitudlar sönən istiqamətdə hərəkət edir 72: 70 db (bax: ossilloqramlar 3.7, 3.8, intonoqramlar 3.7, 3.8).

Ossilloqrafik təhlil /I gave him the book// cümləsində maksimum intensivliyin /gave/ sözünün qiymətlərində qeydə alındığını göstərir 87 db. /I gave the book to him// cümləsində amplitudların sıfır xəttindən maksimum uzaqlaşması 83 db-ə bərabərdir. Hər iki cümlənin intonasiya konturunda dinamiklik sona doğru zəifləyir 71 db : 73 db (bax: qr. 3.12, ossilloqramlar 3.9, 3.10, intonoqramlar 3.9, 3.10).

Qrafik 3.12

/I gave him the book// və /I gave the book to him// cümlələrinin intensivlik qiymətləri

_____ /I gave him the book//

----- /I gave the book to him//

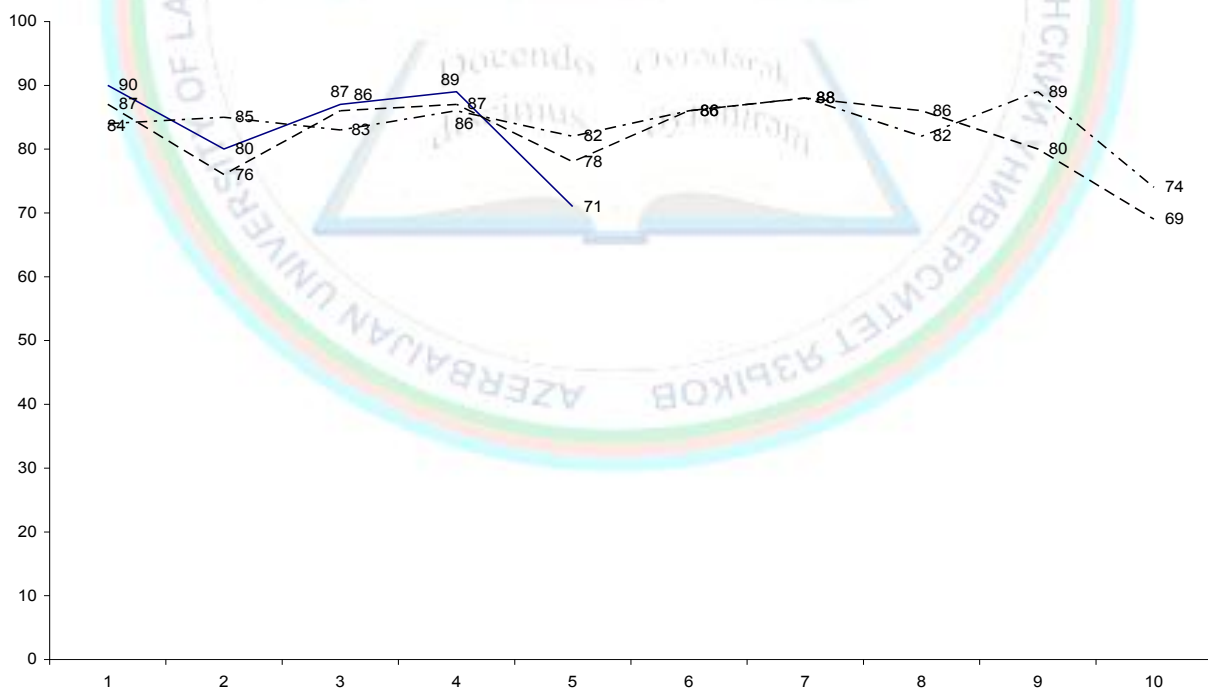
Təhlil olunan /He said he went to London// /Every day// cümləsində yüksək intensivlik /London/ sözünə məxsusdur 84 db. Cümlənin sonunda intensivlik qiymətləri xeyli zəifləyir 68 db. /He said he went to London every day// cümləsində mak-

simum intensivlik 81 db-dir. Cümlənin sonunda intensivlik qiymətləri 70 db-ə qədər zəifləyir. Əldə olunan nəticələrə əsasən demək olar ki, cümlələrin sonuna doğru intensivliyin zəifləməsi relevant əlamətdir. Cümlənin sonunda intensivliyin zəifləməsi ingilis dili üçün səciyyəvi haldır və bunu eksperimentin nəticələrinin statistik təhlili də təsdiqləyir (bax: ossilloqramlar 3.11, 3.12, intonoqramlar 3.11, 3.12).

/Mother loves daughter// cümləsində maksimum intensivlik /mother/ sözündə qeydə alınmışdır 90 db. /This is a mother who loves her daughter// cümləsində cümlənin ortasında reallaşan /mother/ sözündə maksimum intensivlik 86 db bərabərdir. /That is a daughter who loves her mother// cümləsində isə həmin sözdə maksimum intensivlik 74 db-dir. Hər üç cümlədə sonda intensivlik zəifləyir. Birinci cümlədə bu qiymət 68 db, ikinci cümlədə 65 db, üçüncü cümlədə 63 db-dir (bax: qrafik 3.13, ossilloqramlar 3.16, 3.17, intonoqramlar 3.16, 3.17).

Qrafik 3.13

/Mother loves daughter//, /This is a mother who loves her daughter// və /That is a daughter who loves her mother// cümlələrinin intensivlik qiymətləri

_____ /Mother loves daughter//

----- /This is a mother who loves her daughter//

..... /That is a daughter who loves her mother//

Eksperimentə cəlb olunan /The sea was stormy// cümləsində maksimum intensivlik /sea/ sözünə xasdır 89 db. /It was stormy in the sea// cümləsində isə intensivlik zirvəsi /was/ sözünə məxsusdur 84 db. Birinci cümlənin sonunda intensivlik 67 db, ikinci cümlədə 58 db-ə qədər enir. Təhlil olunan /There are (is) a sister a of my owner and her friend// cümləsində maksimum intensivlik /sister/ sözünə məxsusdur 80 db. Həmin cümlənin sonuna doğru amplitudlar sönən istiqamətdə hərəkət edir 57 db (bax: ossilloqramlar 3.13, 3.14, 3.15, intonoqramlar 3.13, 3.14, 3.15).

/Mən əminəm ki, professor/ Veysəlli onun cavabını bəyənəcək// və /Mən əminəm ki, professor Veysəlli/ onun cavabını bəyənəcək// cümlələrində sintaqmatik bölgü intensivliyə də təsir etmişdir. Birinci cümlədə məlumat mərkəzinin /professor/ sözünə təsadüf etdiyindən intensivlik zirvəsi də onda qeydə alınmışdır 82 db (bax: ossilloqramlar 3.18, 3.19, intonoqramlar 3.18, 3.19).

/Mən əminəm ki, professor Veysəlli/ onun cavabını bəyənəcək// cümləsində yüksək intensivlik /Veysəlli/ sözündə qeydə alınmışdır 80 db. Birinci cümlədə /professor/ sözündə orta intensivlik 78 db, ikinci cümlədə 71 db-dir. Birinci cümlədə orta intensivlik 63 db-dir. İkinci cümlədə bu 80 : 61 db nisbətindədir. Hər iki cümlənin sonuna doğru intensivlik zəifləyir. Birinci cümlədə orta intensivlik 58 db-ə, ikinci cümlədə isə 56 db -ə qədər enir (bax: ossilloqramlar 3.18, 3.19, intonoqramlar 3.18, 3.19).

Azərbaycan dilindəki /Professorun dəvəti/ hamının ürəyindən oldu// cümləsində yüksək intensivlik /dəvəti/ sözündə qeydə alınmışdır 83 db. /Professor ki, dəvət eləyiblər/ bu hamının ürəyindən oldu// cümləsində maksimum intensivlik /dəvət eləyiblər/ birləşməsinə xasdır. Təhlil olunan cümlədə orta intensivlik qiyməti 64 db-ə bərabərdir (bax: ossilloqramlar 3.20, 3.21, intonoqramlar 3.20, 3.21).

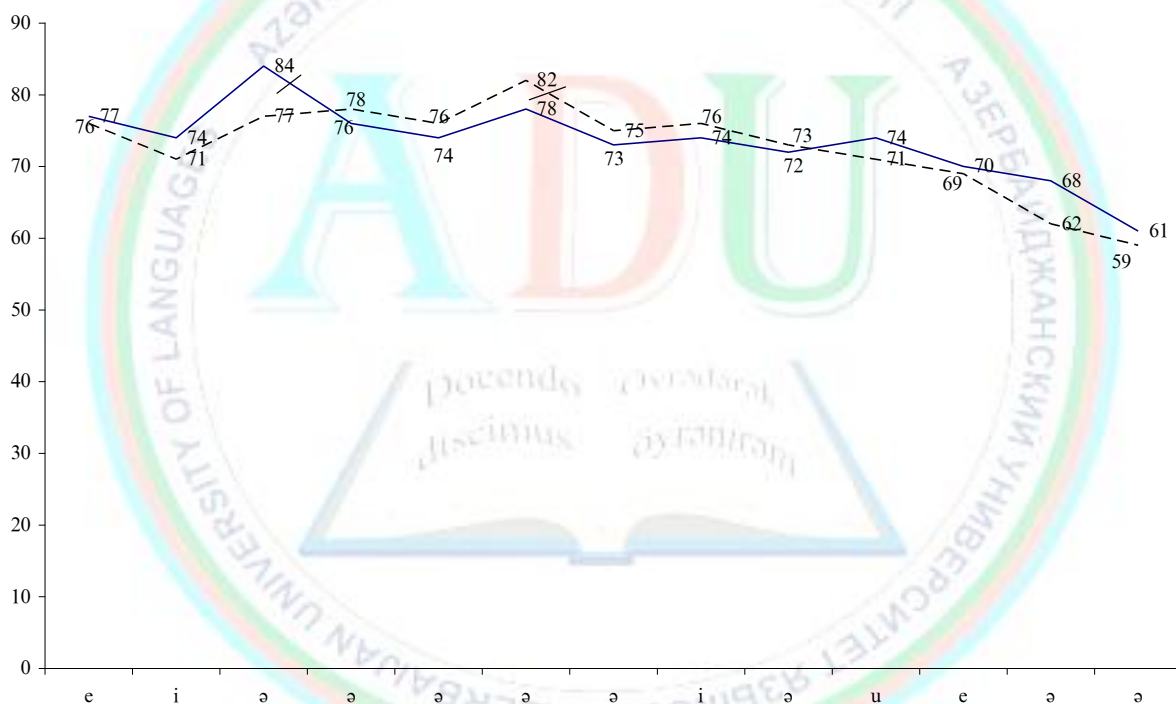
/Professor ki, kimisə dəvət eləyib bu hamının/ ürəyindən oldu// cümləsində orta intensivlik 81 : 62 db nisbətindədir. Müqayisə olunan hər üç cümlədə intensivlik sona doğru xeyli aşağıdır. Birinci cümlədə 53 db, ikinci cümlədə 57 db, üçüncü cümlədə 61db-dir (bax: ossilloqram 3.22).

Azərbaycan dilindəki /Get, Mirzə/, Səməndər səni qəbul edəcək// və /Get, Mirzə Səməndər/ səni qəbul edəcək// cümlələrində məlumat mərkəzinin cümlə strukturunda yerini dəyişməsi intensivlik göstəricilərinə də təsir edir. Birinci cümlənin

sintaqmatik üzvlənməsində maksimum intensivlik /Mirzə/ sözünə aiddir 84 db. İkinci cümlədə yüksək intensivlik /Səməndər/ sözündə özünü büruzə verir 82 db. Cümlənin hər iki sintaqmatik üzvlənməsində intensivlik zirvəsi məlumat mərkəzinin yerləşdiyi sözə düşür. Birinci cümlədə intensivlik 84 : 68 db, ikinci cümlədə 82 : 65 db nisbətindədir. Hər iki variantda intensivlik sona doğru zəifləyir: birinci variantda 61 db, ikinci variantda 59 db-dir (bax: qr. 3.14, ossilloqramlar 3.23, 3.24, intonoqramlar 3.23, 3.24).

Qrafik 3.14

/Get, Mirzə/ Səməndər səni qəbul edəcək// və /Get, Mirzə Səməndər/ cümlələrinin intensivlik qiymətləri

_____ /Get, Mirzə/ Səməndər səni qəbul edəcək//

----- /Get, Mirzə Səməndər/ səni qəbul edəcək//

/Mən ona /kitabı verdim// və /Mən kitabı /ona verdim// cümlələrində hər iki sintaqmatik üzvlənməsində əsas maksimum intensivlik məlumat mərkəzinin yerləşdiyi sözün üzərinə düşür. Birinci cümlədə proqrediyent və terminal sintaqqların başlanğıcında intensivlik 82 db : 77 db, ikinci cümlədə proqrediyent və terminal sintaqqların başlanğıcında intensivlik 78 db : 76 db nisbətindədir. Proqrediyent sintaqqların sonunda intensivlik göstəriciləri terminal sintaqqların başlanğıcına nisbətə

yüksək, bərabər və ya aşağı göstəricilidir, yəni dəyişkən xarakterlidir. Təhlil olunan cümlənin hər iki variantında proqrediyent və terminal sintaqmların sonuna doğru intensivlik hiss olunacaq dərəcədə zəifləyir: birinci variantda 68 db - 63 db, ikinci variantda isə 70 db - 65 db-ə qədər enir (bax: ossilloqramlar 3.25,3.26; intonoqramlar 3.25, 3.26).

/Əhməd oxumaq üçün/ kitabı/ ona verdi// cümləsində məlumat mərkəzinin /ona/ sözünə təsadüf etdiyindən maksimum intensivlik həmin sözə məxsusdur 85 db. /Əhməd kitabı/ ona/ oxumaq üçün verdi// cümləsində məlumat mərkəzinin /oxumaq üçün/ birləşməsinə keçdiyinə görə maksimum intensivlik də onda qeydə alınmışdır 76 db. /Əhməd ona kitabı/ oxumaq üçün verdi// cümləsində maksimum intensivlik /kitabı/ sözünə məxsusdur 78 db. /Kitabı ona oxumaq üçün/ Əhməd verdi// cümlədə isə intensivlik zirvəsi /Əhməd/ sözünə aiddir 82 db. Təhlil olunan cümlə-variantlarda məlumat mərkəzinin yerləşdiyi sözlərdə orta intensivlik cümlənin ümumi orta intensivliyindən xeyli yüksəkdir. Birinci cümlədə 85 : 71 db, ikinci cümlədə 76 : 69 db, üçüncü cümlədə 78 : 67 db, dördüncü cümlədə 82 : 68 db nisbətindədir. Sintaqmatik bölgüdən asılı olmayaraq bütün cümlələrdə intensivlik sona doğru zəifləyir. Birinci cümlədə intensivlik 60 db, ikinci cümlədə 61 db, üçüncü cümlədə 58 db, dördüncü cümlədə isə 64 db-dir (bax: ossilloqramlar 3.27, 3.28, 3.29, 3.30, intonoqramlar 3.27, 3.28, 3.29, 3.30).

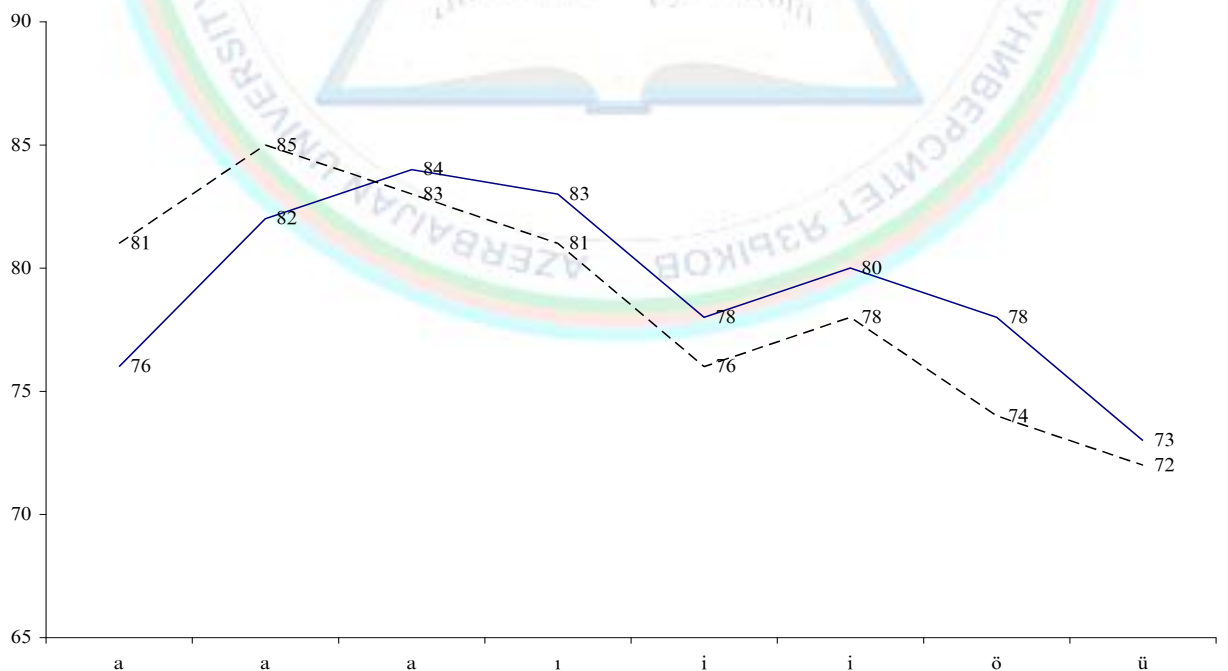
/Mən/ ona/ həmin kitabı/ çatdırdım// və /Mən/ həmin kitabı/ ona/ çatdırdım// cümlələrinə məlumat mərkəzlərinin dəyişməsi intensivliyə də təsirsiz ötüşür. Birinci cümlədə maksimum intensivlik /həmin kitabı/ birləşməsinə qeydə alınmışdır 83 db. İkinci cümlədə məlumat mərkəzinin /ona/ sözünün üzərinə keçdiyinə görə yüksək intensivlik məhz ona məxsusdur 79 db. Cümlədəki proqrediyent sintaqmın sonuncu hecasında intensivliyin zəifləməsi terminal sintaqmla müqayisədə xeyli zəifdir. Proqrediyent sintaqmın sonunda amplitudların zəifləməsi müşahidə olunur, lakin o, terminal sintaqmın sonuncu hecasının intensivliyindən xeyli yüksəkdir. Sintaqmatik üzvlənmədən asılı olmayaraq, cümlələrin hər ikisində sona doğru amplitudlar xeyli zəifləyir. Bu da intonasiyanın avtonomluğu anlamına gəlir, yəni cümlənin intonasiya tərtibatı leksik dolumu, komponentlərinin işlənmə (xüsusilə, tabeli mürəkkəb

cümlələrdə baş və budaq cümlələr) yerindən asılı olmur. Birinci cümlədə bu göstərici 68 db-ə, ikinci cümlədə 62 db-ə qədər enir (bax: ossilloqramlar 3.31, 3.32, intonoqramlar 3.31, 3.32).

/Ağamalı kimi/ bölün// və /Ağa malı kimi/ bölün// cümlələrində sintaqmatik bölgü fərqli olduğu kimi intensivliyin də qiymətləri fərqlidir. Təhlil olunan cümlədə alt qatdakı implisit mənanın çatdırmaq məqsədindən asılı olaraq intensivlik də fərqli göstəricilidir. Birinci variantda intensivlik /Ağamalı kimi/ birləşməsinin sonuncu hecasında qeydə alınmışdır 83 db. İkinci cümlədə isə yüksək intensivlik /ağa/ sözü-nün sonuncu hecasında qeydə alınmışdır 85 db. Cümlənin hər iki variantında zəif intensivlik sonda qeydə alınmışdır 70 db : 68 db. Bundan başqa, sintaqmatik üzvlən-mə cümlənin intonasiya konturunda da öz əksini tapır. Lakin qeyd etməliyik ki, cüm-lənin sintaqmatik üzvlənməsindən asılı olmayaraq hər iki variantda maksimum tələffüz tempi başlanğıc, zəifləmələr isə terminal sintaqmların sonunda qeydə alın-mışdır (bax: qrafik 3.15, ossilloqramlar 3.33, 3.34, intonoqramlar 3.33, 3.34).

Qrafik 3.15

/Ağamalı kimi/ bölün// və /Ağa malı kimi/ bölün// cümlələrində intensivlik qiymətləri

_____ Ağamalı kimi/ bölün//

----- /Ağa malı kimi/ bölün//

Aparılan eksperimentin nəticələrinə əsasən demək olar ki, sintaqmların əvvəlində danışığ tempinin artması proqrediyent sintaqmlar üçün səciyyəvi əlamətdir. Cümlələrin sonunda reallaşan sintaqmlarda danışığ tempinin ləngiməsi terminal sintaqmlar üçün səciyyəvi xüsusiyyətidir. Bir, o cümlədə iki və daha artıq sintaqmlı cümlələrin temporal təhlili proqrediyent sintaqmların sonu ilə müqayisədə terminal sintaqmların sonunda səslərin tələffüz tempi xeyli ləngiyir.

3.3. Fəslin nəticələri

İngilis və Azərbaycan dillərindən müqayisə üçün seçilmiş sintaktik konstruksiyaların çoxmənəliliknin eksperimental fonetik təhlili bizə aşağıdakı ümumiləşdirmələr aparmağa əsas verir:

1. İngilis və Azərbaycan dillərindəki sintaktik konstruksiyaların eksperimental-fonetik nəticələri göstərir ki, onların reallaşması zamanı ifadə olunan konkret mənadan asılı olaraq əsas tonun tezliyinin yüksək göstəriciləri məlumat mərkəzini, özəyini təşkil edən sözlərdə özünü büruzə verir. Müqayisə olunan dillərdə məlumatın özəyini təşkil edən sözlərdə əsas tonun tezliyinin qiymətləri həmin konstruksiyanın digər hecalarındakı ton tezliyinin qiymətlərindən yüksək olur. Məsələn, Azərbaycan dilindən seçilmiş /Get, Mirzə/, Səməndər səni qəbul edəcək// və ya /Get, Mirzə Səməndər/ səni qəbul edəcək// cümlələrində alt qatdakı implisit mənəni qabartmaq məqsədilə aparılan fərqli sintaqmatik üzvlənmə ton tezliyinə də təsir göstərir. Birinci cümlədə yüksək ton tezliyi /Mirzə/ sözündə 196 hs, ikinci cümlədə isə /Səməndər/ sözündə qeydə alınmışdır 190 hs (bax: qrafik 3.3).

İngilis dilindən seçilmiş /I gave him the book// cümləsində maksimum əsas tonun tezliyi /gave/ sözündə qeydə alınmışdır 248 hs. /I gave the book to him// cümləsində isə yüksək ton tezliyi 227 hs-ə bərabərdir (bax: qrafik 3.1).

2. Eksperimentin nəticələri cümlələrdə maksimum zaman sərfinin yüksək göstəriciləri məlumat mərkəzini, özəyini təşkil edən sözlərdə qeydə alındığını göstərir. İngilis dilində bu cümlələr daxilində aşağıdakı nisbətdədir: 243-198 m/san, 232-187 m/san, 226-159 m/san, 230-98 m/san, 209-105 m/san, 129-78 m/san, 146-76

m/san, 279-143 m/san, 234-121 m/san, 113-87 m/san, 223-120 m/san, 192-116 m/san nisbətindədir. Azərbaycan dilində isə zaman sərfi aşağıdakı nisbətdədir: 82-65 m/san, 86-76 m/san, 86-72 m/san, 76-68 m/san, 124-68 m/san, 84-72 m/san, 93-53 m/san, 86-60 m/san, 90-62 m/san, 103-63 m/san, 86-52 m/san, 108-54 m/san (bax: qrafik 3.6; 3.7; 3.8; 3.9; 3.10).

Qeyd etmək lazımdır ki, müqayisə olunan hər iki dildə zaman sərfi cümlələrin sonuna doğru xeyli zəifləyir ki, bu həmin cümlələrin nəqli intonasiya səciyyəli olması ilə şərtlənir. Cümlənin sintaktik strukturundan və onun leksik dolumundan asılı olmayaraq intonasiya konturu müstəqildir. Terminal sintaqm sonunda ton və intensivliyin maksimum zəiflədiyi, tempin ləngiməsi, ondan sonra terminal fasilənin yaranması, bitkinlik intonasiyasının reallaşdığı yeganə sintaqmdır

3. Müqayisə olunan sintaktik konstruksiyalarda intensivlik zirvəsinin məlumat mərkəzini, özəyini təşkil edən sözlərdə müşahidə olunur. İngilis dilində intensivlik zirvəsi aşağıdakı nisbətdədir: 89-78 db, 86-68 db, 85-69 db, 72-67 db, 85-73 db, 78-69 db, 87-72 db, 81-70 db, 82-71 db, 83-73 db, 84-68 db, 81-70 db, 80-57 db, 90-68 db, 86-65 db, 74-63 db-dir (bax: qrafik 3.11; 3.12; 3.13; 3.14; 3.15).

Azərbaycan dilində isə məlumat mərkəzini təşkil edən sözün intensivlik qiymətilə digər hecalar arasında nisbət aşağıdakı qaydadadır: 82-58 db, 78-56 db, 83-64 db, 81-62 db, 84-68 db, 82-65 db, 85-71 db, 76-69 db, 78-67 db, 82-68 db, 83-68 db, 79-62 db, 83-70 db, 85-60 db (bax: qrafik 3.11; 3.12; 3.13; 3.14; 3.15).

YEKUN NƏTİCƏ

1. Müxtəlif dillərin sintaksisinə dair yazılmış əsərlərdə cümlənin çox çeşidli tərifinə rast gəlmək olar. Onların içərisində ən çox rast gəlinən əlamətlər ondan ibarətdir ki, cümlədə xəbər mərkəzi olmalıdır və bu mərkəz ya feillə (istər əsas, istərsə də köməkçi feillə), ya da intonasiya vasitəsilə ifadə olunur. Dissertasiya işində bu mülahizə ilə bağlı müxtəlif müəlliflərin mövqeləri təhlil olunur və göstərilir ki, cümlə predikativliklə səciyyələnən və müəyyən struktur sxemi reallaşdıran minimal sintaktik konstruksiyalardır. Lakin biz cümlənin bu cür tərifindən nəticə hasil edə bilmərik ki, o dil sisteminə aiddir, yoxsa danışmaq astına, çünki tərifin əvvəlində “danışmaq aktında istifadə olunan predikativlik”dən danışılır. Ancaq bu tərif xeyli müasirdir və mütərəqqidir, çünki mənəvi dilçilikdə cümlə söz qrupları şəklində müəyyənləşdirilirdi. Son zamanlar transformasiya metodundan istifadə etməklə cümlənin forması ilə məzmunu arasındakı əlaqələri çox asanlıqla izah etmək olar. Hazırkı dissertasiya işində ingilis və Azərbaycan dilçilərinin bu məsələ ilə bağlı fikirləri ciddi təhlil olunur və belə ümumi nəticə çıxarılır ki, cümlə sintaktik, semantik və pragmatik əlaqələrin məcmusudur;

2. Cümlənin predikativ və modal xüsusiyyətləri konkret dil materialı əsasında təhlil edildikdən sonra dissertasiya işində sintaktik konstruksiyaların əsas əlamətləri sadalanır. Bura dilin yaradıcı olması, yəni danışan və dinləyənin gözlənilmədən əvvəl heç vaxt işlətmədikləri strukturda cümlə düzəltməsi, konkret formaya və mənaya malik olması fonetik qəlibini təşkil edən intonasiya konturunun olması əlamətləri aiddir. Son dövrlərin tədqiqatlarında dil sistemi hierarxiyasındakı zirvəni cümlə, ondan aşağıdakıları cümlə üzvləri və ya ismi (NF) və feili söyləmə (VF) kimi dəyərləndirirlər. Ancaq bu heç də o demək deyildir ki, yuxarıda olan iri vahidlər şübhə altına alınsınlar;

3. Sintaktik konstruksiya ona daxil olan hər bir cümlə üzvünün, onun komponentlərinin formal göstəricilərlə bərabər, həm də onun prosodik və intonasiya modelində ifadəsidir. Bununla bağlı dissertasiyada kompensasiya prinsipi (A.M.Peşkov-

ski) geniş təhlil olunur. Terminoloji baxımdan biz bu dissertasiya işində cümlə və sintaktik konstruksiya ifadələrini sinonim kimi işlədirik;

4. Dissertasiya işinin əsas hissələrindən biri də yuxarıda deyildiyi kimi sintaktik konstruksiyaların, aspektlərinə həsr olunmuşdur. Bunun ardınca müasir dilçilikdə hökm sürən bölgü üzərində dayanıq və mövcud bölgü prinsiplərinə əsasən onların formaya (sadə, mürəkkəb və tabeli mürəkkəb), funksiyasına (nəqli, əmr-arzu, sual və nida cümlələri) və üslubuna (neytral, müvazi və periodik) görə növləri dəqiqləşdirilir. Əsərdə Azərbaycan dilində cümlələrin (sintaktik konstruksiyaların) transformasiya imkanları barədə geniş danışılır, Ə.Dəmirçizadə və Ə.Abdullayevin bu üsuldan istifadə etməklə məsələyə aydınlıq gətirmələri xüsusi vurğulanır. Əsərdə hər iki müəllifdə bu terminin tamam başqa mənada işlədilməsi açıqlıb göstərilir. Bütün bu təhlillərdən sonra qeyd olunur ki, bu məsələdə Ə.Abdullayevin mövqeyi daha doğrudur. Azərbaycan dilçiliyində sintaktik konstruksiyaların transformasiyasına dair cərəyanlar üç qrupda ümumiləşdirilir;

5. Dissertasiyada sintaktik strukturun transformasiyası bütövlükdə N.Xomskinin törəmə qrammatikası prinsipləri əsasında açıqlanır. O, alt və üst qatları fərqləndirməklə yanaşı, həm də semantik reprezentasiyaya söykənən yanaşmanı əsaslandırır. Transformasiya təhlil metodu şərh olunur və qeyd edilir ki, transformasiya metodu artıq ötən əsrin 20-ci illərindən tətbiq olunmağa başlamışdı. Dissertasiyada çoxlu miqdarda misallar əsasında transformasiyanın tipologiyası işlənilib hazırlanır və bu bütövlükdə 4 qayda üzrə həyata keçirilir. Nəticə olaraq göstərilir ki, transformasiya əvvəllərdə tətbiq olunsada da, N.Xomski ona yeni ruh verdi və sintaktik semantikanın şərhində ondan geniş istifadə etdi. Transformasiya metodu Azərbaycan dilçiliyində cümlənin sintaktik tipinin müəyyən edilməsində, bəzən isə tarixi dəyişmələri şərh etmək üçün istifadə edilib. Lakin sintaktik konstruksiyaların transformasiyası onların omonimliyini, sinonimliyini və çoxmənəlilikini üzə çıxartmaq üçün daha sərfəli şərh metodu kimi izah edilir və işdə məhz bu mənada tətbiq edilir. Sintaktik konstruksiyaların semantikasının müəyyənəlməsində eksperimental-fonetik tədqiqin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Cümlənin semantikasi əlavələr və transformasiya vasitəsilə açıla

bildiyi kimi, onun prosodik və intonasiya xüsusiyyəti də əlahiddə rol oynayır. Müq. et:

/Əhməd oxuyur//

/Əhməd kitab oxuyur//

/Əhməd kitabı eynəklə oxuyur//

Bu cümlədə /oxuyur/ feilini /buraxdı/ ilə əvəz etmək olmaz;

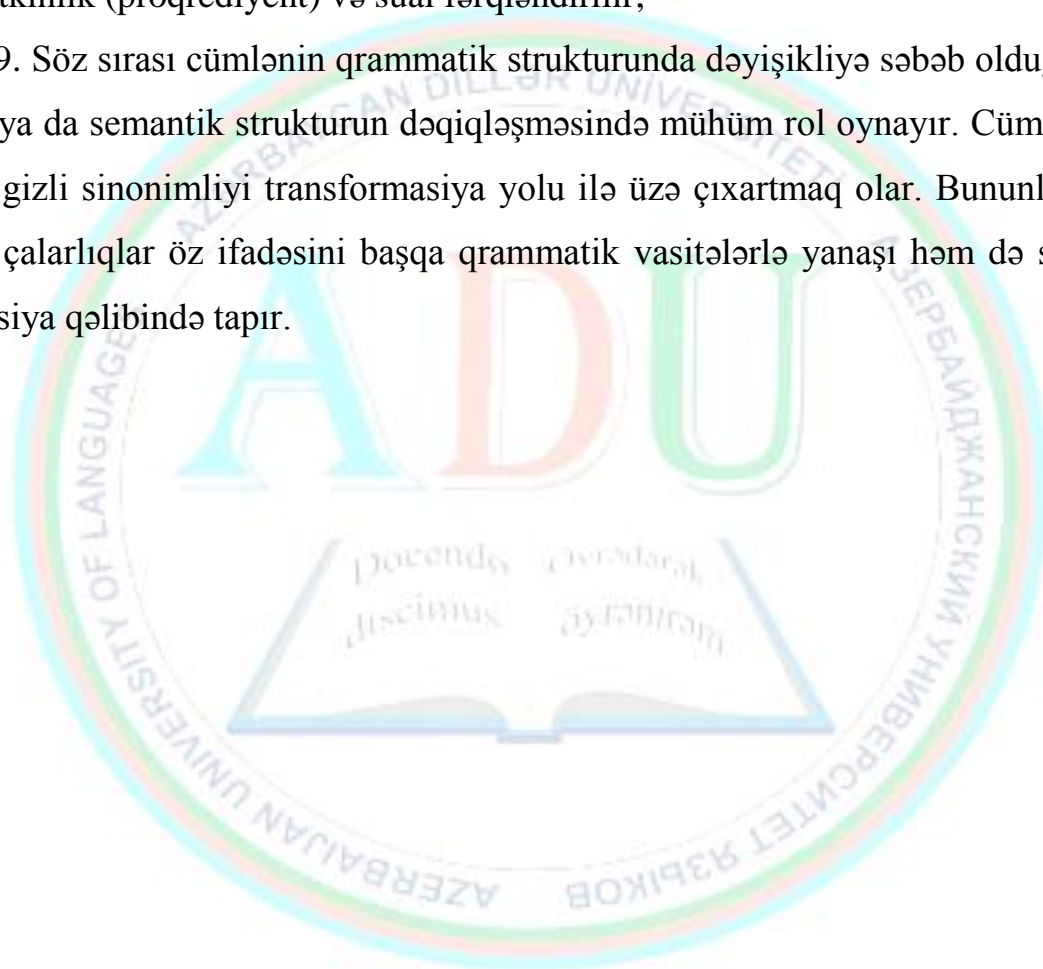
6. Cümlələrin mənalının açılmasında onda ifadə olunan fikrin referensiya münasibəti mühüm rol oynayır. Leksik səviyyədə bu çox asan həyata keçirilə bilər, ancaq sintaktik səviyyədə propozisiya və presuppozisiya kimi mühüm amillər nəzərə alınmalıdır. Cümlənin semantik çalarlıqlarının üst və alt qat münasibətlərinin açılmasında aktuallaşma zamanı fon biliklərinin nəzərə alınması vacibdir. Yerindən və məqamdan asılı olaraq cümlə müxtəlif cür üzvlənə və məna ifadə edə bilər. Burada xeyli feil sadalanır. Bütün bunlar cümlənin qrammatik və semantik baxımdan düzgün və səhv olmasını müəyyənləşdirməyə imkan verir;

7. Ənənəvi planda cümlə intonasiyası çoxkomponentli və çoxfunksiyalı bir dil hadisəsi kimi müəyyənləşdirilir. Biz də intonasiyanı bu anlamda başa düşürük. Cümlədə çoxmənalılığın ifadəsi üst qatda özünü intonasiya parametrlərində aydın göstərir. Maraqlı burasıdır ki, cümlələrin çoxmənalılığını göstərmək üçün transformasiya metodundan istifadə etmək olar. Cümlənin ayrı-ayrı komponentlərinin akustik göstəriciləri və onların əsasında qurulmuş sxemlər mürəkkəb cümlənin dolğun intonasiya təsvirini yaratmadığını və bu xüsusiyyətin bütövlükdə mürəkkəb cümləyə məxsus olduğunu göstərir;

8. Təhlil olunan mürəkkəb cümlələrin terminal sintaqmlarının sonunda melodiklik və intensivlik parametrlərinin zəifləməsi, tələffüz tempinin aşağı olması nəqli intonasiyalı cümlələr üçün relevant əlamətdir və bu akustik göstəricilər ümumilikdə sintaktik vahidə bitkinlik və bütövlük verir. İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilində cümlənin mərkəzini təşkil edən sözlər daha güclü akustik göstəricilərlə səciyyələnir. Əsas tonun tezliyi seqmentə sərf olunan zaman və onun intensivliyi ilə bir-birilə üzvü surətdə bağlıdır və onların cümlədəki funksiyası mənadan və informasiya mərkəzinin yerindən asılıdır. Melodiklik komponenti terminal sintaqmdakı vəziyyəti

sabit qalmır və o, cümlədən-cümləyə ciddi variativlik nümayiş etdirir. Melodik konturunun cümlə daxilində variativlik diapazonu cümlələrin sintaqmatik üzvlənməsindən asılıdır. Cümlələrin intonasiya konturunun melodiklik komponentində tonun zirvəsi və ən aşağı səviyyəsi onlarda intonasiya mərkəzinin harada yerləşməsindən bir-başa asılıdır. Akustik parametrlərin nəticələrinə istinadən terminal sintaqmların intonasiya strukturunda iki: bitkinlik və sual intonasiya konturları reallaşmışdır. Bundan fərqli olaraq, proqrediyent sintaqmların sonunda üç intonasiya konturu: bitkinlik, qeyri-bitkinlik (proqrediyent) və sual fərqləndirilir;

9. Söz sırası cümlənin qrammatik strukturunda dəyişikliyə səbəb olduğu kimi, intonasiya da semantik strukturun dəqiqləşməsində mühüm rol oynayır. Cümlənin alt qatdakı gizli sinonimliyi transformasiya yolu ilə üzə çıxartmaq olar. Bununla da üst qatdakı çalarlıqlar öz ifadəsini başqa qrammatik vasitələrlə yanaşı həm də sintaktik kontruksiya qəlibində tapır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasova M. Alman dilində mürəkkəb isimlərin fonetik-morfoloji təhlili: Filol. elm. fəlsəfə dok.... dis. Bakı: 2002, 142 s.
2. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dili məsələləri. Bakı: Maarif, 1992, 331 s.
3. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 1974, 418 s.
4. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 1998, 189 s.
5. Abdullayev Ə.Ə. Mətni anlama modelləri. Bakı: Səda, 1999, 345 s.
6. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 284 s.
7. Abdullayev K.M., Məmmədov A., Musayev M. və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər (Dərs vəsaiti). Bakı: Mütərcim, 2012, 608 s.
8. Abdullayev S. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı: Maarif, 1998, 250 s.
9. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1979, 247 s.
10. Aslanov F. Alman və Azərbaycan dillərində cümlənin sintaqmatik üzvlənməsinin prinsipləri. Bakı: Mütərcim, 2005, 125 s.
11. Cahangirov F.F. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi (müqayisəli-tipoloji tədqiqat): Filol. elm. dok. ...dis. avtoref. – Bakı: 2007, 34 s.
12. Dəmirçizadə Ə. Mürəkkəb cümlələr. “Azərbaycan məktəbi”. Bakı: 1947, №5-6, s. 48-57.
13. Əhmədov C.S. Şəkilçi variantları seçiminin şərtlənməsinə dair / Dilçilik: problemlər və mülahizələr. Bakı: Mütərcim, 2003, s. 47-53.

14. Əliyeva İ.M. Müasir alman dilində əlamət bildirən mürəkkəb sifətlərin struktur-semantik təhlili (Azərbaycan dilinin analoji materialı ilə müqayisədə): Filol. elm. fəlsəfə dokt. ... dis. avtoref. Bakı: Mütərcim, BSU, 2005, 16 s.
15. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973, 358 s.
16. Xomski N. Dil və təfəkkür. İngilis dilindən tərcümə edəni və giriş məqalənin müəllifi f.e.d., prof. A.Y.Məmmədov, redaktəsi f.e.d., prof. F.Y.Veysəlidir. Bakı: Mütərcim BSU, 2006, 151 s.
17. Koseriu E. Ümumi dilçiliyə giriş. 1992-ci il almanca nəşrindən tərcüməsi, "Giriş" məqaləsi və "Qeydlər" prof. F.Veysəlinindir. Bakı: Mütərcim, 2005, 270 s.
18. Quliyev Q. Alman dilində işlənən modal fellərin xüsusiyyətləri və onların Azərbaycan dilində ifadəsi: Filol. elm. fəlsəfə dokt. ...dis. avtoref. Bakı: Mütərcim, BSU, 2004, 16 s.
19. Musayev O. Müasir ingilis və Azərbaycan dili cümlələrində sözlərin sırası. Bakı: 1960, 83 s.
20. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: Maarif, 2002, 368 s.
21. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. I. Bakı: Təhsil NPM, 2005, 344 s.
22. Veysəlli F.N. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. II. Bakı: Təhsil NPM, 2008, 307 s.
23. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia philologica. III. Bakı: Mütərcim, 2009, 272 s.
24. Veysəlli F.Y. Dil. Bakı: Təhsil NPM, 2007, 298 s.
25. Veysəlli F. Dilçilik ensiklopediyası. Bakı: Mütərcim, 2006, 514 s.
26. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Studia Philologica VI. Bakı: Mütərcim, 2013, 420 s.
27. Veysəlli F.Y., Kazımov Q.Ş., Kazımov İ.B., Məmmədov A.Y. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: sintaqmatika, söz birləşməsi və sadə cümlə sintaksisi. III cild, Bakı: Prestij çap evi, 2014, 505 s.

28. Yadigar (Veysəlli) F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: Maarif, 1993, 192 s.
29. Yadigar (Veysəlli) F. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Təhsil:NPM, 2003, 408 s.
30. Yunusov D. Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi: Filol. elm. dok. ... dis. avtoref. Bakı: Mütərcim BSU, 2007, 36 s.
31. Yunusov D.N. Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik. Bakı: "E.L." Nəşriyyat və Poliqrafiya şirkəti MMC, 2008, 164 s.

Rus dilində

32. Абдуразаков М.А. Очерки по сопоставительному изучению разносистемных языков. –Ташкент: 1973, 167 с.
33. Адмони В.Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка. М.: Наука, 1955, 391 с.
34. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. -М.: -Л.: Наука, 1959, 325 с.
35. Асланов Ф. Синтагматическое ударение в современном немецком языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. –Киев: 1981, 26 с.
36. Бодуен де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. - М.: 1963, т. I . 368 с., т. II. 328 с.
37. Бондарко А.В. Инварианты и прототипы в системе функциональной грамматики // Проблемы функциональной грамматики: Семантическая инвариантность / вариативность. СПб.: Наука, 2003, с. 5-36.
38. Буранов Дж.Б. Сравнительная типология английского и тюркских языков. -М.: Просвещение, 1983, 267 с.
39. Бюлер К. Теория языка. -М.: Прогресс, 2000, 502 с.
40. Вейсалов Ф.Я. Завершающая интонация в современном немецком языке (экспериментально-фонетическое исследование). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. –Л.: 1970, 15 с.

41. Вейсалов (Вейсалли) Ф. Мелодический компонент терминальной интонации. «Учен. записки АГУ», Язык и литература, № 5-6, 1970, с. 131-134.
42. Вейсалов (Вейсалли) Ф. Интонационная структура терминальной синтагмы в немецком языке. «Учен. записки АПИЯ им. М.Ф.Ахундова», серия XII, № 1, 1972, с. 10-20.
43. Вейсалов (Вейсалли) Ф. Характеристика мелодического компонента терминальной интонации в немецком языке. «Учен. записки АПИЯ им. М.Ф.Ахундова», серия XII, № 1, 1973, с. 43-53.
44. Виноградов В.В. Русский язык. -М.: Учпедгиз, 1947, 784 с.
45. Гайыбова М.Т. Коммуникативные аспекты изображения речемыслительной деятельности персонажа в структуре текста. –Баку: 1987, 275 с.
46. Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. - М.: Высшая школа, 1977, 300 с.
47. Гак В.Г. Высказывание и ситуация /В кн.: Проблемы структурной лингвистики. В 3-х т. - М.: Художественная литература, 1972. -М.: 1973, с. 349-372.
48. Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. -М.: URSS, 2008, 494 с.
49. Грамматика азербайджанского языка. АН Азерб. ССР, “Елм”, -Баку: 1971, 413 с.
50. Гулыга Е.В., Розен Е.В. Новое и старое в лексике и грамматике немецкого языка. -Л.: Наука, 1977, 160 с.
51. Жирмунский В.В. Сравнительная грамматика германских языков. -М.: Высшая школа, 1963, 455 с.
52. Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. -М.: Изд-во МГУ, 1976, 307 с.
53. Зиндер Л.Р., Сторева Т.В. Современный немецкий язык. -Л.: Высшая школа, 1957, 420 с.

54. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. Учеб. пособие, 2-ое издание. –М.: Высшая школа, 1979, 312 с.
55. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. - М.: Эдиториал УРСС, 2001, 368 с.
56. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. -М.: Высшая школа, 1981, 285 с.
57. Исаченко А.В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким языком. Морфология. I, -Братислава: 1954, 302 с.
58. Кобрина Н.А. Коммуникативная разноплановость и глубина в предложении и тексте// В кн.: Семантико-стилистические исследования текста и предложения меж вузовский сборник научных трудов. -Л.: 1980, с. 76-88.
59. Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. -М.: УРСС, 2002, 240 с.
60. Колшанский Г.В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. -М., 1975, 232 с.
61. Колшанский Г.В. О языковом механизме порождения текста. Вопросы языкознания. 1983, № 3 с. 47-49
62. Крушельницкая К.Г. К вопросу о смысловом членении предложения //Вопросы языкознания, -М.: 1956, №5, с.55-67.
63. Крушельницкая К.Г. О порядке слов в немецком языке //Иностранные языки в школе. -Л.: 1957, с. 55-67.
64. Крушельницкая К.Г. О синтаксической природе «актуального членения» предложения // В кн.: Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. -М.: Наука, 1969, с. 96-103.
65. Лайонз Дж. Язык и лингвистика. Пер. с англ. -М.: Едиториал УРСС, 2004, 317 с.
66. Макаров В.В. Основы теории дискурса. –М.: ИТДГК «Гнозис», 2003, 280 с.

67. Мартине А. Основы общей лингвистики //В кн.: Новое в лингвистике. -М.: 1963, вып.3, с. 366-558.
68. Маслов Ю.С. Введение в языковедение. 2-ое издание. -М.: Высшая школа, 1987, 272 с.
69. Москальская О.И. Проблемы системного описания синтаксиса. -М.: Высшая школа, 1981, 175 с.
70. Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса (от семантических структур к языковым средствам). М.: Языки славянской культуры, 2006, 512 с.
71. Николаева Т.М. Интонация сложного предложения в славянских языках (опыт экспериментального исследования). -М.: Наука, 1969, 283 с.
72. Реформатский А.А. Введение в языковедение. Учебник для вузов. 5-ое издание. -М.: Аспект Пресс, 2005, 536 с.
73. Падучева Е.В. О семантика синтаксиса. Материалы к грамматике русского языка. -М.: Наука, 1974, 292 с.
74. Падучева Е.В. Высказывание и его соотношенность с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений). -М.: Наука, 1985, 271 с.
75. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. -М.: Учпедгиз, 1956, 511 с.
76. Почепцов Г.Г. Предложение //В кн.: И.П.Иванова, В.В Бурлакова, Г.Г.Почепцов. Теоретическая грамматика современного английского языка. -М.: Просвещение, 1982, с.164-282.
77. Пражский лингвистический кружок. -М.: Прогресс, 1967, 564 с.
78. Прохорова К.В. Современный русский язык : учеб. пособие для студ. ф-та журналистики. Ч. 2. -СПб., 2011, 175 с.
79. Смирницкий А.И. Лексикология современного английского языка. -М.: Изд-во литературы на иностранных языках, 1956, 256 с.
80. Смирницкий А.И. Морфология английского языка. -М.: Изд-во литературы на иностранных языках, 1959, 440 с.

81. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. -М.: Наука, 1977, 341 с.
82. Солнцев В. М. Относительно концепции «глубинной структуры» // ВЯ, 1976, № 5, с. 13-52.
83. Столнейкер Р. С. Прагматика //Новое в зарубежной лингвистике: Вып. 16. Лингвистическая прагматика. М.: Прогресс, 1985, 504 с.
84. Структурный синтаксис английского языка. Под редакцией проф. Л.Л.Июфик. МГУ, 1972, 176 с.
85. Сусов И.П. Введение в языкознание. Учебник для студентов лингвистических и филологических специальностей. –М.: АСТ: Восток–Запад, 2007, 379 с.
86. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. -М.: Прогресс, 1988, 654 с.
87. Торсуева И.Г. Интонация и смысл высказывания. -М.: Наука, 1979, 110 с.
88. Трофимова Э.А. Синтаксические конструкции английской разговорной речи. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1981, 160 с.
89. Трубецкой Н.С. О туранском элементе в русской культуре // В кн.: Наследие Чингисхана. -М.: Эксмо, 2007, с.198-226.
90. Хомский Н. Вопросы теории порождающей грамматики // В кн.: Философия языка. -М.: Едиториал УРСС, 2004, с. 99-141.
91. Хомский Н. Синтаксические структуры //В кн.: Новое в лингвистике. -М.: 1962, вып.2, В. II, с. 412-527.
92. Чейф У.Л. Значение и структура языка. Пер. с англ. Г.С.Щура, Послел. С.Д.Кацнельсон. -М.: Прогресс, 1975, 431 с.
93. Шевченко Т.И., Бурая Е.А., Галочкина И.Е. и др. Социофонетические методы анализа звучащей речи. Учебное пособие. -Дубна: Феникс, 2015, 212 с.

94. Шелякин М.А. Язык и человек (К проблеме мотивированности языковой системы) //Труды по русской и славянской филологии. Лингвистика. Новая серия. VII. Тарту, 2002, вып. 7, с 76-83.
95. Шендельс Е.И. Синтаксические варианты //Филологические науки. - М.: 1962, № 1, с. 65-72.
96. Шендельс Е.И. Многозначность и синонимия в грамматике (на материале глагольных форм современного немецкого языка). -М.: Высшая школа, 1970, 204 с.
97. Юнгер Ф.Г. Язык и мышление. –С.:-Петербург: Наука, 2005, 300 с.

Ingilis dilində

98. N. Chomsky Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 1965, 282 p.
99. Chomsky N. Cartesian Linguistics. A Chapter in the History of Rationalist Thought. N.-York, 1966, 104 p.
100. Chomsky N. Syntactic structure. The Hague, 1957, 264 p.
101. Chomsky N. Deep structure, surface structure, and semantic interpretation, «Studies in general and oriental linguistics», Tokyo, 1970, p. 52.
102. Gleason H. Introduction to the Descriptive Linguistics. N.-York, 1970, 501 p.
103. Gleason H. Linguistics and English Grammar. N.-York/Toronto/London, 1965, p.494.
104. Harris Z. Structural Linguistics. Chikago, 1969, 384 p.
105. James C. Contrastive Analysis. Longman, 1980, 208 p.
106. Jones D. The Pronunciation of English. Cambridge, 1988, 223 p.
107. Lakoff C. On Generative Semantics. Semantics. L., 1969, p.157-178.
108. Matthews P. Syntax. Cambridge, 1981, 306 p.
109. Matthews P. Oxford Concise Dictionary of Linguistics. Oxford, 1997, 410 p.

110. Moulton W.G. The Sounds of English and German. Chicago: The University of Chicago Press, 1962, 256 p.
111. Moulton W. Linguistics and a Language Teaching in the United States. 1940-1960. In Friends in Europe and American Linguistics. 1930-1960. 1962, p.172-226.
112. Nida E. Morphology. The Descriptive Analysis of Words. 2, 13, Ann Arbor, 1979, 243 S.
113. Nickel G. Papers in Contrastive Linguistics. In: R.Lado. Linguistics Across Cultures. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1957, 240 p.
114. Palmer F. Grammar. London, 1975, 113 p.
115. Palmer F. Semantics. London, 1981, 221 p.
116. Potter S. Our language. London, 1984, 207 p.
117. Robins R. General Linguistics. An Intraductory Survey. London, 1980, 330 p.
118. Simpson J.M. A First Course in Linguistics. Edinburgh. 1979, 314 p.
119. Strawson P. Introduction to Logical Theory. London, Routledge, 1952, 278 p.
120. Strawson P. On referring. In Caton E. (ed.) "Philosophy and ordinary language". Urbana, Vol. 59, № 235, 1963, p. 320-344.
121. Trask R., Mayblin B. Introducing. Linguistics. -London, 2000, 176 p.
122. Weinreich W. Languages in Contact. -N.-York: Publicatios of the Linguistics Circle of N.-York 1953. Sixth Printing, The Hague: Mouton 1968, 276 p.
123. Yunusov D. A Guide to English Grammar. -Baku, 2006, 282 p.
124. Zandwoort R.W. Handbook of English Grammar. -London, 1963, 349 p.

b) alman dilində

125. Admoni W.G. Der deutsche Sprachbau. M., 1974, 356 S.
126. Admoni V.G. Adjektiv und Eigenschaften. In: Das Ringen um eine neue Grammatik. Darmstadt, 1967, S.153-186

127. Ammann H. Adjektiv und Eigenschaftswort. In: Das Ringen um eine neue Grammatik. Darmstadt, 1967, S.153-186
128. Bonzio W. Einführung in die Grundlagen der Sprachwissenschaft. Versuch einer Konfrontation. Leipzig, 1980, 277 S.
129. Boost K. Untersuchungen zum Wesen und zur Struktur des deutschen Satzes. Berlin, 1955, 88 S.
130. Brinkmann H. Die Wortarten im Deutschen. Zur Lehre von den einfachen Formen der Sprache. In: Das Ringen um eine neue deutsche Grammatik. Darmstadt, 1962, S.101-128.
131. Eco U. Einführung in die Semiotik. Autosierte deutsche Ausgabe von J.Trabant. München, 2002, 474 S.
132. Eisenberg P. Grundriss der deutschen Grammatik. Stuttgart-Weimar, 1994, 581 S.
133. Engel U. Syntax der deutschen Gegenwartssprache. Berlin, 1982, 393 S.
134. Erben J. Abriss der deutschen Grammatik. Berlin, 1958, 208 S.
135. Glinz H. Die innere Form des Deutschen. München, 1973, 505 S.
136. Glinz H. Grammatiken im Vergleich. Deutsch-Französisch-Englisch-Latein. Formen-Bedeutungen-Verstehen. Tübingen, 1994, 962 S.
137. Häntschel E. und Waidt H. Grammatik der deutschen Sprache. Wiesbaden, 1997, 360 S.
138. Helbig G., Buscha J. Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländer-unterricht. Leipzig, 1974, 629 S.
139. König E. Kontrastive Analogie und Typologie. In: Lang # Zifonun, 1996, S. 31-54.
140. Motsch W. Syntax des deutschen Adjektivs. In: Studia Grammatica. Akademie-Verlag, Berlin, 1971, III, 141 S.
141. Nickel G. Einführung in die Linguistik. Entwicklung, Probleme, Methoden. Berlin, 1979, 181 S.

142. Sandmann. Substantiv-Adjektiv-Adverb und Verb als sprachliche Formen. In: Das Ringen um eine neue deutsche Grammatik. Darmstadt, 1967, S.186-217.
143. Skala E. Zur kontrastiven Wortschatzarchitektur im Deutschen und Tschechischen. In: Beiträge zur konfrontierenden Sprachwissenschaft-Halle 'Saale, 1976, S.193-208.
144. Stepanova M.D., Fleischer W. Grundzüge der deutschen Wortbildung. Leipzig, 1984, 236 S.
145. Vejsälli F. Einführung in die Phonologie. -Baku, 2004, 167 S.

Lüğətlər

146. Orucov Ə. Rusca-azərbaycanca lüğət. 3 cilddə. 1-ci cild. Bakı: Azərbaycan Sovet ensiklopediyasının baş redaksiyası, 1991, 605s.
147. Orucov Ə. Rusca-azərbaycanca lüğət. 3 cilddə. 2-ci cild. Bakı: Azərbaycan Sovet ensiklopediyasının baş redaksiyası, 1991, 712s.
148. Orucov Ə. Rusca-azərbaycanca lüğət. 3 cilddə. 3-cü cild. Bakı: Azərbaycan Sovet ensiklopediyasının baş redaksiyası, 1991, 535s.
149. Tağıyev M.T., Axundov A.A. Azərbaycanca-rusca lüğət. 4 cilddə. 1-ci cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 896 s.
150. Tağıyev M.T., Aydınov İ.M. Azərbaycanca-rusca lüğət. 4 cilddə. 2-ci cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 848s.
151. Tağıyev M.T., Aydınov İ.M. Azərbaycanca-rusca lüğət. 4 cilddə. 3-cü cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 840s.
152. Tağıyev M.T., Aydınov İ.M. Azərbaycanca-rusca lüğət. 4 cilddə. 4-cü cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 984s.